ISSN 2409-0859

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 28
(III HİSSƏ)

BAKI – 2021

ISSN 2409-0859

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel. 012 438 14 47, sayt http://sociology.bsu.edu.az/
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 27 (I hissə). Bakı, 2021, 335 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Əziz Başir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor,baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünasliq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

METOD VƏ METODOLOĞİYANIN İNKİŞAF VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseynova Sevinc Əli qızı,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetiin müəllimi

Acar sözlər: metod, metodologiya, elm, idrak, bilik.
Ключевые слова: метод, методология, наука, познание, знание.
Keywords: method, methodology, science, cognition, knowledge.

Əgər müsəlmanlar əvvəlki qüdrətlərini geri qaytarmaq, boyunlarındakı əmanəti sonraki nəsillərə ötürməklə mədəniyyət karvanının sarvanına çevrilmək istəyirlərsə metodoloji şüura sahib olmalı və onu inkişaf etdirməlidirlər. Metodologiya üsullar haqqında elmdirsə onda metodoloji şüur olduqca zəruridir. Çünki bəzən yol uzanır maneələr onuçılpaqlaşdırır. Yolçunu yoldan çıxara biləcək döngələr və yoxuşlarla dolu olur. Addımların büdrədiyi enişlər təhlükələr çoxalır. Bu zaman metodologiya köməyə gələrək yolun sonuna çatmaq üçün bələdçi rolunu oynayır'' (Məna, Əbdülmin im Əbülfəzi).

Yuxarıda deyilən fikirdən aydın görünür ki, metod cəmiyyətin və insanın həyatında böyük rola malikdir. Müasir elmin istifadə etdiyi metod və üsülların öyrənilməsi son dövrdə ən aktual problemlərdən birinə cevrilmişdir. İdrakın daha səmərəli vasitələrinin seçilərək öyrənilməsi elmin inkişaf dinamikasına müsbət təsir göstərməklə yanaşı elm üçün daha optimal şəraitin hazırlanmasına xidmət edirdi. Bu problem özündə epistemologiyanı və metodoloji təfəkkür problemini birləşdirir. Problemin hərtərəfliyi isə uzaqgörən tədqiqatların aparılmasına xidmət edir.Bu isə son nəticədə reallığa adekvat və tələb olunan münasibətin bildirməsini aşkara cıxarır. Eyni zamanda fundamental məsələlərə daha düzgün və orjinal yanaşma nəzərdə tutlur.

Qeyd edək ki, hazırda metod termini təkcə filosofların deyil, ədəbiyyatçıların, ideoloqların, din xadimlərinin, siyasətçilərin də düşüncə tərzinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Metodların güclü olması, uğurun qazanılması deməkdir. Məntiqi metodoloji problemlərin həllində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən idrak vasitələri elmi tərəqqinin inkişafına müsbət təsir edir. Elmi metodların tədqiqinə olan tələbat XXI ci əsrdə elmdə baş verən mühüm dəyişiliklərin qabarıq göstəricisidir Müasir dövrdə elm sürətlə inkişaf edərək biliyin yeni sahələrinin yaranmasına şərait yaratdı. Yeni metodların işlənib hazırrlanmasında bir çox elmlərin metod və nəticələrindən istifadə olunmaqdadır. Nəticə etibarilə yeni elmlərin yaranması yeni tədqiqat əməliyatlarını deyil, həm də öyrənilməsi mühüm praktiki və nəzəri əhəmiyyət kəsb edən metodların tətbiq edilməsini də tələb edir.

Qeyd edək ki, müasir elm istehsalın inkişafı ilə irəli sürülən bütün elmi problemlərin hərtərəfli işlənib hazırlanmasının və yeni elmi kəşflərin istehsala səmərəli tətbiqini də özünə daxil edir.

Metod yunan dilində - yol, üsul deməkdir. Asan şəkildə məqsədə çatmağın aydın və birbaşa yolu mənasını verən metod tədqiqatın aparılması üsulu və məqsədə çatmaq üçün ortaya qoyulan idrak vasitələrinin və təcrübəsinin məcmusu kimi başa düşülür. Metod yalnız fəaliyyət üsulu olmayıb ,həm də biliyin xüsusi formasıdır (1). Həqiqətən də metod insanların fəaliyyətini daha səmərəli etməyə qadirdir İnsanların fəaliyyəti yalnız müxəlif metodlardan istifadə edilməsi sayəsində optimal və təsirli xarakter daşıyır.

İdrakda metod anlayışı ilə yanaşı metodologiya anlayışıda geniş istifadə olunur. Metodologiya insanın gercəkliyi dəyişdirmə üsullarının metodlarının üzə cıxarılmasına oyrənilməsinə təşkil edilməsinə sistemləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş rasional

refleksiv fikri fəaliyyətdir İnsan fəaliyyətinin müxtəlıf növlərinə münasibətdə metodologiya anlayıçı iki aspektdə nəzəri və praktiki aspektlərdə nəzərdən kecirilir. Ona görə də metodun öyrənilməsi ilə yanaşı medodologiya anlayışının da mənasına diqqət yetirməliyik Metodologiya kortəbiilikdən uzaq daha rasional prinsipləri özündə ehtiva edir. Metodologiyaya nəzəriyyə kimi ,metodika kimi, təbiət və cəmiyyətə yanaşma üsulu haqqında təlim kimi yanaşmaq olar.

Tədqiqatcı problemin onun metodologiyasına uyğun tərzdə ,həm də sistemli yanaşır. Metodologiya daha çox epstemologiya, qnoseologiya ilə bağlıdır. Əlbəttdə, o eyni zamanda bir çox elmlərlə də əlaqəlidir. Metodologiya tədqiqat üsulları və əməlyatlarını öyrənən elm sahəsidirsə, metod tədqiqat üsulları və əməliyyatları özünə daxil edir. İdrakda metod anlayışı ilə yanaşı metodologiya anlayışıda geniş istifadə olunur. Metodologiya insanın gercəkliyi dəyişdirmə üsullarının metodlarının üzə cıxarılmasına oyrənilməsinə təşkil edilməsinə sistemləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş rasional refleksiv fikri fəaliyyətdir İnsan fəaliyyətinin müxtəlıf növlərinə münasibətdə metodologiya anlayıçı iki aspektdə nəzəri və praktiki aspektlərdə nəzərdən kecirilir. Nəzəri aspekt cərcivəsində metodologiya idrak metodları və gercəkliyi dəyişdirilmə üsulları haqqında təlim kimi başa düşülür

Praktiki aspekt cərcivəsində metidologiya müəyyən tərzdə sistemləşdirilmişvə elmi və ya praktik biliklərin bu və ya digər sahəsində tətbiq olunan fəaliyyətin təşkili priyomları və üsullarıdır

Qeyd etməliyik ki metodoloji şüur forması hər bir cəmiyyət üçün olduqca vacibdir. Çünki metodologiya sistemlilik, əhatəlilik, rasionalliq xüsusiyyətlərinə malik olmaqla şüuru formalaşdıran və ona yol göstərən mənbə rolunu oynayır. Bir sözlə metod yolun əsas göstəricilərini rolunu oynayan bələdcidir. Müasir dövr özünün çevikliyi dinamikliyi və yeni informasiyaların ötürülməsi ilə səciyyələnir . Bu mənada istər qərb ,.istərsə də şərq təfəkkürü həqiqətə aparan elmi metod nəzəriyyəsini işləyib hazırlamalıdır . Cəmiyyətin müxtəlif bilik sahələrində yüksək düşüncə rasional hadisələrə yanaşmanın hakim olması əlbəttə ictimai şüurun bilik və düşüncəyə köklənməsi deməkdir. Məlum oldugu kimi, insan necə düşünürsə, o cür də fəaliyyət göstərir. Düşüncə tərzi cəmiyyətin ən yüksək səviyyədə inkişafı onun ehtiva etdiyi insan təfəkkürlərinin məhsuludur. Sözsüz aydın, səlis qeyri-kortəbii fikirlər və yanaşmalar cəmiyyətin inkişaf tempini müəyyən edir. Elm və mədəniyyətdə yüksəlməyin yolu doğru metoda yiyələnmək tələb edir.

Qeyd edək ki , metod anlayışın dan bu və ya digər şəkildə istifadə edilməsi hələ qədim dövrdən məlum idi. Qədim dünyanın naturfəlsəfəsinin nümayəndəsi Fales elmi axtarışlarında emprik metoddan o cümlədən ,induktuv metoddan istifadə etmişdir. Faleslə yanaşı Heraklit, Demokrit, Pifaqor, Anaksqor təbiəti öyrənərkən ona müəyyən bir metod əsasında yanaşmışdılar. Daha sonra yunanlar elm və mədəniyyət sferasına xüsusi diqqət göstərərək siyasət ,hüquq, məntiq sahəsində uğur qazanmışdılar. Yunanıstan ağılın, zəkanın vətəni olmuşdur . Yunanlar üçün ağı,l zəka çox böyük önəm daşıyırdı. Onlar biliyə diqqət ayırmaqla onun əldə olunmasına dialektik metodla natiqliklə, mübahisə yolu ilə nail olmuşdular. Qədim fəlsəfədə metod haqqında təsəvvürlər kifayət qədər inkişaetmiş formada idi Sofistlərin Sokrataqədər fəlsəfədə üstünlüyündə onların cəmiyyətdə nümayiş etdirdikləri natiqlik məharətilə bagli olması bizə yaxşı məlumdur Sofislər xüsusi ustaliqla ayri-ayri sözlərdən, mənalardan, dəlillərdən və üsullardan istifadə edərək mübahisələrdə sofistik metodla qalib olurdular.

Qədim fəlsəfədə metod haqqında təsəvvürlər kifayət qədər inkişaf etmiş formada Sokratın təlimlərində də yer almışdır ki, bunlar da Platonun Sokratik dialoqlarında göstərilmişdir. Bu dialoqlarda Sokrat həmsöhbətin geniş yayılmış gündəlik fikri kəsb edən mövqeyindəki ziddiyyətləri müəyyən etməyə və problemin məhsuldar həlli üçün imkanlar açmağa yönələn həqiqət axtarışı metodologiyasını təklif edir. “Sokratik” mayevtika sonrakı dövrün

metodologiyasının ilk tarixi forması oldu. Fəlsəfi metodologiyanın ideyaları və praktikası antik fəlsəfənin digər böyük nümayəndələrinin, ilk növbədə Platonun və Aristotelin əsərlərində də inkişaf etmişdir.

Ümumilikdə ,qədim fəlsəfədə geniş bir metodologiya təşəkkül tapmadı, çünki metod problemləri onda mərkəzi yer tutmurdu, lakin artıq o zaman metodologiyanın fəlsəfi əsası qoyulurdu.

Universal nəzəri metodların işlənməsi insanların praktik fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan elməqədərki mərhələnin "reseptiv-texnoloji" xarakterindən fərqli olaraq rasional-nəzəri şüurun forması olan elmin formalaşması və inkişafının zəruri şərtdir. Belə ki Evklidin uzun müddət elmi-nəzəri bilik sistemlərinin strukturlaşdırma paradiqması olmuş "Başlanğıclar"da öz ifadəsini tapmış qədim yunan həndəsəsinin Misir və Mesopotamiyanın qədim sivilizasiyalarının "torpaq ölçülməsi"ndən əsas fərqi deduktiv elmlərin metodologiyasının əsasını qoyan nəzəri sistemlərin inkişaf metodlarının ətraflı işlənib hazırlanmasında idi.

Antik dövrdə elmi-empirik tədqiqat metodları (təsvirlər və təsnifatlar) da yaranıb inkişaf edir ki, bu da ilk növbədə öz dövrünün elmi idrak təcrübəsini ümumiləşdirmiş Aristotelin adı ilə bağlıdır. Aristotelin kəşf etdiyi təfəkkür formaları və qanunauyğunluqları gələcək əsrlər üçün bütün elmi tədqiqat və elmi sistemlərin qurulması üçün norma oldu.

Yunan fəlsəfəsinin klassik dövrünün ən böyük nümayəndəsi olmuş Arstotel sözün əsl mənasında Yunan elmini ən yüksək zirvələrə ucaltmışdır. Arstotelin "Orqanon" kitabı metodologiya və məntiq sahəsində uğurlar qazanmaqla təkcə qərb dünyası üçün deyil, həm də ərəb fəlsəfəsinin yüksəlişinə təkan vermişdir. Əbdülrəhman Bədvininqeyd etdiyi kimi ərəblər Aristoteli məntiqin ağası adlandırmışdılar. Qeyd etməliyik ki, orta əsrlərdə ərəb müsəlman fəlsəfəsinin çiçəklənməsinə səbəb Aristotel və Platon fəlsəfəsinin təsiri danılmazdır.Tərcümə ədəbiyyatı sayəsində yunan fəlsəfəsi ilə tanış lıq yaradan ərəb filosofları rasional failiyyətə yiyələndilər. Müsəlman şərqindəki elmi mədəni inkişaf bizə bunu deməyə əsas verir. İnduktiv və emprik metodların köməyi ilə müsalmən cəmiyyətində fizika, astranomya həndəsə və riyaziyyat kimi elmlər yüksək inkişaf yoluna qədəm qoydular (Aristotelin dəlil gətirmə metodu).

Yeni dövrdə Avropanın iç dünyasında intibah mədəniyyətinin təsiri nəticəsində köklü dəyişiklər baş verdi. Bu dəyişilikklər əsasən elmin inkişafı ilə əlaqəli idi. "Hər bir şey elm naminə şüarı" avropa cəmiyyətinin əsas doktirinasına çevrildi.

Yeni dövrdə idrak metodlarının işlənməsində Bekonun ,Dekartın xidmətləri danılmazdır. Bekonun elmi-metodologiyasına əsaslanan induktiv metod sayəsində gerçəkliyin ümumi prinsipləri hazırlandı. Lakin Bekonun induktiv metodu və gerçəkliyin təcrübə vasitəsi ilə öyrənilməsi mötəbər metod olmaq ölçülərinə cavab vermədi. Fransız riyaziyyatçısı və filosofu Dekart Yeni dövür Avropa fəlsəfəsində rasionalizm istiqamətində möhtəşəm yeniliklər etməklə elm tarixində yeni səhifə açdı. Dekart "Metod haqqında mülahizələr "kitabında ağılın imkanlarına geniş yer verməklə hər şeyin doğruluğuna əmin olmaq, mövcud olanları daha düzgün seçib ayırmağı əsas məqsəd hesab edirdi. Dekartın "Düşünürəm deməli mövcudam" şüarı yeni dövrdə yeni yanaşma metodikasının əsasına çevrildi. Mənim üçün hər şey riyaziyyata mücər olunur"tezisini irəli sürən Dekart riyaziyyatı biliyin yalnız konkret sahəsi deyil ,həm də idrakın səmərəli metodu hesab edirdi (2).

Daha sonralar qərbdə XIX əsrdə emprik metoddan istifadə edərək insan təfəkkürünün bu metod sayəsində yüksəliş etməsinə inanırdılar.

Dürkheym, Kont XX əsrdə isə dünyanı anlamağın yeni üsulunu təklif etdi. Bu yanaşmalar özünü müxtəlif konsepsiyalarda tapırdı. Metodun öz prinsipləri mövcuddur. Elmi bilikin yalnız konkret sistemə düşünülmüş plana səmərəli iş metoduna əsaslanması sayəsində yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Əksinə tədqiqat və ya fəaliyyət prosesində yanlış metoddan istifadə

etmək məqsədə çatmaqda maneələrin meydana çıxmasına yol açır. Rus fizioloqu İ.Pavlovun metod haqqında dedikləri diqqətimizi çəkir. "Metod –ən birinci əsas şeydirTədqiqatın bütün ciddiliyi metoddan fəaliyyət üsulundan asılıdır Bütün məsələ ancaq yaxşı metotdadır" (3).

Fransız riyaziyyatçısı Laplasa görə müəyyən bir metodundan istifadə etməklə məlum bir kəşfə imza atmış alimin həmin metodunu öyrənmək elm üçün onun kəşfindən heçdə az əhəmiyyətli deyildir.

Metod elm və bilik sayəsində formalaşan mükəmməl bir failiyyət üsuludur. Sözsüz ki, hər bir yeni biliklər sistemi metodun səmərəliyini bir o qədər artırmış olur. Elm inkişaf etdikcə onun təsir etdiyi idrak preqmetidə yüksək tərəqqi edir. Praktik fəaliyyət sistemində qazanılmış idrak formaları həqiqətə çatmağı alimə daha əhəmiyyətli şəkildə öyrədir. Metod buna görədə yaradıcı imkanlara malik olub daima yeniləşən tərəqqi etmək qüdrətinə malik olan fəaliyyətdir. Elm və metod arasında dialektik vəhdət mövcüdür.

Elm idrak qanunları əsasında formalaşan metod yeni ideya və prinsiplərin açılmasına aparan bir yoldur. Metodun gerçəkliyin elmi yaradıcı inikiasının səmərəli alətinə çevrilməsindən ötrü proses və hadisələrin obyetktiv gedişatının ardıcıl inkiasına yiyələnməlidir. Metod obyekt haqqında təcrübədən götürülmüş biliklə onun praktiki istifadəsi ilə birləşərək elmi tədqiqatın praktikasına doğru istiqamətlənir. Praktikanın elmi biliyin dəyərli elementi olmasından ötrü o gerçəkliyin bütün sahələrinin adekvat əks etdirməlidir. Elmin inkişafı üçün elmi idrak metodunun müstəsna əhəmiyyəti vardır. Həqiqi elmi idrak metodu alimin işinə düzgün istiqamət verməkdə öz tədqiqat sahəsində həqiqi biliklərə yiyələnmək üçün ən qısa yolu secməkdə ona köməlik edir .

Elmlərin diferensasyiyası və inteqrasiyası metodların elm sahəsində mövcud olan metodların digər sahələrə də keçməsi faktdır. Elmlərin bir-birinə təsiri yeni elm sahələrinin meydana gəlməsinə şərait yaradır. İdrakın öyrəndiyi sahənin predmeti genişləndikcə metodların ictimai mühitin ictimai mühitə də təsiri artmış olur. Həmçinin biliklər arasında varislik prinsipinə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, idrak prosesində əvvəlki təcrübədən istifadə mütləqdir. Biliklər sadədən mürəkkəbə doğru gedərək insanın dünyaya intelektual münasibətini təmin edir. İdrak vasitələri dərk edən subyektlə obyekt arasında yerləşən və onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən maddi və ideal sistemdir.

Qeyd edək ki, idrak vasitələri içərisində cihazların rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Elmi idrak metodu idrakın subyekti kateqoryasının məzmununa daxil olaraq insanın gerçəkliyi öyrənilməsinə yönələn şüurlu fəaliyyətində əks olunur. Subyektin məqsədə uygun fəaliyyəti idrakın əhəmiyyət imkanlarını sözsüz ki, genişləndirir. Subyektsiz obyektin tədqiqi mümkün olmadığı kimi metod özündə obyektiv amilləri də birləşdirir. Bir sözlə obyekt və subyekt dialektik vəhdət təşkil edərək metodun tədqiq edilməsində aparıcı rol oynayır. Elmi idrak metodunun məntiqi gücü hər şeydən əvvəl gerçəkliyin subyektiv analoqu olmasındadır. Metodun daxili münasibətlərinin məzmun və strukturunu sistem strukturu və məntiqi qnosoloji təhlili onda həm subyektin həmdə obyektin təbiəti və xüsusiyyətləri ilə şərtlənən bir sıra dialektik səpkiləri aşkara çıxarmağa əsas verir. Metodun tədqiqatçının təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin düzgün istiqamətləndirə bilməsi üçün metod obyektiv gerçəkliyə və onun obyektiv qanunlarına əsaslanmalıdır

ƏDƏBİYYAT

1. Кузнецов И.В. Избранные труды по методологии физики. М.: 1975. С. 156-157.
2. Məmmədov Ə.B. Elmi idrakın metod və formaları. Bakı: 1980 s. 13
3. Павлов И.П. Лекции по физиологии. М.: 1952 с. 21

РАЗВИТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ МЕТОДОВ И МЕТОДОЛОГИИ

Гусейнова Севиндж

АННОТАЦИЯ

Исследователи всегда были заинтересованы в поиске правильного направления в жизни и кратчайшего оптимального пути. Люди определяют себя в процессе познания. Правильные пути и эффективные методы очень важны для достижения цели. Для изучения этих способов важно иметь правильный метод, который заключается в поиске более эффективных способов достижения цели. Мысли о методе известны нам с давних времен. Метод научного познания регулирует путь познания и позволяет взять направление в научном исследовании. Методология - это систематический теоретический анализ методов. Методология понимается как теория, как учение о подходе к природным и социальным явлениям. Методология возникла как аспект философского осмысления действительности с точки зрения рационально-критического мышления

DEVELOPMENT AND IMPORTANCE OF METHOD AND METHODOLOGY

Huseynova Sevinj

SUMMARY

It has always been of interest to researchers to find the right direction in life and to determine the shortest optimal path. People define themselves in the process of cognition. The right ways and effective methods are very important to achieve the goal. It is important to have the right method in studying these ways. The method is to look for more effective ways to achieve the goal. Thoughts about the method have been known to us since ancient times. The method of scientific cognition regulates the path of cognition and allows taking direction in scientific research. Methodology is a systematic theoretical analysis of methods. Methodology is understood as a theory, as a teaching on the approach to natural and social phenomena. Methodology emerged as an aspect of philosophical understanding of reality from the point of view of rational-critical

УДК 01

ФИКСИРОВАННЫЕ ИДЕИ И РАЗВИТИЕ СТРАНЫ

ORCID: 0000-0002-9999-2980
Везиров Хикмет Ниязи оглу, доктор физико-математических наук, руководитель лаборатории Института физики Национальной Академии наук Азербайджана (AZ 1143, Азербайджан, Баку, проспект Г.Джавида, 131, vezirov55@mail.ru)
ORCID: 0000-0002-5348-7233
Мамедова Малакханум Аслан гызы, студентка факультета «Психологии развития» бакинского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова.
ORCID: 0000-0003-3361-6795
Везиров-Кенгерли Фикрет Хикмет оглу, инженер, Азербайджанское Каспийское морское пароходство (AZ 1029, Азербайджан, Баку, проспект Гейдара Алиева, 152, vezirovfikret@yahoo.com)

Ключевые слова: наука, философия, психология, развитие, идея, деградация.
Açar sözlər: elm, fəlsəfə, psixologiya, inkişaf, ideya, deqradasiya.
Key words: science, philosophy, psychology, development, idea, degradation.

Бог создал нас без нас, но Он не хочет исправить нас без нас.
Совершенство есть знание человека о своем несовершенстве.
Заблуждаться – дело человеческое, упорствовать
в заблуждении – дело дьявольское.
Августин Аврелий Блаженный.
Наука не сделает и шага вперед, пока философия
не одобрит и не вдохновит ее на это.
Т. Манн.

Развитие любой страны должно осуществляться научными методами: ненаучные методы могут привести к катастрофе. При этом нужно помнить, что сама наука держится на определенных идеях. Эти идеи могут быть как правильными, т.е. объективно, адекватно отражающими мир, а могут быть и не правильными. Эти неправильные, неадекватные идеи, которые вошли в привычку, принято называть фиксированными идеями или идеями фикс (идефикс). Можно привести множество идей фикс. Например, идея создания вечного двигателя – это типичная идея фикс. Или навязчивая идея неграмотного человека получить Нобелевскую премию. Такой же идеей фикс является идея сексизма или феномен стигматизации.

Стигматизация – это явление переноса какого-либо плохого качества индивида, например, представителя какой-то нации или группы населения, на всех членов этой нации или группы (например, все хохлы – бандеровцы, или, например, баба за рулем – это катастрофа). Стигматизация часто бывает тесно связана с идеями фикс (поэтому ей необходимо уделить особое внимание и посвятить отдельное исследование). Или, например, многие женщины считают, что чем длиннее и разноцветнее их ногти или толще губы, тем они красивее. Идея фикс о том, что папа сильнее и умнее всех и все знает, управляет ребенком по крайней мере до совершеннолетия. Такой же полуглупостью является идея о том, что взрослых надо слушаться (а если взрослый – дурак или подлец?.. Значит, не всегда надо слушаться!) И многие крупные специалисты в

области психологии, например, Ф. Фанч, Л.Р. Хаббард, А.В. Усачев, много исследований посвятили именно этой теме – теме фиксированных идей.

Но, в любом случае, если говорим о фиксированных идеях, то вначале обязательно нужно разобраться с самими идеями, т.е. необходимо понять вообще философию и онтологию понятия «идея». **Считаем, что идея – это мыслительный способ внедрения человека в Мир или реальность (объективную или субъективную) для познания ее**. Слово идея ввел в философию, по всей видимости, Демокрит. Он под идеей понимал материальную поверхность вещей. Т.е. для него идея – аналог формы. Идеи он также называл атомами. На древнегреческом языке слово «идея» означало форму или внешний вид. Величайший философ Гегель гипостазировал философское понятие дух в общий духовный опыт человечества. В его философии конкретным создателем опыта являлась личность. И опыт всемирной истории происходил по Гегелю за счет идеи и человеческой страсти, причем идея является основой, а страсть – побочной темой. В философии Гегеля **саморазвивающаяся** идея считается творцом и создателем всех вещей. По Платону же идеи – это **не развивающийся** трансцендентный мир бытия. Идеи в своем развитии приводят или превращаются в чувственную реальность. Причем для Платона идеи были более реальными, чем опытно воспринимаемые вещи. Материалисты же считали идею как отражением объективной реальности, так и источником развития действительности. Как видим, все зависит от философии.

Идеи предназначены также для объяснения внутреннего содержания явлений и вещей, например, физических или биологических явлений. И если идеи неверны, то, в лучшем случае, это приведет к неправильному пониманию сущности явления, в худшем же, к катастрофе. В изобретательстве под идеей понимают главную мысль или принцип этого нового технического решения. Психологи под идеями часто понимают процессы восприятия, воображения и памяти.

Иногда идеи превращаются в сверхценные. Это такие мысли, которые, не обладая объективным существенным значением, в то же время совершенно необоснованно занимают в сознании человека преобладающее положение и значение. Сверхценные идеи, как правило, сопровождаются сильными психическими переживаниями и надеждами, часто переходящими в страдания. Такие идеи следует отличать от бреда, являющегося неадекватным пониманием действительности. Можно считать, что бред – это патология, сверхценная идея же – заблуждение. А вообще-то, многие философы считали, что все, что человек может себе представить, есть идея. Пусть! Но при этом следует быть очень осторожным, чтобы идея не была идеей фикс, или хорошая идея постепенно не превратилась в зафиксированную идею, которую потом обнаружить и избавиться от нее будет очень трудно.

Как правило, идеи фикс не поддаются переубеждению даже после логически правильной научной аргументации. Иногда идеи фикс представляют опасность или даже угрозу для общества, т.к. могут привести к трагическим последствиям. Так, например, типичной наглой и сумасшедшей фиксированной идеей, являющейся на самом деле маниакальным вымыслом, возведенным в ранг абсолютно непогрешимой истины, и превращенной в суть государственной политики Армении, приведшей к трагическим последствиям, являлась (а возможно, продолжает оставаться) идея фикс определенной части населения этой страны о том, что «Карабах – это исконно армянская земля!» (???). Эта нелепая, навязчивая идея фикс не давала покоя ее апологетам, и побуждала их активно бороться за ее реализацию (что и привело к экономической деградации и фактическому развалу этой страны). Поэтому Азербайджан во главе и под руководством

Ильхама Алиева вынужден был расфиксировать эту глупейшую идею. Надеемся, теперь уже навсегда!!!

Как правило, обладатели идей фикс бывают подозрительны к окружающим, и часто считают их врагами. Поэтому их отношение к людям и обществу обычно выглядит как оборонительное, что утомляет и их, и общество, и создает проблемы государству. Так, в некоторых странах у некоторых темнокожих людей устоялась и укоренилась совершенно необоснованная идея фикс о том, что к ним относятся плохо, вернее (как им кажется), относятся не так, как ко всем остальным. Это приводит к их постоянному необоснованному недовольству, а часто и к агрессии. Конечно же, шовинизм – это самая настоящая и отвратительная идея фикс: «только моя нация хорошая и правильная – все остальные плохие» или «ни одна нация моей даже в подметки не годится». Ленин этому явлению посвятил даже произведение [1], и эта ленинская мысль актуальна даже сегодня, поэтому стоит привести ее, хотя, конечно же, к абсолютному большинству русских это никакого отношения не имеет: «При таких условиях очень естественно, что «свобода выхода из Союза» (подразумевается Советский Союз – *Авт.*), которой мы оправдываем себя, окажется пустою бумажкой, неспособной, защитить российских инородцев от нашествия того истинно русского человека, великоросса-шовиниста, в сущности, подлеца и насильника, каким является типичный русский бюрократ. Нет сомнения, что ничтожный процент советских и советизированных рабочих будет тонуть в этом море шовинистической великорусской швали, как муха в молоке» [1]. Или: «Мы «лучшая страна на земле» [2]. В этой фразе Ленин подразумевал шовинистов британских. Приведем еще один отрывочек из Ленина: «Немцев пугают русскими шовинистами, русских – немецкими. И те, и другие – играют жалкую роль в руках капиталистов» [3]. У Ленина было много ошибок, в общем-то, представляющих собою идеи фикс, потому и рухнуло созданное им.

Тем не менее, как видим, проблема шовинизма известна давно, и шовинизм, конечно же должен быть искоренен, но только лишь в случае, если он действительно имеет место, и, если это действительно шовинизм. В случае же с афроамериканцами дела обстоят совсем даже не так, как они себе представляют. Причина – опять же фиксированная идея определенной части афроамериканцев о том, что их всегда и везде обижают, причем обижают именно потому, что они не белые... На самом деле все не так. Вообще, фиксированные идеи часто являются основной причиной принятия неправильных и неграмотных решений, и не только в жизни и быту, но также и в науке.

Исследованию фиксированных идей посвящено много работ. Так, Л.Р.Хаббард называл фиксированные идеи болезнью души и источником нерационального поведения человека: «Фиксированная идея – это нечто, что человек принимает, не рассмотрев, или не согласившись с этим лично». Хаббард даже создал своего рода науку или, скорее, религиозно-философское движение под названием «саентология» о взаимосвязи человеческого духа с вселенной [4].

Цель саентологии – цивилизация без безумия. Основная идея саентологии, в общем-то, в том, что сознание человека может существовать отдельно от его тела, и чем-то схожа с идеей реинкарнации. Можно также упомянуть, например, Флемминга Фанча. В учебнике «Преобразующие диалоги» [5] в разделе 6 он пишет, что «фиксированная идея – это застывшее представление, которое оторвано от соответствующей ситуации и используется повсюду без никакой проверки. Это мысль, которая взята как вечная истина и никогда не пересматривается».

Очень полезная книга, богатая современными терминами и их объяснениями. В частности, понятие «фиксированная идея» определена им как «…застывшая в уме мысль, действующая как «истина», на основании которой личность действует, не задумываясь об этом». Далее он пишет: «Фиксированная идея – это обычно решение или вывод, которые сам человек сделал в какой-то момент, и тем самым установил автоматический способ обращения с жизнью, не требующий его присутствия. Это какая-то конкретная идея, которую человек считает очень ценной, но не осознает, что она неправильная, и использует ее. Он использует её как истину, и ему кажется, что она отлично ему служит. Это фиксированный, неразумный способ справляться с жизнью. Это способ быть правым. Часто это к тому же способ делать других неправыми. Фиксированная идея по определению делает какой-то образ действий правильным.

Даже болезнь может служить ей. Человек закрывает глаза на фиксированную идею. Он не знает, что использует ее. Он настолько уверен в ней, что никогда её не пересматривает. Если он сам подходит к ней вплотную, она просто кажется ему очевидной истиной, и он не разбирается в этом дальше». Т.е. «это застывшее представление (решение, мнение, суждение, мысль, идея, принцип, верование, оценка, постулат, стремление, потребность, отношение к чему-либо и т.п.), которое было принято в конкретной ситуации (в конкретное время, в конкретном месте, в конкретных обстоятельствах, по конкретному поводу), но было оторвано от этой ситуации и используется повсюду без какой-либо проверки. Это мысль, которая взята как вечная, абсолютная истина, которая никогда не пересматривается, и, как правило, не осознается. Это нелогичность, на которой основано логическое построение». Хорошо сказал Ф.Фанч: «Разница между фиксированной идеей и обычными идеями только в одном – обычные идеи человек думает произвольно, а фиксированные идеи сами «думают» человека». Т.е. человек бывает неспособным решать проблемы не потому, что у него мало знаний или нет способностей, а, наоборот, имеется лишнее, к тому же, неправильное «знание».

Большинство людей думают, что в жизни они действуют осознанно, но на самом деле, человек часто все делает неосознанно, машинально, подсознательно, не задумываясь, автоматически. Обычно человек принимает эти идеи от человека, которого он уважает, например, от не очень-то грамотных родителей или неграмотных, но самоуверенно-наглых сверстников.

Практически у каждого могут быть фиксированные идеи, причем их может быть множество. Фиксированные идеи в быту обычно называются предрассудками или предубеждениями. В философии же их следовало бы назвать понятиями, лишенными референта, т.е. фикциями. И часто человеку самому самостоятельно обнаружить фиксацию бывает весьма трудно или почти невозможно.

В науке можно наблюдать очень много фиксированных идей, мешающих развитию и науки, и самой страны. Например, у научных сотрудников бытует неправильная идея о том, что причина всех неудач в науке в маленькой зарплате сотрудников. Или другая нелепая идея фикс: чем больше опубликовано «статей», тем лучше… Кому лучше? На этот вопрос владельцы этих идей ответить не могут. Еще одна неадекватность: человек с научной степенью – умный или умнее других. Можно показать и такой пример: почти у каждого доктора наук имеется непонятная фиксированная идея о том, что он должен стать академиком, или идея о своей незаменимости. Такой же фиксированной идеей является и идея о необходимости (именно необходимости) так называемых научных отчетов.

Другой фиксированной идеей некоторых постсоветских институтов физики является идея фикс о том, что в этих институтах должны работать люди, окончившие физфак университета, а окончившим технические вузы, например, политехнический институт, здесь не место. На самом деле, должно быть наоборот: необходимо дополнить название этих институтов до названия «Институт физико-технических проблем» и делать больший упор на технику и на внедрение результатов в производство.

Популярной всеобщей идеей фикс является формула «все в руках божьих». Тут как раз к месту вспоминаются слова Блаженного Августина Аврелия: «Бог создал нас без нас, но Он не хочет спасти нас без нас». Или вспомним идею фикс о том, что человек, говорящий что-то нестандартное и непривычное – или невежда, или наш враг, или хочет поиметь для себя что-то, или же что-то затевает. Потому и называли обычные стандартные люди таких гениев, как Христос, Мухаммад, Коперник, Галилей, Лобачевский, Дарвин, Р.Майер, Больцман… сумасшедшими еретиками, бунтарями, а иногда и прохвостами…

Указанные и другие неграмотные фиксированные идеи настолько въелись в жизнь сотрудников, руководителей подразделений и чиновников всех рангов, что не дают им возможность находить причины безобразного положения как науки, так и других отраслей народного хозяйства постсоветских стран. Фиксированные идеи – это источник грубейших ошибок и сотрудников, и руководителей научных учреждений при решении даже элементарных проблем. Эти неправильные идеи, зафиксированные в сознании (подсознании), чем-то напоминают «вирусы», попавшие в компьютер. Поэтому необходимо очищать голову от этих вирусов. Т.е. от идей фикс необходимо избавляться таким образом, чтобы таким **идеям-вирусам** не оставалось места вообще, и они никогда больше не появлялись. Это возмо́жно, но только при условии, если точно установить смысл и цель своей жизни и деятельности, например, цель исследований.

Понимание того, что какая-то идея на самом деле является идеей фикс, открывает огромные возможности для улучшения не только человека и науки, но и самой страны.

Некоторые откровенные идеи фикс часто делают человека для окружающих даже ненормальным. Если же этой неверной идеей охвачена большая часть общества, то это приводит к отставанию этого общества в развитии. Беда в том, что часто эти идеи зарыты настолько глубоко, что человек даже не догадывается о том, что эти идеи управляют им, причем везде в любой ситуации. Эти идеи превращаются в правила жизни, привычки, и поэтому, попросту мешают думать правильно и адекватно. Поэтому для таких людей элементарная задача превращается в неразрешимую.

Фиксированную идею можно назвать универсальным абсолютным методом решения любой задачи…, но, конечно же, неправильным методом. Эти идеи могут погубить даже самую правильную великую идею. Поэтому действительно хорошие идеи необходимо, не стесняясь и ничего не боясь, упорно внедрять. И, ни в коем случае, не нужно идти по пути наименьшего сопротивления. Но при этом нельзя забывать и о возможности наличия как у себя, так и у другого человека идеи фиксированной правоты, т.е. навязчивой идеи своей правоты всегда и во всем и неправоты остальных.

Как же появляются фиксированные идеи? Так, каждый день человек решает какие-то задачи, проблемы. И если он проблему решил, на его взгляд, удачно, то метод решения этой проблемы может войти в привычку и осесть в сознании. Если метод был правильный – это хорошо. А если не правильный (например, он свою проблему решил путем дачи взятки), то этот метод может оказаться установкой жизни. Человек так и будет жить, решая проблемы за счет взяток. Т.е. этот неправильный метод начинает управлять этим человеком, но сам человек этого не понимает, и ему кажется, что его метод служит ему

хорошо. Но однажды в какой-то момент этот метод не сработает. Это фиксированный, но неграмотный метод решения жизненных проблем, который осел в подсознании, и стереть его становится проблемой, потому что сам человек даже не догадывается о существовании у него этой зафиксированной идеи. Если же он рассказывает об этом неправильном методе другим, то может заразить этой идеей фикс (**идеей-вирусом**) и других. Постепенно эта идея фикс как вирус может заразить и все общество, особенно в так называемых развивающихся странах. Поэтому нужно понять, что дача взятки – неправильный, неграмотный и неэффективный способ существования человека и решения проблем. Проблема также в том, что человеку, зараженному этой фиксированной **идеей-вирусом**, даже в голову не приходит, что существуют правильные методы решения его проблем.

Если человек не способен решать проблему, то можно думать, что, скорее всего, у него в голове застряла фиксированная **идея-вирус**, и обнаружить ее часто бывает очень трудно, а порой и невозможно. И чтобы найти и увидеть эту идею фикс, необходимо подвергнуть человека определенным психическим и психологическим неудобствам, т.е. совершить над ним определенное моральное насилие.

Фиксированная идея – это неверная аксиома или постулат, внедрившиеся в человека, и непроизвольно использующиеся в любой ситуации. Именно фиксированные идеи часто являются причиной неадекватного восприятия и понимания действительности. Это – навязчивая мысль, идея, всецело увлекшая человека, завладевшая им. Из-за этого человек бывает одержим этой явно или неявно неправильной идеей [6]. К сожалению, эта нелепая мысль, являющаяся вымыслом, воспринимается самим человеком как вполне обоснованная. Поэтому эту идею необходимо найти и уничтожить, т.е. расфиксировать. Обязательно! В противном случае, это может привести к беде.

Одним из способов нахождения фиксированных идей является известный метод последовательного задавания одного и того же вопроса, например, «для чего?» или «зачем?» «с чего ты это взял?» «разве это так?», себе или другому человеку до и после каждого своего или его ответа. Это в конце концов даст возможность добраться до этой **идеи-вируса**.

Кроме приведенных выше, можно привести много других известных фиксированных идей, например, «а почему именно я?», «почему я должен родине, а не она мне?», «все несправедливо», «я лучше всех», «я самая красивая», «я очень толстая», «я самая некрасивая», «все депутаты, министры, милиционеры и прокуроры – взяточники»…

Фиксированные идеи возникают в подсознании человека неосознанно. И плохо не то, что они имеются, а то, что они фиксированы, неподвижны, застыли, не развиваются, и используются подсознательно, причем не к месту. Т.е. при решении проблемы человек теряет способность выбирать правильный вариант действия из множества возможных вариантов, а выбирает именно то неправильное, что зафиксировано. Это происходит потому, что эта идея фикс закрывает всю полную картину проблемы, вернее, закрывает многие грани рассматриваемой проблемы. Идея фикс делит возможности мозга как бы на несколько областей. Какие-то из этих областей управляются человеком, а некоторые, наоборот, сами управляют человеком. И человек даже не понимает, что эти идеи фикс управляют им. Это сильно ограничивает интеллектуальный потенциал человека. Идея фикс – это запертая дверь, или даже стена, одним словом – препятствие, закрывающее вход к собственным интеллектуальным возможностям человека. Поэтому человеку кажется, что некоторые проблемы невозможно решить вообще. Но спасение есть. Спасение – в расфиксировании имеющихся идей фикс, т.е. их обезвреживании, а лучше –

в уничтожении этих **идей-вирусов**. Гегель назвал бы это снятием. Снятие – это одна из важнейших философских категорий, изобретенных Гегелем, этим величайшим гением.

И сегодня в состоянии полной деградации и стагнации науки (номинально призванной развивать страну), установление онтологии фиксированных идей является актуальнейшей проблемой не только философии и психологии, но и всех постсоветских государств, ибо выработанная большевиками нелепая технология якобы занятия наукой, является на самом деле не наукой, а бесполезной деятельностью, доставшейся нам от советов, и направленной, в основном, на получение ученых степеней. И эта неправильность так просто не видна, потому что она не материальна. И в этой неправильности нет ничего видимого или осязаемого. Фиксированные идеи запахом тоже не обладают. Трудно догадаться и понять, что сегодня деятельность научных сотрудников держится, в основном, на нелепых фиксированных идеях, мешающих как развитию науки, так и страны.

Фиксированная идея страшна тем, что ввергает нас в бессмысленные действия, в которых мы обязательно проиграем. Фиксированная идея – это заведомое поражение. И пока мы всерьез не займемся фиксированными идеями, имеющимися в науке, ничего не добьемся, и о развитии страны даже мечтать не придется. Интересно то, что большинство неправильных фиксированных идей очень удобны для большинства исконных сотрудников постсоветских научных организаций, считающих себя интеллигентами и мозгом нации. Хорошо сказал по этому поводу Ленин в письме к Горькому от 15 сентября 1919: интеллигентики, мнящие себя мозгом нации, на деле не мозг, а г… [7]. Поэтому, повторимся, тему настоящего исследования считаем актуальной, и не только для нашей страны [8].

Обычно в литературе рассматривают следующие виды фиксированных идей: фиксированные предположения, т.е. такие знания, правильность которых у человека даже подозрений не вызывает; фиксированная правота, т.е. потребность делать себя правым, а других неправыми в любой ситуации; фиксированные шаблоны поведения, т.е. автоматический, но неправильный шаблон поведения в любой ситуации; фиксированные убеждения, т.е. устоявшиеся, но непроверенные и, как правило, неправильные мысли о мире; фиксированные необходимости, т.е. обязательное соблюдение устоявшихся обычаев и традиций, несоблюдение которых, по мнению человека, обязательно приведет к каким-то негативным последствиям.

По всей видимости, и марксизм, и ленинизм, которые, в конце концов, завели нас в тупик – большевистские идеи фикс. И эти идеи фикс до сих пор окончательно не расфиксированы. Хотя, как это ни странно, но первым из главных большевиков решил расфиксировать идею фикс под названием «марксизм» именно И.В. Сталин в работе «Экономические проблемы социализма в СССР» [9]. В этой работе Сталин объективно критикует марксистскую экономику. У марксизма действительно много ошибок [10]. От этих догм, т.е. фиксированных идей, и пытался избавить страну тов. Сталин. Но, к сожалению, и, естественно, было уже слишком поздно – все равно, в конце концов, все рухнуло, причем катастрофически, в начале 90-х годов 20 века.

Фиксированная идея очень опасна тем, что является подсознательным, неосознанным методом принятия решений, причем часто неправильных или не адекватных для сложившейся ситуации. **Фиксированная идея устраняет необходимость искать метод решения проблемы и подсовывает готовый неправильный вариант.** Так в физике до Галилея бытовало мнение и даже убежденность, подкинутая великим Аристотелем, что тяжелое падает быстрее легкого. Это – классическая фиксированная идея, тормозившая

развитие науки в течение почти 2000 лет. И эту идею фикс, подвергаясь гонениям, и с огромным трудом удалось расфиксировать Галилею, которому помогал Торричелли. И таких глобальных идей фикс в науке можно показать много. Потому и писал великий физик М. Планк (перевод наш – *Авт.*): «Обычно новая научная истина торжествует не потому, что ее противники признают свою неправоту, а просто ее оппоненты со временем вымирают, а подрастающее поколение усваивает истину с самого начала» [11]. Планк не одинок в своем высказывании. Так и А. Швейцер говорил: «Истинные слова не бывают приятны».

Интересно то, что механизм стойкости веры во что-то, являющейся основой фиксированных идей, до сих пор не выяснен. По всей видимости, нейрохимические процессы в головном мозге и являются причиной такой инертности веры и убеждений, проявляющейся, в частности, в неудобствах, неудовлетворенности, внутреннем дискомфорте, а в конечном итоге, стрессе. Все эти неудобства возникают при получении человеком информации, противоречащей его знаниям, убеждениям, и в психологии носят название когнитивный диссонанс (от латинского cognitio – познание). В психологии есть даже раздел, называющийся когнитивная психология. Человек психологически так устроен, что неосознанно стремится поддерживать имеющиеся у него знания, убеждения. Такое в психологии называется когнитивной предвзятостью. Есть даже специальный психологический термин – дениализм – обозначающий неосознанное стремление отторжения и неприятия человеком реальности с целью избежать непривычной и неугодной ему правды.

Думается, что было бы полезным привести слова Эйнштейна, имеющие психологическое отношение к теме данного исследования: «…Иногда я чувствую, что стою на правильном пути, но не могу объяснить свою уверенность… Воображение важнее знания, ибо знание ограничено, воображение же охватывает все на свете, стимулирует прогресс и является источником его эволюции. Строго говоря, воображение – это реальный фактор в научном исследовании»… «Каждый человек заключен в темницу своих **идей**, и каждый в юности должен взорвать ее, чтобы попытаться сравнить свои **идеи** с реальностью. Но через несколько веков другой человек, быть может, отвергнет его **идеи**. С художником в его неповторимости такого произойти не может. Так происходит только в поисках истины, и это вовсе не печально» [12].

И в заключение считаем необходимым привести важнейшую философскую мысль Эйнштейна, имеющую прямое философское отношение к поставленной теме исследования: «В процессе развития философской мысли на протяжении столетий, первостепенное значение имел следующий вопрос: что может дать познанию чистое мышление независимо от чувственного восприятия? Возможно ли познание, основанное на чистом мышлении? Если же нет, то каково соотношение между познанием и тем сырым материалом, которым являются наши ощущения? Ответам на эти и некоторые другие вопросы, тесно с ними связанные, соответствует почти необозримый хаос философских воззрений. И все же среди этих сравнительно бесплодных, хотя и героических усилий, можно усмотреть одну последовательную тенденцию развития, а именно: все возрастающий скептицизм по отношению ко всякой попытке узнать что-либо об “объективном мире” (в отличие от мира одних лишь “концепций и **идей**”) с помощью одного лишь чистого мышления. Заметим в скобках, что мы как настоящие философы воспользовались здесь кавычками для того, чтобы ввести незаконное понятие. Мы просим читателя разрешить нам на некоторое время употребление этого понятия, хотя в глазах философской полиции оно подозрительно» [13].

Выводы.

1. Одной из величайших фиксированных идей является идефикс великого Юма о том, что объекты математики – единственное, что достоверно известно. Другой известной фиксированной идеей является идефикс великого Спинозы о субстанции и интуиции ума…

2. Фиксированные идеи с точек зрения философии и психологии сродни наивному реализму, и являются аналогом или калькой «вирусов», попавших в компьютер и заразивших его, т.е. – это **идеи-вирусы**. И поэтому от **идей-вирусов** необходимо избавляться. В противном случае, это приведет не только к деградации, но также и к другим, более глубоким негативным последствиям.

3. **Идеи-вирусы** не видны и поэтому очень важно, на наш взгляд, понять, что человек видит не сами идеи (пусть даже правильные или неправильные, фиксированные), а последствия, вызванные воздействием этих идей. Т.е. как бы человек ни старался быть объективным, все равно, остается субъективным. Это чистая психология. Но психология одна без философии в этом разобраться не сможет. И положение может быть объяснено и исправлено только лишь правильной философией. Вот причина, почему авторы настоящего сообщения выбрали 4 гениальных философских афоризма, приведенных в начале этого опуса, в качестве эпиграфов к настоящему сообщению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ленин, ПСС, изд. 5, т. 45, с. 357.
2. Ленин, ПСС, изд. 5, т. 28, с. 511.
3. Ленин, ПСС, изд. 5, т. 23, с. 183.
4. Хаббард Л.Р. Дианетика: современная наука душевного здоровья. М.: «Воскресенье»; «Нью Эра Пабликейшнс Груп», 1993. 547 с.
5. Фанч Ф. Преобразующие диалоги. Киев: Ника-Центр, Вист-С, 1997. 384 с.
6. Хей Л. Как исцелить свою жизнь. Рига: Литик, 1996. 224 с.
7. Ленин, ПСС, изд. 5, т. 51, с. 48.
8. Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х. Проблемы философской и социологической категории актуальности // Scientific works, 2018, № 2(31), с. 29-48.
9. Сталин И.В. Сочинения, т. 16. М.: «Писатель», 1997, с. 154 – 223.
10. Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х. Некоторые философские, юридические и экономические проблемы постсоветских республик. Баку: «Ecoprint», 2018, 234 с.
11. Планк М. Единство физической картины мира…, М., «Наука», 1966, с. 256.
12. Эйнштейн А. О науке. Собрание научных трудов в четырех томах. Т.4, М., «Наука», 1967, с. 142, 144.
13. Эйнштейн А. Замечания о теории познания Бертрана Рассела. Собрание научных трудов в четырех томах. Т.4, М.: «Наука», 1967, с. 248 – 249.

FİKSƏLƏNMİŞ İDEYALAR VƏ ÖLKƏNİN İNKİŞAFI

Vəzirov Hikmət, Məmmədova Mələkxanım, Vəzirov-Kəngərli Fikrət

XÜLASƏ

Məqalə sosiologiyanın “idefiks” adı ilə məlum hadisəsinin və onunölkənin inkiçafına təsirinin fəlsəfi məsələlərinə həsr olunub. Göstərilib ki, ölkənin inkişafı yalnız elmi üsullarla baş tuta bilər və qeyri elmi üsullar hətta katastrofa ilə nəticələnə bilər. Ancaq elm özü ideyaların üstündə durub və bu ideyalar həm düzgün, həm də düzgün olmaya bilər. Vərdişə dönmüş düzgün olmayan ideyalar idefiks (fiksələnmiş ideya) adı ilə məlumdur. Məqalədə idefikslərin ölkənin inkişafına maneə olması göstərilib. “Marksizm” adı ilə məlum idefiksin nəhəng ölkənin məhvinə gətirməsi nümunə kimi göstərilib. AMEA-da mövcud idefikslərin həm AMEA-nın, həm də ölkənin inkişafına zəzər vurması məqalədə misal kimi göstərilmişdir. Göstərilib ki, idefikslər kompütərə daxil olmuş və onu sıradan çıxarmış “virus”lara bənzəyir. Ona görə idefiks adlı **“ideya-virus”**lardan yaxa qurtarmaq zəruridir. Məqalədə göstərilib ki, əks halda bu dərin mənfi fəsadlara gətirə bilər.

FIXED IDEA AND DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

Vezirov Hikmet, Mammadova Malakkhanim, Vazirov-Kangarli Fikret

SUMMARY

The article is devoted to the philosophical issues of such a well-known phenomenon of psychology as a "fixed idea", and its impact on the development of the country. It is shown that the development of the country – and not only the country – can be carried out only by scientific methods, since unscientific methods sometimes even lead to disaster. But science itself rests on ideas that may or may not be right. Incorrect ideas that have unconsciously become a habit are called fixed ideas. The article shows how fixed ideas hinder the development of science and the country. It is also shown how the fixed idea called "Marxism" led to the catastrophe and death of a huge power. Examples of fixed ideas existing in the Academy of Sciences and hindering the development of both organization and the country are given. The fixed idea is an analogue to the "viruses" that entered the computer and infected it. Therefore, it is necessary to get rid of **virus-ideas**. Otherwise, it will lead not only to degradation, but also to other deeper negative consequences.

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN TARİXİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Səbinə Mikayılova Vüqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
sebine.mikayilova.99@mail.ru

Açar sözlər: Tarixi, konsept, fəlsəfi, Fəlsəfə, düşüncə tərzi, görüşlər, filosof, fikir, sual.
Ключевые слова: человек, концепция, философский, философия, образ мышления, точка зрения, философ, мысль, вопрос.
Key words: human, concept, philosophical, Philosophy, way of thinking, point of view, philosopher, thought, question.

Əhməd (Akif) Ağaoğlu,1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olub. Burada o, rus orta məktəbini və Tiflis liseyini bitirmiş, ərəb dilini öyrənmişdir. O, fars və rus dillərini də öyrənmişdir. Universitet təhsili üçün Fransaya gedib, hüquq, tarix, filologiya və şərqşünaslıq dərsləri almışdır. Dövrünün ən mühüm şərqşünas mütəfəkkirlərindən olan Ceyms Dermester Fransada dərslər almışdır və Ernest Renanın ideyalarından çox təsirlənmişdir.

Əhməd Ağaoğlu Türk fikir tarixində "liberal", "demokrat" və "milliyətçi" olaraq tanınır. Əhməd Ağaoğlunun fikirləri siyasi şərtlərə görə müxtəlifliklər göstərsə də, inadla müdafiə etdiyi bir fikri vardır: Liberalizm. Təhsil aldığı Avropadan, Cəmalləddin Əfqanidən təsirlənərək panislamizmə çevrilmişdir [6].

Böyüyüb başa çatdığı və 1908-ci ildə Osmanlı dövlətinə sığınana qədər mübarizə apardığı Azərbaycan isə Osmanlı Türk Aydınları (filosofları) tərəfindən örnək göstərilmişdir. Ağaoğlunun fikirlərinin onurğasını liberalizm təşkil edir. Daha gənc bir tələbə ikən fərqli mədəniyyətlər arasındakı şəxsiyyət problemi əsasında fikirlər səsləndirir. Yəni, Qərb mədəniyyəti İslam və Buda-Brahma mədəniyyətlərini şəxs və şəxsiyyətin gücü ilə hər sahədə məğlub etmişdir və buna bağlı olaraq digər mədəniyyətlər də ayaqda qala bimək üçün Qərb kimi olmalı, Qərbiləşməli-liberallaşmalıdır. Əhməd Ağaoğlunun milliyətçiliyi də bu yöndən dəyərləndirilməlidir.Lakin, onun heç bir mədəniyyət ayrımı etmədən bütövlükdə Qərbçiliyi müdafiə etdiyini söyləmək gərəkdir. Ağaoğlu mədəniyyəti çox geniş bir şəkildə tərifləndirmişdir, onun deyimi ilə mədəniyyət bir "həyat tərzi"-dir.

Əhməd Ağaoğlunun görüşlərinin bir "liberal" olaraq məşhur olması onun pulsuz partiyaya daxil olduğu vaxtlarda yazdığı liberal bir ütopiyası - "Sərbəst insanlar ölkəsində" ilə birlikdə 1930-cu illərdə həyata keçirdiyi "dövlətçilik" mübahisələridir. Siyasi bir müxbir olan Ağaoğlunun "Türkçülük-İslamçılıq" müzakirələrindən sonra yer aldığı ikinci vacib polemik "dövlətçilik" məsələsidir [6].

Sözügedən müzakirə 15 Yanvar 1931-ci il tarixində Türk Ocaqları Ankara Ümumi Mərkəz binasının salonunda Şövkət Sürəyya Aydəmir tərəfidən verilən bir konfransla başlayır. Cümhuriyyət qəzəti və Kadro jurnalında bu müzakirə davam edir. Bu müzakirələr "Kamalist prinsiplərin formalaşması" zamanı üzərində ən çox dayanılıb müzakirə edilən prinsiplərdən biri olan dövlətçilik məsələsi idi. Ağaoğlu dövlətçiliyi keçici bir politika olaraq görmədiyi kimi, inkişafla birlikdə dövlətçiliyin qazandığı önəmi ərz edirdi.

Ağaoğlu bir müddət sonra Maltaya sürgün edilmişdir. Azərbaycanın modernləşməsi Sovetin rəhbərliyi altında Sovet modernləşməsinin bir parçası halına çevrilmişdir. Beləliklə, Əhməd bəy Ağaoğlu sərbəst fəaliyyət göstərməkdən məhrum qalmışdır. Türkiyə və Azərbaycanın modernləşmə macərası bir-birindən qopuq halda XX əsr boyunca davam etmişdir. İki ölkə üçün XX əsr fərqli təcrübələrdən keçmişdir. Ağaoğlu Azərbaycandan qoparaq tamamilə Türkiyənin

modernləşmə probleminə fikrini yönəltmişdir. Taleyini Türkiyəyə bağlayaraq Azərbaycandan uzaqlaşan və Türkiyədə Kamalist cərəyanına qoşulan Ağaoğlu digər Azərbaycan mütəfəkkirlərdən (Nəriman Nərimanov və b.) fərqli olaraq "burjua-milliyyətçisi" olaraq öz yoluna davam etmişdir. Ağaoğlu çox keçmədən Türkiyədə Milli Mübarizənin sıralarına qatılmışdır. O, Ankarada qurulan yeni dövlətin xidmətinə qəbul edilmişdir.

Əhməd Ağaoğlu bütün mədəniyyətlərin Şərqdə doğulduğuna işarə edərək XV əsrdə Osmanlı dövlətinin iqtisadi gücü və idarə təşkilatçılığı ilə Avropadan üstün olduğunu, Hindistanın da Böyük Əkbər zamanında iqtisadiyyat və elm sahəsində İngiltərədən üstün olduğunu irəli sürürdü və zmanan keçdikcə Osmanlı dövlətinin nə üçün dağılır və nəyə görə yarı müstəqil hala gəlir? sualını soruşudurdu.O, Hindistan isə təkcə geriləməkdə qalmır, daha əvvəl özündən mədəniyyətcə aşağı olan nüfusu və ərazisi etibariylə özündən on dəfə kiçik olan İngiltərənin əsiri olur? sualını verirdi [7].

Ağaoğlu xilafət və dövlət idarəçiliyi haqqında çox düşünmüş, Peyğəmbər dövrünün və xəlifələr dövrünün tarixi məlumatlarını çox yaxşı tədqiq etmişdir. Onun bu məsələlərlə bağlı fikirləri real və məntiqlidir. İdarəetmədə vərəsəliyin olmaması, şuranın fəaliyyəti, hərəkətlərə nəzarət və şəxsi hüquqlara riayət etmə kimi prinsipləri Hz. Peyğəmbərin və xüsusən də ilk iki xəlifənin dövründə buna tam əməl olunması ilə Cümhuriyyətin ilk təməllərinin qoyulmasına işarə edirdi.Əhməd Ağaoğlu buna görə də, bu idarəetmə tərzini populist olaraq adlandırması ilə bağlı qətiyyəti tamamilə doğrudur. Ağaoğlunun fikrincə, xilafətin müəyyən şərtləri var. Onları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

a. Xilafətdə vərəsəlik üsulu yoxdur. Bir ailə xilafəti özünə təhsis bilməz. Çünki, bu haqq ümmətə məxsusdur.

b. Ümmət vəkalət yolu ilə xəlifə seçilən şəxsə xilafət haqqı verir və istədiyi şərtlərlə (vaxt, səlahiyyət məhdudiyyəti kimi) fəaliyyətini məhdudlaşdıra bilər.

c. Seçilən şəxs şuranın üsuluna əməl etməlidir. Bu, Quran ayəsi ilə sabitləşmişdir. Bu prinsipə əməl etməyən hər kəs vəkalətdən sui-istifadə etmiş sayılır və şərtu yerinə yetirmədiyi üçün etibarnamə birbaşa olaraq əsassız hesab olunur.

d. Seçilən şəxs ümmətin azadlıq, bərabərlik və tənqid kimi şəxsi hüquqlarına hörmət etməyə borcludur. Ayə yaxşılığı əmr edib pislikdən çəkindirməyi bildirir. Buna əməl etməyən şəxsin vəkaləti etibarsız sayılır.

Türk inqilabına gəldikdə isə, Ağaoğlu insanları hər hansı bir qüvvənin əsiri etməyin yox, bu hökmranlıqdan qurtarmağın tərəfdarı idi. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra siyasi hakimiyyət nümayəndələri və ziyalılar Osmanlı İmperiyasından sonra yaranan yeni rejimi güclü dövlət anlayışı olaraq dəyərləndirir, lakin bununla birlikdə zəif bir cəmiyyəti miras aldıqlarına inanırdılar. Əhməd Ağaoğlunun yaşadığı dövrdəki Türkiyənin siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşu ilə bağlı görüşləri demək olar ki, dövrün bu ümumi anlayışı ilə üst-üstə düşürdü. Əhməd Ağaoğlu, Osmanlı İmperatorluğu və Müsəlman icmaların yaşadığı digər dövlətlərin Qərb dövlətlərinə qarşı hərbi məğlubiyyətini dini və mədəni amillər kimi qiymətləndirdi.

Bu dövrdə bu mübarizəni fərdi olaraq davam etdirənlər olduğu kimi müxtəlif cəmiyyətlərin, dərnəklərin damı altında həyata keçirənlər də olmuşdur. Bu sahədə mübarizə aparanlardan biri də dövrün ən fəal ziyalılarından olan Əhməd Ağaoğlu olmuşdur (1869-1939). Onun, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması zamanı yazdığı kitab və məqalələrdə, etdiyi çıxışlarda irəli sürdüyü ideyaları çox təsirli olmuşdur. Ağaoğlu həm dini düşüncə, həm də siyasi kimliyi ilə bağlı fikirləri olan ziyalılardandır. Bu fikirləri açıq şəkildə ifadə edən Ağaoğlunun fikrincə, tarixboyu həyata keçirilən fərqli təbliğatlara görə dinlə bağlı anlayışlarda problemlər meydana gəlmişdir.

Keçmişdə yaşanan hərbi məğlubiyyətlər və siyasi problemlər düşüncə, inanclar və həyat tərzindən qaynaqlandığına bağlı görüşlər təkcə qərbləşmə tərəfdarları tərəfindən dilə gətirilən bir

vəziyyət olmamışdır. İkinci Məşrutiyyətli Monarxiya dövründə bir çox ziyalılar, o cümlədən islamçı mütəfəkkirlər qəribə şəkildə dövlətin mövcud inzibati-hərbi problemləri ilə cəmiyyətin fikir və mülahizələri, inanc sisteminin mövcud strukturu arasında səbəb əlaqəsi qururdular. Ağaoğlu oxşar yanaşmadan yola çıxaraq müsəlman hökmdarların heç bir qanuni və hüquqi məhdudiyyətə məruz qalmadığını, istəkləri daxilində özbaşına rəftar etdiyini, onlara zülm etdiklərini, daim onların azadlıq tələbini onları susdurmağa çalışan tiranlar kimi qələmə vermək adətini hər hansı bir nəzəri və yaxud tarixi mənbələrə istinad etmədən müdafiə edirdi.

Əhməd Ağaoğlu bu mövcud siyasi, iqtisadi və ictimai quruluşun islah oluna bilməyəcəyini, Türkiyənin xilası üçün Qərb sivilizasiyasının maddi-mənəvi və iqtisadi dəyərlərini bir-birindən ayırmadan onu tam şəkildə qəbul etməyə ehtiyacının olduğunu iddia edirdi. Bununla birlikdə, Ağaoğlu iddiasını əsaslandırmaqda bəzi nöqsanların olduğunu anlayır və mədəniyyətlərin içində yer alan müxtəlif millətlərin dəyişməz və fərqli elementlərə malik olması yönündə açıqlama vermək gərəyi duyurdu. Əslində, millətlərin heç vaxt dəyişməyən zəruri cəhətlərinin də olduğunu və onların həmin millət üçün fərqləndirici xüsusiyyətlər daşıdığını əlavə fikir kimi söyləmişdir. Bir millət heç vaxt dəyişdirməməli olduğu elementləri sadəcə “şəxsiyyət” və “dil” kimi sadalayaraq bu iki ünsürdən başqa bütün qalan dəyərləri yeni mentalitet dünyasının oxuna çevirməyin mümkün olduğuna inanırdı.

Ağaoğlu yazırdı ki, Rusiyada həyata keçirilən islahatlardan maksimum yararlanmaq, yeni həyat formaları arasında başımızı itirməmək, həmin formalara ağlabatan tərzdə uyğunlaşmaq, ətrafmızıdakı xalqların səviyyəsinə çatmaq və özümüzə layiqli yer tumaq lazımdır: “Bundan ötrü isə: 1) elə bu saat, dərhal ictimai həyatda bizim zəifliyimizin, indiferentliyimizin, dava-dalaşın, şəxsi qərəzliyin bütün səbəblərini bir kənara atmalıyıq; 2) hər yerdə və hər işdə ağla, zəkaya, işguzarlığa, biliklərə, namusluluğa üstünlük verməli, onları yerlibazlığın, qohumbazlığın və şəxsi qərəzliyin kölələrinə çevirməməliyik; 3) müsəlmanlara hər yerdə və hər işdə, həmçinin müsəlman ziyalılarına tam etimad göstərilməli, onları özləri üçün rəhbər seçməli, onların məsləhət və göstərişlərinə əməl etməlidirlər, çünki yeni həyatın tələblərini, bu tələblərin təmin edilməsi üsullarını ən yaxşı bilən həmin ziyalılardır” [2, s.210].

Ağaoğlunun fikrincə, hər maddi varlığın öz şəxsiyyəti olduğu kimi, xalqların da özünəməxsus şəxsiyyəti var. Kainatda tam oxşarlıq olmadığı kimi, millətlər də eyni ola bilməz, fərqlikləri isə şəxsiyyət anlayışı kimi başa düşülə biləcəyi fikrini ifadə edir [3]. O deyir ki, bənzərsiz şəxsiyyət qərb sivilizasiyasının ən yüksək sivilizasiyaya çevrilməsi üçün də mühüm yeri tutur və xüsusilə, şəxsiyyətin inkişafı məsələsində nümunə kimi İngiltərəni göstərirdi. Buna əsasən, İngiltərə öz cəmiyyətinə şəxsiyyətini yaratmağa və qorumağa imkan verdiyi üçün dövrün ən güclü dövləti olduğu fikrini irəli sürürdü.

Ağaoğlu, bir addım daha da irəli gedərək, təkcə İngiltərənin öz cəmiyyətini deyil, Asiya, Afrika, Amerika və Avstraliyadakı müstəmləkələrini də heç bir problem olmadan nəzarəti altında saxlamasının arxasında İngiltərənin fərdi azadlıqlara əsaslanan siyasi sistem qurmasının dayandığını müdafiə edirdi. Əhməd Ağaoğlu Qərb sivilizasiyasının tam mənada nümunə götürülməsi lazım olduğunu bildirdi və mədəni dəyişikliyin seçiciliyinə etiraz edərkən, dəyişikliyin xarakteri və zamanlaması ilə bağlı bəzi şərhlər verirdi. Ağaoğlu, ilk növbədə "Fəzilət" anlayışından istifadə edərək, ölçülmüş dəyişiklik prosesini və həyat tərzini təklif edirdi. Ağaoğlu ümumilikdə, yeni dövrdə tərəqqiçilərin başladıqları yeniləşmə hərəkatını müsbət dəyərləndirmiş, ancaq onun elmi-nəzəri əsasları yaranmadan, ən azı müəyyən bir mərhələ keçmədən siyasiləşməsini doğru hesab etməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova Z. Azərbaycan ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi // Səs. - 2019. - 23 aprel. - № 72. - S. 11.
2. Faiq Ələkbərli. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 864 səh.
3. Ömərov V. Əhməd bəy Ağaoğlunun millət konsepsiyası // Səs. - 2017. - 3 avqust. - № 137. - S. 15.
4. Ömərov V. Əhməd bəy Ağayevin Azərbaycan dövlətçilik və milli intibah tarixində rolu // Səs. - 2017. - 4 avqust. - № 138. - S. 15.
5. Şamıoğlu Ş. Əhməd Ağaoğlu Şərq və Qərb düşüncə sistemi qovşağında : Onun fikrincə, mənəvi dəyərlərin itirilməsi etnosun varlığını, dövlətçiliyin mövcudluğunu aşkar təhlükə altına atır // Kaspi. - 2019. - 1 may. - № 78. - S. 15; 2 may. - № 79. - S. 15
6. YILMAZ, M. (1993). "Ahmet Ağaoğlu ve Liberalizm Anlayışı", Türkiye Günlüğü, Sayı: 23, s. 56-71.
7. YILMAZ, M. (2004). "Ahmet Ağaoğlu", Uygur Kocabaşoğlu (ed.),Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Modernleşme ve Batıcılık, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 304-313.

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN TARİXİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Səbinə Mikayılova

XÜLASƏ

Əhməd Ağaoğlu 20-ci əsrdə Qərb sivilizasiyasının göz qamaşdıran quruluşundan təsirlənən və buna görə də onu hədsiz dərəcədə tərifləyən, böyüdüyü Şərq sivilizasiyasını köhnəlmiş sivilizasiya kimi görən türk mütəfəkkiridir. Lakin onun düşüncələrinin müxtəlif yerlərə və zamanlara görə dəyişdiyi də bir həqiqətdir. Həyatında üç dövr və üç hakim fikir müşahidə olunan Ağaoğlu təsiri altında olduğu fikirləri daşıyan xüsusiyyətə malik olmuşdur. İstanbula gəldikdən dərhal sonra yazdığı siyasət, xilafət, millətçilik, İslam aləmində çöküşün səbəbləri kimi mövzulardakı məqalələrinə əsaslanaraq mühafizəkar dünyagörüşünə malik filosof olduğunu söyləmək mümkündür. Cümhuriyyət dövründə onun dindən tamamilə qopmuş liberal düşüncəsi var idi.

Ondakı bu intellektual dəyişikliyin və çevrilmənin səbəblərini təxmin etmək çətin deyil. O, ənənəvi İslam həyat tərzinə malik Şərq ailəsinin üzvü olmuşdur.Qarabağda rus məktəbinə getdikdən sonra, oradan Parisə getmiş, Qərbdə ali təhsil aldıqdan sonra, maarifçilik dövrünün Qərb həyat tərzindən, Qərb düşüncəsindən ciddi şəkildə təsirlənmişdir. Qərb düşüncəsi və həyat tərzinin təsirləri ilən əsasən İstanbula gəldikdən sonra, siyasi və ictimai həyatda qarşılaşmışdır. Son illərdə Osmanlı dövlətinin problemləri ilə üzləşdikdən sonra Qərb düşüncəsinə və həyat tərzinə olan marağı daha aydın görünməyə başlanmışdır.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АХМАДА АГАОГЛУ

Сабина Микаилова

АННОТАЦИЯ

Ахмед Агаоглу - турецкий мыслитель, на которого повлияла ослепительная структура западной цивилизации в 20-м веке, и поэтому он безмерно хвалил ее, считая восточную цивилизацию, в которой он вырос, устаревшей. Однако верно и то, что его мысли меняются в разных местах и в разное время. Агаоглу, у которого было три периода и три доминирующие идеи в своей жизни, имел характер находящегося под влиянием его идей. Можно сказать, что он был философом с консервативным мировоззрением, основываясь на своих статьях о политике, халифате, национализме и причинах краха исламского мира, которые он написал сразу после прибытия в Стамбул. В эпоху республиканцев у него был совершенно либеральный склад ума.

Нетрудно догадаться о причинах этого интеллектуального изменения и трансформации в нем. Он был членом восточной семьи, ведущей традиционный исламский образ жизни. Поступив в русскую школу в Карабахе, он отправился в Париж, и, получив высшее образование на Западе, на него серьезно повлиял западный образ жизни и западные мысли о просвещении. Приехав в Стамбул, в основном из-за влияния западной мысли и образа жизни, он столкнулся с политической и общественной жизнью. В последние годы, столкнувшись с проблемами Османского государства, его интерес к западной мысли и образу жизни стал более очевидным.

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF AHMAD AGAOGLU

Sabina Mikayilova

SUMMARY

Ahmed Agaoglu is a Turkish thinker who was influenced by the dazzling structure of Western civilization in the 20th century and therefore praised it immensely, seeing the Eastern civilization he grew up in as an outdated civilization. However, it is also true that his thoughts change in different places and times. Agaoglu, who had three periods and three dominant ideas in his life, had the character of being under the influence of his ideas. It is possible to say that he was a philosopher with a conservative outlook, based on his articles on politics, caliphate, nationalism, and the causes of the collapse of the Islamic world, which he wrote immediately after his arrival in Istanbul. During the Republican era, he had a completely liberal mindset.

It is not difficult to guess the reasons for this intellectual change and transformation in him. He was a member of an Eastern family with a traditional Islamic lifestyle. After going to a Russian school in Karabakh, he went to Paris, and after receiving higher education in the West, he was seriously influenced by the Western way of life and Western thought of the enlightenment. After coming to Istanbul, mainly due to the influences of Western thought and lifestyle, he encountered political and social life. In recent years, after facing the problems of the Ottoman state, his interest in Western thought and way of life became more apparent.

MİLLƏT VƏ MİLLƏTÇİLİK FENOMENLƏRİNİN TƏDQİQİNƏ ƏSAS YANAŞMALAR

Zeynəb Manafova Asim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zeynebmanafova1@gmail.com

Açar sözlər: millət, millətçilik, etniklik, dövlət, ideologiya
Ключевые слова: нация, национализм, этническая принадлежность, штат, идеология
Key words: nation, nationalism, ethnicity, state, ideology.

Millətçilik, XIX əsrə damğasını vurmasına və bu gün də aktuallığını qorumasına baxmayaraq, bütövlükdə millətçilik terminologiyasında böyük bir xaos və qarışıqlıq hakimdir. Bunun bir səbəbi də millətçiliyin ancaq XX əsrin 20-ci illərindən bəri akademik çalışmalar sahəsinə daxil olmağa başlaması, habelə 60-70-ci illərdən sonra millətçilik mövzularında genişmiqyaslı araşdırmalara başlanmasıdır. Özəlliklə, 80-ci illərdən başlayaraq millətçilik haqqında çalışmalara təkan verilmişdir. Bu dönəmdə millətçilik haqqında tədqiqat aparan araşdırmaçılar mövzunu çox fərqli aspektlərdən incələməyə çalışaraq, təhlil üçün müxtəlif metodlar seçmiş, millətçiliyi fərqli qəliblərə salaraq, çeşidli miqyasda incələmişlər. Ancaq çalışmaların çoxalmasına, millətçilik mövzusunda araşdırmaların artmasına baxmayaraq, bu mövzu ilə bağlı ümumiləşdirmələr, təhlil metodlarının tətbiq edildiyini söyləmək mümkün deyildir. Hətta bu sahənin mütəxəssislərinin əsas anlayışlar üzərində belə uzlaşa bilmədikləri məlumdur. Bunun da səbəbi millətçilik məsələsinin son dərəcə dəyişkən və qarışıq struktura malik olmasıyla əlaqəlidir.

Millət, milli dövlət, millətçilik kimi fenomenlərə Beynəlxalq Sosial Elmlər Ensiklopediyası (1968) belə tərif verir: “Millət” sözü bu günlərin mərkəzi siyasi anlayışı olaraq dövlətlə onun vətəndaşları və ya dövlətlə, ortaq məsuliyyət və həmrəylik içində bir- birinə bağlı olan insan qrupu ilə eyni mənada izah edilir. Bu baxımdan milli dövlət dövlətlə millətin birlikdə var olduğu territorial bir qurumu ifadə edir. Digər tərəfdən, millətçilik dövləti qurub yaşatma istəyi olaraq önə çıxmaqda və bunun üçün çox vaxt milləti vazkeçilməz bir ünsür olaraq görməkdədir. Millət, XVIII əsrdə Şimali və Qərbi Avropada meydana çıxmış, kökü orta çağa qədər uzanan sülalələrin və hakim elitanın siyasi iqtidarının davamlılığı düşüncəsinə söykənməklə birlikdə, siyasi kimlik və məsuliyyətin əsas müəyyənedicisinə çevrilmişdir. Ümumi mənada etniklik kəliməsi ilk dəfə 1972-ci ildə Oksford İngilis Lüğətinə daxil edilmiş, ancaq bu tarixdən öncə hələ 1953-cü ildə Amerikalı sosioloq David Riesman tərəfindən ilk dəfə istifadə edilmişdir. Etnik sözü isə daha da qədimdir. Yunanca etnos kəliməsindən törəmişdir (etnos da etnikos kəliməsindən törəmişdir). Günlük istifadədə etnik sözü azınlıq, yəni etniki azlıq mövzuları ilə əlaqəli görünsə də, əslində çoxunluqlar və basqın xalqlar onlara görə heç də daha az “etnik” deyillər.

1964-cü ildə Ernest Gellnerin “Düşüncə və Dəyişiklik” adı ilə yayınladığı yazılarına yeni bir məqalə əlavə olundu. “Millətçilik” məqaləsini qələmə alan Gellner millətçiliyin elmi-sosial nəzəriyyəsinin də bünövrəsini qoymuş oldu. Beləliklə, milli siyasətlərlə maraqlananlar üçün yeni bir səhifə, önlərində yeni bir cığır açılmış oldu [2, 17 s]. Gellner, sənayeləşmənin modern siyasi millətləri necə yaratdığını açıqlayaraq, məsələni modernləşmə prosesi çərçivəsində izah etməyi bacarmışdır. Ancaq bunun xaricinə çıxa bilməmiş, modern fəlsəfənin əsl mövzusunun sənayeləşmə deyil, onun yaratdığı zərbənin ardından ortaya çıxan son dərəcə kompleksiv və çeşidlilik göstərən bir sahə olan millətçiliyin durduğunu vurğulamamışdır.

Bunu yerinə yetirmə vəzifəsi və təbii ki millətçiliyin daha fərqli yönlərini araşdırma, fərqli yanaşmalarla təhlil etmə cəhdləri Gellnerin tələbəsi olmuş Antony Smifh və digər yeni nəsil nəzəriyyəçilərin öhdəsinə düşmüşdür.

“Millətçilik” termini ilk dəfə 1774-cü ildə Herder tərəfindən yazılmış bir mətndə faktların heyrət verici əlaqəsini izah etmək üçün işlədilmişdir. Şərhçilər tez-tez millətçilik anlayışının bir-birindən fərqli çox sayda mənanı əhatə etdiyindən və bu səbəblə həmin anlayışın qarışıq bir hala düşdüyündən şikayət edirlər. Millətçilik araşdırmalarının əsas problemi, millət və millətçilik kimi açar rolunu oynayan anlayışların hamılıqla qəbul edilmiş uyğun izahlarının işlədilməməsindən qaynaqlanır. Habelə, millətçiliyi tədqiq edənlərin reflekslərinin analitik olmaqdan çox siyasi olması da işi bir az daha qarışıq hala gətirməkdədir.

A.Smifh, millətçilik sahəsindəki yanaşmalara toxunaraq, primitiv, yəni primordializm, perennializm, etno-simvolçu, modernist və postmodern yanaşmalarla bağlı görüşlərini ifadə edir. Araşdırmaçıya görə: “primitiv” yanaşma, dil, din, torpaq və qohumluq kimi başlıca ictimai və mədəni fenomenlərin “primitiv” vəsfələrindən törəmiş olduğu inanışı çərçivəsində millət və millətçiliyin ehtiras və fədakarlıq kimi keyfiyyətlərini anlamağa çalışma fəaliyyətidir. Bu anlayışın həm mədəni, həm də sosial bioloji yanaşmalarını mənimsəyənlər etniklik və etniklik və torpaq arasındakı əlaqəyə diqqət çəkərək, bu bağların güclü qohumluq kollektiv aidiyyət duyğularını ortaya çıxarma yollarını da açıqlamışlar. Bu yanaşmanın ən konkret örnəklərini Van den Berghe və Clifford Geertzin çalışmalarında görmək mümkün olduğu kimi, Steven Grosbynin antik İsrail haqqındakı araşdırmasında da bu yanaşmaya rastlanmaqdadır. Digər yanaşma, millətlərin keçmişdən bəri var olduqlarını qəbul etməkdə və onların tarixi inkişaf içindəki rollarını uzun müddətli elementlər şəklində açıqlamaqdadır.

Smifh'in fikrincə etno-simvolçuluq, millətlər üçün etnik kimliyin simvolik leqallığının vacibliyini ortaya qoymaqla yanaşı, modern millətlərlə, millətçiliklərin modern çağın çətinlikləri ilə üzləşdikcə öz etnik tarixlərindəki simvol, mif, yaddaş, dəyər və ənənələri yenidən kəşf edib, yeni şərhlərlə necə açıqlamaya çalışdıqlarını göstərməkdədir.

Smifh modernistləri millətlərin və millətçiliklərin modernləşmə müddəti nəticəsində ortaya çıxdığını, dövlətlərin, millətlərin, milli dövlətlərin və elita qatlarının, topluluqları modern şərait va modern siyasi tələblər ortamında yeni, alışılmamış şəkildə səfərbər edib birləşdirdiyini irəli sürən bir yanaşma olaraq izah etmişlər.

John Breuilly və Michael Hechter, millətçiliyin tanımlanması və tipologiyası üzərində geniş araşdırma aparmış və millətçiliyin fərqli növlərini qeyd etmişdir. Breuilly'a görə, “geniş çərçivədə baxıldığında millətçilik düşüncə, duyğu və hərəkətlərlə bağlıdır”. Düşüncə kontekstində millətçilik, intellektualların çalışmalarını və tarixçilərin qaynaqlarını da içinə alan kitablar, məqalələr və başqa millətçi yayınları xatırlamaqdır. Duyğu anlamında spesifik mədəniyyəti əhatə edən, qısaca "şüur" olaraq adlandırılan duyğular, davranışlar və dəyərlər nəzərdə tutulmaqdadır. Hərəkət mənasında isə milli mənfəətləri göz önündə tutan təşkilat və hərəkatlar ifadə edilməkdədir.

Antony Smith'in millətçilik tanımlaması da John Breuilly'ninki ilə oxşarlıq təşkil edir. Smith's görə: “Millətçilik, bir siyasi doktrina və siyasət üslubu olmaqdan ziyadə zümzüməsini yer kürəsinə yaymış bir mədəniyyət - bir ideologiya, bir dil, mifologiya, simvolizm və şüur biçimidir və millət də anlam və öncəliyi bu mədəniyyət biçimi tərəfindən öndə olduğu iddia edilən bir kimlik tipidir. Bu anlamda millət və milli kimlik millətçiliyin və tərəfdarlarının bir yaratısı olaraq görülməlidir. Anlamı və müqəddəsliyi də millətçilərin əl əməyidir” [2,22 s].

John Breuilly'ə görə "millətçilik" termini ilə dövlət iqtidarını əldə etmək və ya istifadə etmək üçün edilən siyasi hərəkatlar və bu hərəkatları haqlı çıxarmaq üçün irəli sürülən millətçi bəyanlar anlaşılmaqdadır. Millətçilik 3 təməl iddia üzərində inşa edilmiş siyasi doktrinadır:

a) Özünəməxsus bir xarakterə malik bir millət vardır,

b) Bu millətin mənfəətləri və dəyərləri bütün digər mənfəət və dəyərlərdən irəlidə gəlir,

c) Millət mümkün olduğu qədər müstəqil olmalıdır. Bu, ümumilikdə siyasi müstəqilliyi bildirməkdədir.

Breuilly " Millətçilik və dövlət" adlı çalışmasında millətçi hərəkatları əsas götürərək millətçi basqı qruplarına çox da diqqət yetirməmişdir. Bunun da səbəbini bu qrupların millətçi düşüncələrə sahib olsalar da dövləti idarə etməyi hədəfləmədikləri ilə izah etmişdir. Çünki bu qruplar dövləti milli dövlət olaraq gördüklərindən dövlətin siyasətlərinə çox da təsir göstərmirlər. Bunun bir səbəbi də onların əsl gücünün yetərli olmamasından qaynaqlanır. Breuilly, bu düşüncəsinə: "Fəqət bu basqı qrupları daha çox dəstək aldıqları zamanlarda və ya dövlətdən təcrid olunduqları durumlarda hərəkata çevrilə bilərlər" əlavəsini də etmişdir. Breuilly'ə görə: "Millətçi hərəkat, mövcud olan dövlətdən qopmağı, dövləti millətçi istiqamətdə islah etməyi və ya başqa dövlətlərlə birləşməyi hədəfləməkdədir. Müxalifət edilən dövlət özünü millətçi terminlərlə izah edə bilər və ya edə bilməz. Millətçi izahlar olduğu təqdirdə dövlət və müxalifət millətçilikləri arasında mübahisə çıxar. Bu, özünü millətçi adlandırmayan dövlətlə millətçi müxalifətlər arasındakındana çox başqadır. Beləliklə, 6 kateqoriyalıq sinif vardır:

İlk olaraq milli olmayan dövlətə qarşı millətçi müxalifət - ayrılıqçı, reformist, inteqrativ.

Digəri isə milli dövlətə qarşı millətçi müxalifət hərəkatı - ayrılıqçı, reformist, inteqrativ.

Millətçi ideologiyanın sinifləndirməsini hazırlayarkən Breuilly aşağıda qeyd edilən araşdırmaçıların fikirlərinə yer verir:

Məsələn, Hayes, millətçi ideologiyanı daha ümumi siyasi dəyərlərə bağlamağa cəhd etmiş, Jakomen, ənənəvi və liberal millətçi doktrinalar şəklində tanımlamışdır. Kohn isə millətçiliyi "Qərb" və "Şərq" kateqoriyalarına ayıraraq, yurddaşlıq və fərdi seçkili vurğulayan doktrinayla madəni kimlik və qrup üzvlüyünə asaslanan doktrina arasındaki fərqə diqqət yetirmişdir. Bəzən bir-birindən fərqli ideologiyalardan yeni ideologiyalar yaradıldığı da görülmüşdür. Məsələn, bəzi siyasi hərəkatlarda millətçi və liberal tələbləri birləşdirməyə çalışdıqları müşahidə edilmişdir. Nəticədə, liberal millətçilik var olduğu kimi, romantik millətçilik, dil millətçiliyi, etnik millətçilik və b. doktrinar meyllərin millətçi elementlərlə birləşməsindən ibarət fərqli millətçiliklər də meydana gəlmişdir. Siyasi və sosial elementlərin birləşimindən ibarət bir başqa təhlil metodu çeşidli hərəkat və ya təşkilat növləri üzərində aparılmaqdadır. Bu metoda görə, elita və kütlə millətçiliyi; konstitusion və qeyri - qanuni millətçilik; barışçı və şiddət tərəfdarı millətçiliklər şəklində təsnif edilə bilər.

Michael Hechter millətçilik haqqında əsərində millətçiliyin tiplərindən bəhs edərək fərqli növlərini qeyd etmişdir. Hechter'ə görə, millətçiliyin ən yaxşı tərifi, millətin sərhədlərini, onun idarə orqanının sərhədlərinə uyğun hala gətirmək üçün planlanmış kollektiv hərəkət şəklində ifadə edilə bilər. Hechter, millətçiliyin növlərini belə qeyd edir: dövlət – qurucu millətçilik, periferal millətçilik, torpaq tələbində olan millətçilik, birləşməçi millətçilik, habelə millətçilik növlərindən ayrı tutmaqla birlikdə vətənpərvərlikdən də bəhs etməkdədir.

Hechter'a görə, dövlət-qurucu millətçilik, mədəniyyət baxımından müxtəlif bölgələri müvafiq bir dövlətə qatmağı və onun içində əritməyi hədəfləyən millətçilikdir. Mərkəzi idarəçilərin bu cür şüurlu cəhdləri nəticəsində çox - kültürlü əhali mədəniyyət baxımından homogen topluma çevrilməkdədir.

Periferal millətçilik, mədəni baxımdan fərqli bölgənin yayılmaçı dövlətlə birləşməyə qarşı direniş göstərdiyi vəziyyətlərdə və ya ayrılıqçı hərəkatlarda və öz idarəsini qurma durumlarında ortaya çıxmaqdadır. Çox vaxt bu cür millətçiliyi yuxarıda göstərilən dövlət - qurucu millətçilik cəhdləri də qızışdırmaqdadır.

İrredontist (öz torpaqlarını geri istəyən) millətçilik, dövlətin mövcud hüdudlarını bitişik dövlət tərəfindən daha öncə işğal edilmiş torpaqlar hesabına genişlətmə cəhdləri ilə ortaya çıxmaqdadır.

Son olaraq birləşməçi millətçilik, siyasi olaraq bölünmüş,lakin mədəni baxımdan homogen olan torpaqlan bir dövlət altında birləşdirmə cəhdlərini əhatə etməkdədir. Bunun ən məşhur nümunələri XIX əsrdə İtaliya və Almaniyadır.

Vətənpərvərlik öz milli dövlətinin millətlərarası sistemdə güc və prestijini yüksəltmə arzusudur. Hechter vətənpərvərliyi qətiyyən millətçilik növü olaraq görməyərək, bunu millətin və idarənin hüdudlarının bir-birinə uyğun olması ilə izah etmişdir.

Etnik millətçilik terminini kəşf edən insan Walker Connor'dur. Bu termin dövlət qurmaq istəyən millətçiliklə artıq mövcud dövlətin millətçiliyini ayırd etmədə və öncəkinin etnik - mədəni miqyasını vurğulamada faydalıdır. Etnik millətçilik, bir qrupun bir və ya daha çox ortaq özəllikdən yaranan özəl bir həmrəylik duyğusu əsasında birləşərək müəyyən səviyyədə özünü idarə etmə tələbində bulunması və bunun nəticəsində "millət"in ortaya çıxa biləcəyi şəklində ifadə edilə biləcək fəaliyyətdir.

Andre Lecours, etnik qrupu etnik kimlik inkişaf etdirmək baxımından ikiyə ayırmaqdadır. Etnik kimliyini inkişaf etdirənləri etnik topluluq, edə bilməyənləri etnik kateqoriya adlandırır. Bir başqa sözlə, etnik topluluq etnik özşüuruna sahib etnik kateqoriyadır. Etnik topluluğun 6 asas keyfiyyətini Smifh bu cür sıralayır: 1. kollektiv özəl bir ad: 2. Ortaq bir soy mifi; 3. Paylaşılan tarixi xatirələr; 4. Ortaq mədəniyyəti fərqli qılan bir ya da daha çox ünsür; 5. Özəl bir yurd adı: əhalinin önemli kəsimləri arasında həmrəylik duyğusu.6. Bu ünsürlərin bütün bəlirtilərinin bir arada olması, ortaq bir kimlik duyğusuna sahib tarixi bir mədəniyyti olan topluluğa işarət etməkdədir [2, 28 s].

John Packer, etnik azlıq mövzularını araşdırmışdır. Azınlığı, müəyyən edilmiş hədəf istiqamətində sərbəst şəkildə birləşəbilən və paylaşdıqları ortaq istəyin, çoxunluq idarəsində ifadə ediləndən fərqli olan bir xalq qrupu olaraq izah edən Packer, iki növ: “pozitiv” və “negative” etnik azlıqdan bəhs edir. Onun fikrincə, pozitiv azlıq, çoxunluqdan fərqli olan, ortaq ideal və yaşama planını gerçəkləşdirmə məqsədi doğrultusunda birləşə bilən azınlıqlardır. Neqativ azlıq isə özlərini ayrımçılıq tədbirlərindən və ya insan haqlarının pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə birləşənlərdir.

Thomas H. Eriksen, millətçiliklə etnikliyin yaxın anlayışlar olduğunu və bir çox millətçiliklərin xarakterinə görə etnik olduqlarını vurğulayır. Millətçi ideologiyanı dar mənada, etnik qrup adına dövlət qurmaq tələbində olan etnik ideologiya olaraq adlandıran Eriksen, bu təsnifin praktikada son dərəcə problematik olduğunu qeyd edir. Bunun da səbəbini 1) millətçiliyin bəzən ortaq mədəniyyət köklərindən daha çox ortaq sivil haqlara vurğu edən çox millətli ideologiyanı bildirdiyinə; 2) bəlli insan kateqoriyasının millətlə etnik kateqoriya arasındakı ara bölgədə olduğuna, bu topluluğun bəzi üzvlərinin tam siyasi müstəqillik tələbində olduqları halda, digərlərinin tələblərinin mövcud dövlət içində dil və s. haqlarla məhdud qaldığını və bunun da kateqoriyanın millət və ya etnik qrup olub olmadığı ilə bağlı olduğuna, habelə milli və etnik üzvlüyü də şəraitə görə dəyişə biləcəyinə diqqət çəkir.

Millət və millətçiliyin izahını yazdıqdan və fərqli nəzəri yanaşmaları incələdikdən sonra etnik qrupların növlərinin də qısaca qeyd edilməsi yararlı olacaqdır. Etnik qruplar basqın və basqın olmayanlar olmaq üzrə iki yerə ayrılırlar. Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanan araşdırmalar, dövlətlə basqın olmayan qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərinin bəlli çərçivə və modellərindən bəhs etməyə imkan verir. P. Smifh, dövlətin basqın olmayan etnik qruplara yönəlik siyasətlərinin üç tipindən bəhs edir: asimilasiya siyasəti; izolasiya siyasəti; inteqrasiya siyasəti.

Araşdırmaçı, basqın olmayan etnik qrupların dövlət siyasətlərinə qarşı reaksiyalarının tiplərini isə aşağıdakı şəkildə tanımlamışdır: qəbul etmə; pasivlik; gizli dirənmə və açıq çatışma. Basqın olmayan etnik qruplara yönəlik neqativ dövlət siyasətlərinin nəticələrinin dörd boyutundan bəhs etmək olar: dil boyutu; sosial boyut ; qanuni qoruma ; psixolojik nəticələr [2,31 s].

Millətçilik tək bir metodla araşdırılmayacaq qədər dəyişkən olduğundan, öncəliklə işə fərqli millətçilik növləri müəyyən edilərək başlanmalıdır. İkinci olaraq, müəyyən edilən fərqli növlər qarşılaşdırmalı tarix metodu ilə incələnməlidir. Öncə millətçiliklər özəlliklərinə görə kateqoriyalara ayrılır, sonra hər kateqoriya üçün bir neçə nümunə seçilir və bu nümunələri eyni anlayışları və tanımları istifadə edərək detallı şəkildə analiz edilir. Bu metod, nümunələrin qarşılaşdırılmasına, fərqlilik və bənzərliklərin ortaya çıxmasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Abbasov. Milli dövlətçilik məfkurəsi və layiqlik (genezis və təkamül) (Bakı 2002)
2. Dr. Gülara Yenisey. İranda etnosiyasi hərəkatlar (1922-2004) (Bakı 2009)
3. F.Ələkbərov. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (Bakı 2014)
4. K.A.Məmmədov. Millət və millətçilik (Bakı 2008)
5. R.Ə.Mürsəlov. Millətçilik təfəkkürü- birlik və parçalanma meyilləri (Bakı 1994)
6. V.İ.Abdullayev. Millət ideyası: siyasi aspekt (Bakı 1998)
7. Smith, (1991). Milli kimlik. (Çev: B.S.Şener) İstanbul: İletişim, 1994

MİLLƏT VƏ MİLLƏTÇİLİK FENOMENLƏRİNİN TƏDQİQİNƏ ƏSAS YANAŞMALAR

Zeynəb Manafova

XÜLASƏ

Millətçilik çox uzun müddət tədqiqat mövzusu olmuşdur. XIX əsrdə damğasını vurmasına baxmayaraq bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu məqalədə millətçilik fenomeni və müxtəlif mütəfəkkirlərin bu haqda fikirləri qeyd olunur. Bu mövzunu araşdıranlar millətçiliyə fərqli aspektlərdən yanaşmış və müqayisəli təhlil aparmışlar.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОСТИ И НАЦИОНАЛИЗМА

Зейнаб Манафова

АННОТАЦИЯ

Национализм давно стал предметом исследования. Хотя он оставил свой след в 19 веке, он актуален и сегодня. В статье рассматривается феномен национализма и взгляды различных мыслителей. Исследователи этой темы подошли к национализму с разных сторон и провели сравнительный анализ.

MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF NATIONALITY AND NATIONALISM PHENOMENON

Zeynab Manafova

SUMMARY

Nationalism has long been the subject of research. Although it left its mark in the 19th century, it is still relevant today. This article highlights the phenomenon of nationalism and the views of various thinkers. Researchers on this topic have approached nationalism from different angles and conducted a comparative analysis.

HEYDƏR ƏLİYEVİN YENİ CƏMİYYƏT MODELİNDƏ "DEMOKRATİYA" ANLAYIŞI

Yusifzadə Zöhrə Azər qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zohrayusif@gmail.com

Açar sözlər**:** Heydər Əliyev,demokratiklik, qanun aliliyi,vətəndaş cəmiyyəti plüralizm
Ключевые слова: Гейдар Алиев, демократия, верховенство закона, гражданское общество, плюрализм
Key words: Heydar Aliyev, democracy, rule of law, civil society, pluralism

Cəmiyyətin sosial quruluşuna təsir edən əsas amillərdən biri həmin dövrün mövcud paradiqmalarıdır. Demokratiya siyasi sistem, prinsip və dəyərlərə ,sosial həyat tərzinə təsir edən bir paradiqmadır. Sosial dövlətin fəaliyyəti bilavasitə demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət,insan azadlıqları və bərabərlikləri kimi ictimai təzahürlərlə bağlıdır [1,s. 6]. Bütövlükdə mövcudluğu dövründə dövlətin ən yaxşı idarəetmə forması demokratiyadır. Demokratik sistem müasir cəmiyyətin ən cəlbedici idarəetmə formasıdır və cəmiyyət demokratik olduqda özünüinkişafetdirmə mexanizmi güclü olur.

Heydər Əliyevin yeni cəmiyyət modeli özündə milli, ümumibəşəri dəyərləri birləşdirir və bu cəmiyyət modelində,demokratiklik mərkəzi yer tutur. Demokratik dövlət quruculuğu prosesi tam ictimai-siyasi sabitlik bərqərar olunduqdan sonra həyata keçirilir. Dövlətçiliyin tədricən inkişaf etməsi sayəsində Azərbaycanda bir neçə il ərzində iqtisadi tərəqqi və siyasi sabitliyin əldə edilməsi mümkün olmuşdur [2,s.528-529]. Müstəqillik qazanmış bir dövlət üçün demokratiklik qurmadan,milli azadlıq hərəkatının nəaliyyətlərini qoruyub saxlaması çətindir. Demokratik dövlət qurmadan əvvəl milli birliyi təmin etmək əsasdır. Bu cəhətdən D.Rastou milli birliyi "demokratiyanın yeganə ilkin şərti" adlandırır. Milli birliyin təmini baxımından Heydər Əliyevin yeni çalarlar verdiyi azərbaycançılıq ideologiyasının yeri əsasdır. Bu ideologiya həm də demokratiyaya keçid dövrünün nəzəriyyəsi idi. Ümumilli liderin dövlət quruculuğu ilə demokratik cəmiyyətin formalaşmasını qarşılıqlı əlaqədə təqdim etməsinin ciddi əsasları vardır [3,s.23].

Heydər Əliyev yeni müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanda təhlükəli proseslərin, vətəndaş qarşıdurmasının, xaos və anarxiyanın, cəmiyyətdə artan iqtisadi, siyasi və mənəvi-psixoloji gərginliyin qarşısını aldı. Azərbaycanda vicdan azadlığına , plüralizmə söykənən,demokratik dəyərlərə arxalanan cəmiyyət qurmaq naminə çoxsaylı islahatlar keçirilməyə başlandı [4, s.207]. Heydər Əliyevin müasir cəmiyyət modelində demokratikliyin mərkəzi yer tutmasını, Azərbaycanın dünya inteqrasiya prosesinə qoşulmasını sürətləndirmək kimi strateji məqsəd daşıyır.

Heydər Əliyev diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də insan hüquq və azadlıqları idi. Heydər Əliyev hüquqi dövləti demokratiya ilə vəhdətdə götürürdü. Onun dövlətçilik konsepsiyasına görə demokratiyaya əsaslanmayan hüquqi dövlət dünyaya inteqrasiya oluna bilməz. Demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunda qanunun aliliyi əsas prinsipdir. Bu prinip özündə ədalət anlayışını ehtiva edir. Ölkəmizdə konustitusiya ən hüquqi qüvvəyə malik qanundur. Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ölkədə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun hüquqi əsaslarını yaratmışdır. Bu konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ali məqsəd kimi bəyan edilmişdir.

Demokatiyanın dayanıqlı olması üçün vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu zəruridir. Demokratiya şəraitində vətəndaş cəmiyyəti qrupları qanuna,fərdlərin hüquqlarına və digər qrupların maraq və fikirlərinin ifadə etməsinə hörmətlə yanaşırlar. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə

demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində aparılan məqsədyönlü islahatlar vətəndaş cəmiyyəti inistitutlarının yaranması və təşəkkülü ilə paralel şəkildə həyata keçirilirdi. Və nəticədə vətəndaş cəmiyyəti qurulucuğu sahəsində özünəməxsus təcrübə əsasında QHT-lər yarandı. Etiraf edilməlidir ki,ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prinsiplərinə qayğısı və diqqəti,rəsmi suturukturlarda QHT sektoruna olan soyuq münasibəti və yanaşması tamamilə dəyişdi [5 ,s.20]. Müasir dövrümüzdə qeyri hökümət təşkilatları vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu və ölkənin demokratikləşdirilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vətandaş birliyinin müxtəlif formalarının əsas xüsusiyyətləri müstəqillik,iradə azadlığı və plüralizmdir

Plüralist demokratiya cəmiyyətin ictimai şüurunu yetəri qədər müasirləşdirir və onun əsas prinsipi hakimiyyətin xalq tərəfindən seçilməsidir. Heydər Əliyev plüralizmin inkişafında mətbuata, KİV-lərə xüsusi önəm verirdi. Plüralizmin əsas əlamətlətindən biri tolerantlıq,özündə sosial-psixoloji faktorlari göstərir. Hazırda Azərbaycan Qafqazın ən tolerant ölkəsi kimi tanınır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu yeni cəmiyyət modelində demokratikliyin mərkəzi yer tutması, cəmiyyətin bu gün və gələcək inkişafının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu mənada Heydər Əliyevin “Demokratik prinsiplər bu günümüzün,gələcəyimizin əsasını təşkil edəcəkdir.”deyimi tam olaraq öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Məmmədova S. “Sosial dövlət modelləri (inkişaf etmiş ölkələrin nümunəsində)”. Bakı, “AVROPA” nəşriyyaı-2019,208 s.
2.Mehdiyev R.Demokratiya yolunda:irs haqqında düşünərkən .Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008,792 s.
3.Heydər Əliyev və yeni cəmiyyət modeli.Bakı, Azərnəşr 2014,776 s.
4.Qocatürk N. İ.Əliyev : İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, “Nurlan” ,2008, 472 s.
5.Azərbaycan QHT sektoru dövlət müstəqilliyinin 20 ilində (məqalələr və müsahibələr toplusu).Bakı “Avrasiya Press”, 2011,344 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN YENİ CƏMİYYƏT MODELİNDƏ “DEMOKRATİYA” ANLAYIŞI

Yusifzadə Zöhrə

XÜLASƏ

Heydər Əliyevin sosial,iqtisadi və siyasi sahədə ardıcıl olaraq apardığı islahatlar cəmiyyətin köklü şəkildə yenilənməsinin əsasını təşkil etdi. Bu yeni cəmiyyət modeli həm tarixi,həm də ümumibəşəri rəngarəngliyi özündə birləşdirir. Ulu Öndər müasir cəmiyyət quruculuğunun hədəfləri sırasında demokratikliyi əsas anlayış hesab edirdi. Demokratik dəyərlərə və idrəetmə fəlsəfəsinə malik olan dövlətin həm özinkişafını təmin etməsi,həm də müasir dövrdə dünya inteqrasiya proseslərinə qoşuluması kimi mühüm strateji məqsəd daşıdığını vurğulamaq lazımdır.

КОНЦЕПЦИЯ «ДЕМОКРАТИИ» ГЕЙДАРА АЛИЕВА В МОДЕЛИ НОВОЙ ОБЩЕСТВА

Зохра Юсифэаде

АННОТАЦИЯ

Последовательн реформы Гейдара Алиева в социальные, экономические и политические сферах заложили основу для радикального обновления общества. Эта новая модель общества сочетает в себе историческое и универсальное разнообразие. Великий Вождь считал демократию одной из челей кончепция современного общества. Следует подчеркнутб что перед государством имеющим демократичный ченности и фипософию управления стоит важная стратегическая цель - как обеспечить собственное развитие, так и присоединиться в процессу мировой интеграции в современное мире

HEYDAR ALIYEV'S CONCEPT OF “DEMOCRACY” IN THE NEW SOCIETY MODEL

Zohra Yusifzada

SUMMARY

Heydar Aliyev's successive social, economic and political reforms laid the foundation for a radical renewal of society. This new model of society combines both historical and universal diversity. The Great Leader considered democracy to be one of the goals of modern society. It should be noted that a state with a philosophy of governance has an important strategic goal, both to ensure its own development and to join the world integration processes in modern times.

FƏLSƏFƏDƏ İNSAN PROBLEMİNİ DAİR MÜXTƏLİF KONSEPSİYALAR

Nəsibova Gültac
BDU-nun II kurs magistrantı
gultac.20177@gmail.com

Açar sözlər: insan, konsept, anlayış, Fəlsəfə, düşüncə tərzi, problem, görüşlər, filosof, fikir, sual.
Ключевые слова: человек, концепция, понимание, философия, образ мышления, проблема, точка зрения, философ, мысль, вопрос.
Keywords: human, concept, understanding, Philosophy, way of thinking, problem, point of view, philosopher, thought, question.

Giriş. Fəlsəfə insanın abstraksiya gücünü əldə etdiyi ən mühüm mərhələlərdən biridir. Bu mücərrədləşdirmə o qədər irəlidədir ki, "Fəlsəfə nədir?" sualı miladdan öncəyə qədər uzanan Fəlsəfə tarixinə rəğmən günümüzdə hələ də cavablandırılmamış əhəmiyyətli bir sual olaraq öz aktuallığını qoruyur. Hər çağ, hər dövr, hər fəlsəfi düşüncə öz tərəfindən bu suala bir cavab və ya tərif vermək üçün bir çox cəhdlər göstərmiş amma, bu cavabların, təriflərin demək olar ki heç biri Fəlsəfənin hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir tərifini verə bilməmişdir. Çünki, bu təriflərdən heç biri ümumiləşdirilmiş və yekun izah rolunda çıxış edə bilməmiş və Fəlsəfənin sadəcə bir və ya bir neçə yönünü əks etdirməkdən ibarət olmuşdur.

Eyni qeyri-müəyyənlik və ya çətinlik hətta, daha irəli səviyyədə "İnsan" anlayışına tərif vermək məsələsində də qarşıya çıxmaqdadır. İnsanın "nə" olduğuna dair bir sual bəlkə də insanın özü qədər qədim olmasına rəğmən hələ də cavabsız bir sualdır. "İnsan nədir?" sualı insana dair ən ümumi sual olması və özündə bir çox sualı birləşdirməsinə paralel olaraq, bir çox fərqli cavabı da ifadə edir. Məsələn, dinin "insanı" ayrıdır. Müxtəlif din anlayışları az və ya çox fərqlənən insan konsepti təsvir edir. Fəlsəfənin, mifologiyanın, ədəbiyyatın, psixologiyanın, incəsənətin... insan anlayışları öz aralarında, həm də bu sahələrin içərisində fərqli insan konseptlərini ortaya qoymaqdadır. Lakin, bu fərqlilik hansı səviyyədə olursa olsun insan var olduğu, düşündüyü, sual verib araşdırdığı təqdirdə davam edəcək və bu sualın konkret cavabını heç bir zaman tapa bilməyəcəkdir.

Fəlsəfədə "İnsan nədir?" sualı cavabları nə qədər fərqlilik göstərsə də, təhlil edilməsi gərəkli olan sualdır. Çünki, bu sual ümumilikdə Fəlsəfənin, fərdi olaraq isə filosofun var olana, baş verən hadisələrə dair baxış formasını müəyyən edən keyfiyyəti daşıyır. Fəlsəfi düşüncələrin, filosofların düşünmə yönünü mövzuları necə ələ aldığını ortaya çıxaran bir "insan anlayışı" gizli və aşıq olaraq mütləq şəkildə vardır. Hətta çoxlarına görə, bütün Fəlsəfə tarixini insan üzərinə bir düşünmə sənəti olaraq dəyərləndirmək mümkündür.

"İnsan nədir?" sualının Kantdan əvvəl onun necə cavablandırıldığını araşdırmaq lazımdır. Çünki, Kant insan konsepsiya özündən əvvəlki fəlsəfələr üzərinə qurmuşdur. Kantın üzərinə qurduğu fəlsəfə təkcə onun təsirləndiyi, qismən və ya tamamilə doğru hesab etdiyi fikirlərdən ibarətdir deyil, həmçinin onun qəbul etmədiyi və ya rədd etdiyi düşüncələri də ehtiva edir. Sonda isə,qəbul etmədiyi, onun nöqteyi-nəzərində səhv olan ideyalar belə Kanta cavabı tapmaqda çox kömək edirdi. Buna görə də, fəlsəfənin ilk çağlarından Kanta qədər, ümumilikdə bütün şaxələri insan probleminin necə həll edildiyini açıqlamaq lazımdır.

Kantın insan probleminə olan yanaşmasını dualizm anlayışı əsasında təhlil etmək bu məzmunun başa düşülməsini sürətləndirəcəkdir. Kantın bilik nəzəriyyəsi baxımından insanın dual bir varlıq olması fikri birdən-birə onun beynində yaranan bir idea deyildir. Kant da kökləri antik fəlsəfəyə gedib çıxan müasir mənada Dekartla başlayan bu müzakirə cərəyanın içində öz

yerini almışdır. İnsan dual (ikili) varlıq olması görülməsi Dekartın materiya və ruhu bir-birindən müstəqil substansiyalar olaraq görən maddə nəzəriyyəsi ilə başlayır. Bu nəzəriyyə ilə mövcud olanlar ya fiziki, ya da spiritualdır və bu iki varlıq (fiziki və spiritual varlıqlar) bir-birindən müstəqildir.

Dekartın bu dual baxışını insana tətbiq etdikdə fərqli yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Çünki, insan bir cəhətdən maddi varlıq olduğu halda, digər tərəfdən də mənəvi varlıqdır. İnsan təkcə nə maddi, nə də mənəvi varlıq kimi görülə bilər. Beləliklə, "Bu iki sahə arasında hansı əlaqə var?" Bunu müəyyən etməkdə maddi tərəf təsirlidir, yoxsa mənəvi tərəf?" tipli sualların cavablandırılması çox vacibdir. Dekartdan sonra gələn və empirist adlandırılan filosoflar insan probleminə toxunarkən onun maddi (təbii) varlığına önəm verirlər, mənəvi varlığını isə, bu baxımdan izah etməyə çalışırlar.

Kant, "İnsan nədir?" sualına cavab axtararkən insanın doğulduğu gündən etibarən "imkanların mövcudluğu"nun olması ilə yanaşı, "çatışmazlıqların mövcudluğu"nun da olduğunu vurğulayır. İnsan dünyaya gələndə əskik vəsaitlərlə doğulmuş ona hazır səlahiyyət və güc verilməmişdir. İnsanların qida və geyim vasitələri ilə xarici təhlükəsizliyi təmin edəcək müdafiə vasitələri özü tərəfindən ixtira edilməlidir. Ancaq, heyvanın ehtiyacı olan bütün xüsusiyyətlər ona demək olar ki, anadangəlmə verilmişdir. Heyvanla müqayisədə insanda nə aslanın pəncəsi var, nə də ayı gücü. nə it sürəti var, nə də pələng gücü vardır. Heyvanın yaşaması üçün lazım olan keyfiyyətlər onun dünyaya gəldiyi gündən hazırdır.İnsan yaşamını davam etdirmək üçün öz ağıl imkanlarından istifadə edərək təhlükəsziliyini təkbaşına təmin etməlidir. Buna görə də, öz inkişafı üçün müxtəlif tədbirlər görülməlidir.

Ənənəvi cəmiyyətlərdə insan şəxsiyyəti sabit, sərt, qatı və əvvəlcədən mövcud olan müəyyən sosial rolları dini təsdiq və sanksiyalarla insanları yönləndirən ənənəvi bir mif sisteminin funksiyasıdır. İnsan torpaqda və cəmiyyətdə doğulur qrup daxilində ölür və şəxsiyyət və ya şəxsiyyət böhranı deyə bir şey yoxdur.

Aristotel üçün insan ilk növbədə ağıllı (loqos) varlıqdır. Loqosu daşıyan insan ruhu olduğu üçün Aristotelin insan anlayışına dair görüşlərini təhlil etmək üçün onun ruh haqqındakı fikirlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Aristotelə görə ruh bütün canlılarda var olan "maddədir və canlı orqanizmin təbii formasıdır". İnsanı digər canlılardan ayıran, insan edən xüsusiyyəti onun ruhunun olması deyi, ruhunun bir hissəsinin ağlın (loqosun) daşıyıcısı olmasıdır. Ruh canlı varlıqların "həyatlarının səbəbi və prinsipi" olaraq insanda olduğu kimi bitkilərdə və heyvanlarda da vardır, onlara canlılıq qatır. Aristotelə görə ruhun daha yüksək formaları daha aşağı olan formalarda yaranır, bitkilərdə olduğu forması ilə ruh mövcud olmazsa, heyvan və insanda olan forması ilə ortaya çıxa bilməz. Ruh bitkilərdə yalnızca qidalanmanı təmin edərkən, heyvanlarda hiss etməyi, təsvirlər formalaşdırmağı və hərkət etməyi mümkün qılır. Heyvanların hiss etmə bacarığına sahib olması onlarda bitkilərdən fərqli olaraq zövqün, ağrının və iştahın mövcud olduğu mənasına gəlir. Heyvanlar sadəcə arzularına görə ghərəkət edirlər, çünki onlarda ruhun ən üst mərhləsini təxəyyül formalaşdırır. Belə ki, ruh bitkilərdə və heyvanlarda onlara canlılıq qatan funksiya kimi ortaya çıxır.

İnsanda var olduğu forması ilə ruh "hərəkətin, hökmün və qavramanın prinsipi olaraq ortaya çıxıxır. İnsan hərəkət edən, təxəyyül formalaşdıran, düşünən, hökm verən canlıdır. İnsan ruhunun ayırd edici xüsusiyyətinin əsas müqəddiməsi "nous" (biz)-dir. İnsan ruhunda təkcə düşünmə ilə bağlı elementlər yoxdur, insan ruhu düşünmə bacarığına qədər bitkilərdə olan böyümə, heyvanlarda isə qavrama-arzulama xüsusiyyətlərinin də daşıyıcısıdır.

İnsanın daşıdığı və onun özünəməxsus bir varlıq olma xarakterini qazandıran ruhun bir məhsulu olan düşünmə gücü sayəsində bitkilər və heyvanlarda mövcud olan ruhdan fərqli bir quruluşa sahibdir. Beləliklə, "ruhun insana düşünməyə və dərk etməyə" şövq edən bir qabiliyyət

olaraq ağıl mümkün olduğu qədər bilmək bacarığıdır və yalnız düşünmə fəaliyyəti həyata keçirildiyi zaman reallığa çevrilir.

Avqustinə [3] görə, insanın bir varlıq kimi mövqeyi digər varlıqlara nisbətən daha xüsusi yerə malikdir. Platonçu Avqustinin insana bu xüsusi mövqeyini verməsi görünən dünya – düşüncə dünyası (fikirlər) fərqi və yenə də, Platonun real obyekti –ideal obyekt fərqi ilə dəstəklənir, ruh - bədən, bu dünya - o biri dünya arasındakı fərqləri təsir etmişdir. Onun fikrincə, insan bir tərəfdən fiziki, digər tərəfdən də mənəvi varlıqdır. O, "İnsan bədən tərəfindən cisimlər aləminə aiddir: ... Öz-özümə sən kimsən?" deyə soruşdum. "Mən insanam" deyə öz-özümə cavab verdim. İnsan kimi mən bədəndən və ruhdan yaradılmışam; biri bu dünyadandır, digəri məndədir" qeyd etmişdir [2].

Avqustin insanın varlıq kimi daxil olduğu cisimlər dünyasının necə təsvir edildiyini xristian rəvayətinə istinad edərək izah edir. Ancaq, o, bu istinadı özünəməxusus "zaman" ideyası ilə birləşdirir. O, "Buna görə də,Allah varlıqları yoxdan yaratmışdır". Allahın bu yaradılışı ilə birlikdə zaman başlamışdır: "Dünya yaranmazdan əvvəl zaman yox idi" kimi fikirlər irəli sürür. Buradan o, insan bədəninin zaman və məkan anlayışının olduğu nəticəsini çıxarır. Avqustinə görə, yaradan tanrı da zamandan və məkandan kənar mövqe tutur. O, "Bədən dünyanı, ruh ilahiliyi təmsil edir. Buna görə də, ruh bədənə nisbətən daha dəyərlidir": "Əgər bu varlıqların (insanların) hər birinin ruhu olmasaydı, sevilməzdilər" kimi idealları müdafiə edirdi.

Ruhun bədəndən daha qiymətli olması fikrinin kökündə Xristianlığın "ilk günah" rəvayətinə dayanır. Bir sözlə, bədən ləzzətlərini mənəvi xoşbəxtlikdən üstün tutmaq, cismi mənəvidən üstün tutmaq bu dünyada yaşamaqla cəzalandırılmağa səbəb olmuşdur: "Əgər Adəm günah işlətməklə səndən üz döndərməsəydi, onun bağrından dərin marağı, fırtınalı qüruru, nizamsız dalğalarıyla insanlıq deyilən duzlu okean çıxmazdı." Avqustin dünyada olma vəziyyətini bu cür müxtəlif metaforalarla ifadə edir, lakin, o, adətən görüşlərini Tanrının həyatın mənbəyi olduğuna və insanın dünyaya düşməsi ilə bu mənbədən uzaqlaşmasına yönəldirdi. Buna görə də dünya üçün "qaranlıq", "gecə", "ölü","həyat", "yaşayan ölüm" kimi ifadələrdən istifadə edir: "Bu həyata "ölən həyat"-mı? yoxsa "Yaşayan ölüm" demək dahamı doğru olar?, bilmirəm..."

Avqustin [3] hesab edirdi ki, insanın mənəvi tərəfi fiziki tərəfindən daha qiymətli olduğu düşüncəsinin əsası kimi Allah insanı öz surətində yaratmış olmasına bağlıdır. Bu iddiaya misal olaraq, insanın üç xüsusiyyəti - bilməsi, var olması, iradəli olmasının Allahda mütləq mövcudluğuna dəlalət etdiyinə inanırdı. O, bildirirdi: "Epistemoloji olaraq Tanrı hər şeyi bilir və həqiqətin özüdür. Ontoloji cəhətdən Tanrı dəyişməz və etik/əxlaqlıdır. Bu baxımdan, bu dəyişməzlik onun iradəsində/fəaliyyətində də özünü göstərir."

Nitsşe öz əsərlərində insanı və insani keyfiyyətləri öldürməyi öyrədir. Çünki bu keyfiyyətlər özündən əvvəlki sələflərinin keyfiyyətlərini ehtiva edir. Çünki o, "heyvan və fövqəlinsan arasında uçurum üzərindən çəkilmiş bir kanatdır". Nitsşe uçurumun o tayına keçmək üçün yolun üstündəkilərin məhvini bir zərurət kimi təqdim edir, çünki "bu balaca insanlar fövqəlinsan üçün çox böyük bir təhlükədirlər" [5, s.34].

Təqdir edici haldır ki, filosof bunu sələfləri kimi inqilabi yolla etmir, o, düşüncələrdə kök atmış, kiflənmiş və heç cür fərqli düşünməyə imkan verməyən ideyaları birbir ortaya çəkir, ifşa edib əzir və yerinə öz "inkarını" doldurur. Nitsşenin müasiri olmuş və onun fəlsəfəsini geniş tədqiq etmiş Fulye yazır: "Nitsşeni oxuyanda eyni zamanda iki hiss keçirirsən: pərəstiş və mərhəmət (düzdür, sonuncunu o, bir təhqir kimi rədd edir); yüksək düşüncələr bolluğu ilə yanaşı, orada nə isə xəstə bir şey var; o, necə də sevir ki, "eybəcər" bir şey desin ki, bu da bəzən düşüncənin və ürəyin ən ecazkar coşqularını dayandırır və əbəs edir". Bəli, Nitsşe qurmağı, yaratmağı dağıtmaqdan, məhv etməkdən başlayır [5, s.34].

İnsan haqqında müasir təsəvvürlər irrasionalist mütəfəkkirlərin nəaliyyətlərini nəzərə alsa da, ən rasionalist materialist və idealist baxışlara əsaslanır. Özlərinə qədərki nəzəri və empirik fikrə dərindən yiyələnmiş marksizm klassikləri "Alman ideologiyası" əsərində yazırdılar: "İnsanları heyvanlardan şüura görə, dinə görə– ümumiyyətlə istənilən hər şeyə görə fərqləndirmək olar. Onların özləri bədənlərinin quruluşundan asılı olan addımı ataraq, özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal etməyə başlayan kimi özlərini heyvanlardan fərqləndirməyə başlamış olurlar. İnsanlar özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal etməklə öz maddi həyatlarının özünü də dolayı yolla istehsal edirlər [6].

İnsanlar özləri üçün zəruri olan həyat vasitələri istehsal edərkən işlətdikləri üsul, hər şeydən əvvəl, onların hazır şəkildə tapdıqları və yenidən hasil edilməsi lazım gələn həyat vasitələrinin özünün xassələrindən asılıdır" Homo sapiens– in əsas fərqləndirici cəhəti, əlaməti kimi istehsal fəaliyyəti çıxış edir. İnsanın sosial– bioloji (antropososiogenez) təkamülündə mühüm yeri F.Engels tərəfindən irəli sürülən, sonralar isə sovet antropoloqları və arxeoloqları tərəfindən inkişaf etdirilən "meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu" hipotezidir. Əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə səhih nitq elə iki ən başlıca amil olmuşdur ki, bunun nəticəsində insan beyni daha da inkişaf etmişdir. Beyin və ona tabe olan hisslərin, getdikcə daha çox aydınlaşan şüurun, mücərrədləşdirmə və əqli nəticə çıxarmaq bacarığının inkişafı əməyə və dilə əks təsir göstərərək, bunların hər ikisinin daha da inkişafına getdikcə yeni– yeni təkanlar vermişdir [6].

ƏDƏBİYYAT

1. Bröcker 1974 Walter Bröcker, Aristoteles, Vittoiro Klostermann Verlag, Frankfurt am Main.
2. Augustine 1993 Augustine, On Free Choice of the Will. Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge.
3. Augustine 1994 Augustine, The City of God. (Çev. Marcus Dods), The Modern Library, New York.
4. Augustine 2010 Augustine, On the Free Choice of the Will and Free Choice and Other Writings. (Edt. Peter Kiny), The Cambridge University Press, UK.
5. "Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər" elmi-nəzəri jurnalı, Bakı, 2013 № 1, AFSEA, s. 154.
6. Mehdiyev R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti, Rusca ikinci nəşrindən tərcümə Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 360 səh.

FƏLSƏFƏDƏ İNSAN PROBLEMİNI DAİR MÜXTƏLİF KONSEPSİYALAR

Gültac Nəsibova

XÜLASƏ

Fəlsəfədə cavabları nə qədər fərqli olsa da, "İnsan nədir?"sualı verilməsi gərəkli olan bir sualdır, çünki bu sual ümumən Fəlsəfəni, xüsusilə də mövcud olan və baş verənlər haqqında filosofun baxışını əsaslı şəkildə dəyişdirə biləcək təsirə malikdir. Bu sual eyni zamanda, "İnsanın təbiəti nədir?", "Onu insan edən nədir?", "İnsanın dəyişməyən və ya daim dəyişən cəhətlər varmı / bunlar hansılardır?, "Onu digər canlılardan fərqləndirən nədir?", "İnsan xüsusi məxluqdurmu?", "Əgər xüsusidirsə bu "xüsusiyyəti" nədən qaynaqlanır?" kimi bir çox sualı özündə birləşdirir. Fəlsəfənin məşğul olduğu sahə insanın birbaşa özüdür. Fəlsəfəyə insanın "özünü tanıması", "həyatına məna qatması", "özünün nəyə qadir olduğunu öyrənməsi" kimi daxili sorğusunun yansıması kimi baxmaq olar. Buna görə də, Fəlsəfəni insanın həqiqəti bilmə, anlama səyi kimi də müəyyən etmək olar çünki, həyatın mənası və mənasızlığı insanın var olması ilə əlaqədadır.

İnsan təbii və ya tarixi varlıq olmasından savayı, haqqında düşünülən bir varlığa çevrilməsi Fəlsəfənin yaranması ilə başlamışdır. Antik fəlsəfənin qabaqcıl filosofları özləri haqqında deyil, dünya haqqında daha çox düşünürdülər. Kainatın mənşəyi nədir?, birinci maddə nədir? və s. kimi kobud şəkildə sıralasaq, yalnız bundan sonra Fəlsəfədə ağılın gücü haqqında düşünülməyə başlandı. Buna görə Fəlsəfənin "Düşünən insan" anlayışına çatması,onu tədqiq etməsi çox vaxt apardı.

РАЗЛИЧНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОБЛЕМЫ ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФИИ

Гултадж Насибова

АННОТАЦИЯ

"Что такое человек?" в философии вопрос, каковы ответы, как бы сильно он ни отличался, это вопрос, который необходимо задать; потому что этот вопрос коренным образом трансформирует философию в целом и, в частности, оказывает влияние на взгляд философа на то, что существует и что происходит. Этот вопрос также включает: «Какова природа человека?», «Что делает его человеком?», «Есть ли какие-то вещи, которые не меняются или постоянно меняются? Что это?», «Что отличает его от других живых существ. существа? »,« Является ли человек особенным существом? »,« Если он особенный, то каков источник этой «особенности»? »включает в себя множество вопросов, таких как. Область, в которой философия имеет дело, непосредственно связана с самим человеком. Философия может рассматриваться как отражение внутреннего исследования человека «самопознания», «добавления смысла в свою жизнь» и «изучения того, на что он способен». Следовательно, философию также можно определить как стремление человека узнать и понять истину. , потому что смысл и бессмысленность жизни связаны с существованием человека.

Превращение человека из природного или исторического существа в существо, о котором нужно думать, началось с создания философии. Ведущие философы античной философии больше думали о мире, чем о себе. Каково происхождение Вселенной? Что такое первое вещество? и так далее. Только после этого философия начала задумываться о силе разума. Поэтому философии потребовалось много времени, чтобы прийти к концепции «мыслящего человека» и изучить ее.

DIFFERENT CONCEPTS OF HUMAN PROBLEM IN PHILOSOPHY

Gultaj Nasibova

SUMMARY

"What is man?" in philosophy. question, what are the answers however much it differs, it is a question that must be asked; because this question fundamentally transforms philosophy in general, and in particular, has an influencing on the philosopher's view of what exists and what is happening. This question also includes, "What is the nature of man?", "What makes him human?", "Are there any things that do not change or are constantly changing? What are these?", "What distinguishes him from other living beings?", "Is man a special creature?", "If it is special, what is the source of this 'feature'?" includes many questions such as. The field in which philosophy deals is directly with human himself. Philosophy can be seen as a reflection of human's inner inquiry into "self-knowledge," "adding meaning to his life," and "learning what he is capable of." Therefore, philosophy can also be defined as human's effort to know and understand the truth, because the meaning and meaninglessness of life is related to human's existence.

The transformation of human from being a natural or historical being into a being to be thought of began with the creation of philosophy. The leading philosophers of ancient philosophy thought more about the world than about themselves. What is the origin of the universe? What is the first substance? and so on. It is only after this that philosophy began to think about the power of the mind. Therefore, it took a long time for philosophy to reach the concept of "thinking man" and study it.

ФИЛОСОФСКИЕ НАЧАЛА МАТЕМАТИКИ

ORCID: 0000-0002-9999-2980
Везиров Хикмет Ниязи оглу,
доктор физико-математических наук,
руководитель лаборатории Института физики
Национальной Академии наук Азербайджана
(AZ 1143, Азербайджан, Баку, проспект Г.Джавида, 131,
e-mail: vezirov55@mail.ru)
ORCID: 0000-0003-3361-6795
Везиров-Кенгерли Фикрет Хикмет оглу, инженер
Азербайджанское Каспийское морское пароходство
(AZ 1029, Азербайджан, Баку, проспект Гейдара Алиева, 152,
e-mail: vezirovfikret@yahoo.com)

Ключевые слова: наука, философия, точка, линия, число, континуум, вакуум, атом.
Açar sözlər: elm, fəlsəfə, nöqtə, xətt, ədəd, kontinuum, vakuum, atom.
Key words: science, philosophy, point, line, number, continuum, vacuum, atom.

Бог создал нас без нас, но Он не хочет исправить нас без нас.
Блаженный Августин Аврелий.
Бог создал натуральные числа; всё остальное – дело рук человека.
Л.Кронекер.
Наука не сделает и шага вперед, пока философия
не одобрит и не вдохновит ее на это.
Т.Манн.
Хорошее начало полдела откачало.
Поговорка.
Великий оратор похож на заику.
Дао де цзин.

Введение. Смысл философии и наук не только в том, чтобы находить и выяснять необходимые, общеполезные явления и законы мира (по-философски – вещи), но и в том, чтобы пробуждать еще спящее сознание, предназначенное для поиска истины. И то обстоятельство, что среди исследователей мало глубоких творческих и поэтому мало понимающих людей, не повод заниматься только поверхностными проблемами и держать науку в дремоте. Но при этом сама наука тоже держится на определенных идеях и движется за счет этих идей. Эти идеи могут быть как правильными, т.е. объективно, адекватно отражающими мир, а могут быть и не правильными. Эти неправильные, неадекватные идеи, осевшие в подсознании, принято называть фиксированными идеями или идеями фикс (идефикс). Поэтому нужно быть очень осторожным, и понять, что без правильных философских рассуждений и рефлексии проверить идею и найти истину будет невозможно.

При этом редко кто задумывается о том, что языков рассуждений может быть много, например, язык философии, язык математики, языки физики, права, экономики, формальной логики, бытовой язык и т.д. Поэтому и ход, и результат рассуждений будет зависеть от языка. Так, например, в физике число π можно заменить на 3,14, а вместо

числа **е** можно писать 2,7. Действительно, если в измерениях получено 3,14 ампера, то никто же не запрещает говорить **π** ампера. То же обычно можно делать и в математике, занимающейся количественными отношениями мира (реальности). Насколько это правильно? Только философия способна ответить на этот вопрос. Ни один исследователь даже при всем желании не сможет избавиться от зависимости науки от философии. Следует знать, что неприемлемые философские идеи, но не кажущиеся таковыми, обязательно приведут к неполному да к тому же неистинному пониманию и толкованию законов науки и самого мира. А это, в свою очередь, приведет к деградации как самих исследователей, так и страны. Возможно, упразднить можно почти все, но только не философию! Самый великий гений всех времен – Гегель – называл философию абсолютным знанием. И мы с удовольствием солидарны с ним и согласны с тем, что без философии нет деятельности вообще. Без философии нет ни науки, ни политики, ни дипломатии, ни права, ни религии, ни истории, ни этики, ни эстетики, ни искусства… одним словом, ничего. Поэтому думается, что философия – наиглавнейшее из всех человеческих дел. Недаром Гегель почти каждой из перечисленных областей человеческой деятельности посвятил философское произведение, например, «Философия права», «Философия религии» или, скажем, «Философия истории». Без философии нет и быть не может управления государством. Кодекс чести самураев «Бусидо» гласит: «Совершил ошибку и тут же исправил – считается, что ошибки не совершил».

Известно, что результат исследования и поиска истины зависит от способа рассуждения.

1. Проблема чисел.

Итак, одной из известнейших проблем математики является древняя проблема происхождения и сущности чисел. Однако, эта проблема по сей день философски не решена. Причина в том, что с античных времен математика признавалась возвышенной наукой, **не предназначенной для исследования природы**, и поэтому на практике в экспериментах не использовалась. **Поэтому ошибки и неправильности в самих началах математики и всей системе математики в целом без экспериментов оказывались незаметными.** Но эти неправильности приводили к неверным результатам уже впоследствии. И эти ошибки в началах и системах математики дают о себе знать и сегодня тоже. Поэтому Нобелевский лауреат Макс Лауэ в своей «Истории физики» пишет: «Из некоторых дошедших до нас высказываний Платона (427-347 до н.э.) мы узнаем о совершенном пренебрежении ко всякому эмпирическому исследованию. Любые попытки «осквернить» возвышенную науку – математику – применением ее за пределами области чистых идей встречали резкое порицание. Именно с этим связано то, что Аристотель (384-322 до н.э.) в своей величественной системе науки дал в области естествознания логический или чаще только софистический анализ понятий, довольно некритически выведенных из поверхностно установленных фактов.

Даже такой гений, как Архимед (287-212 до н.э.), не имел значительного влияния в науке. Мы не знаем систематического исследования природы ни в древности, ни в средние века» [1, с.5]. И с развитием науки эти неправильности в системе математики и, в частности, в проблемах чисел, тоже развивались, расширялись и углублялись. И сегодня на данном этапе развития науки эта философская физико-математическая проблема приобрела новую актуальность – актуальность более высокого уровня [2, с.с.29-48]. Поэтому сегодня бросить новый взгляд на эту проблему – проблему чисел – является философской необходимостью.

Из элементарной математики известно, что числа удобно отображать на числовой прямой (оси). Выбрав две произвольные точки на этой прямой (удобно выбрать точку 0 и точку 1), устанавливают единицу длины, равную расстоянию между ними. Т.е. длина отрезка между точкой 0 и точкой 1 есть единица длины. И числа (точки), выбранные на этой числовой оси, будут расположены на каком-то расстоянии от точки 0. При этом это расстояние будет или соизмеримым с единицей длины, или несоизмеримым. Соизмеримым длинам отвечают рациональные числа. Это означает, что существует какой-то маленький отрезок на единице длины, из которого путем многократного повторения в точности могут быть получены и единица длины, и длина, соответствующая любому рациональному числу. **Но, так получилось исторически, что на числовой оси расположили также такие числа, расстояния до которых никак не могут быть соизмеримы ни с единицей длины, ни с этим меленьким отрезком, каким бы маленьким он ни был.** Такие числа называются иррациональными. Повторимся, расстояние от точки 0 до этого числа оказывается несоизмеримым ни с единицей длины, ни с этим маленьким отрезком. Частным случаем таких чисел являются трансцендентные числа (от лат. Transcendere – переходить, превосходить). И размещение трансцендентных чисел на общей числовой оси приводит к любопытным парадоксам, на которые раньше внимания не обращали. Так, известно, что «число» $\boldsymbol{\pi}$ – трансцендентное «число», т.е. это «число» не может быть корнем алгебраического уравнения, например, уравнения $\boldsymbol{x}^2 = \boldsymbol{\pi}$. Это означает, что не существует такое число, квадрат которого **в точности** равен $\boldsymbol{\pi}$. На самом деле, $\boldsymbol{x}^2 \neq \boldsymbol{\pi}$. Да и само «число» $\boldsymbol{\pi}$ не имеет точного значения. Следует обратить внимание**:** точное значение $\boldsymbol{\pi}$ **не существует!** Т.е. речь не о том, что какое-то число в квадрате дает **почти** $\boldsymbol{\pi}$, т.е. приблизительно равно $\boldsymbol{\pi}$**,** а в том, что такого числа не существует в принципе. И нельзя утверждать, что это число есть $\sqrt{\pi}$. Это было бы тавтологией. Т.е., на са́мом деле, нет числа, квадрат которого **точно** равен $\boldsymbol{\pi}$ по той причине, что не может квадрат числа быть равным **несуществующему.** Но ведь существует функция $\boldsymbol{y} = \boldsymbol{x}^2$, **считающаяся непрерывной**. График этой функции – парабола. Но, в таком случае, на оси ординат на этом графике «числу» $\boldsymbol{\pi}$ соответствует какое-то число $\boldsymbol{x}$ на оси абсцисс. А этого быть не может, т.к. в таком случае это число $\boldsymbol{x}$ было бы тем числом, квадрат которого равен $\boldsymbol{\pi}$. Но такого числа, как сказано выше, просто не существует. А стало быть, в той точке параболы, ордината которой соответствует «числу» $\boldsymbol{\pi}$, должен быть разрыв (хоть и маленький, незаметный, но все же разрыв). Т.е. парабола **не** является непрерывной линией?! И таких разрывов на параболе должно быть очень много, причем на любом участке графика, т.к. считается, что трансцендентных чисел бесконечно много на любом отрезке числовой оси. **Стало быть, непрерывных линий в математике не существует вообще, даже в теоретических рассуждениях?!** Все линии, в лучшем случае, квазинепрерывны, т.е. вроде бы непрерывны.

Например, такой же разрыв будет и на той точке параболы, ордината которой соответствует «числу» **е** (основание натурального логарифма). Точно такие же разрывы будут наблюдаться, если рассмотрим уравнения $\boldsymbol{x}^3 = \boldsymbol{\pi}$ или, скажем, $\boldsymbol{x}^4 = \mathbf{e}$, а также «бесконечное» количество подобных функций с другими трансцендентными «числами».

Или рассмотрим, например, задачу о квадратуре круга. Возьмем круг радиусом равным единице длины. Тогда площадь этого круга в современной общепринятой системе представлений будет $\boldsymbol{\pi}$ квадратных единиц. А квадрат площадью $\boldsymbol{\pi}$ квадратных единиц будет иметь сторону длиной $\sqrt{\pi}$. Т.е. задача о квадратуре круга сводится к построению отрезка длиной $\sqrt{\pi}$ в масштабе любой принятой единичной длины. Но по общепринятой сегодня теореме о геометрических построениях окажется, что отрезок длины $\boldsymbol{\pi}$ построить

невозможно. Т.е. на числовой оси отложить «числа» $\boldsymbol{\pi}$ и $\sqrt{\boldsymbol{\pi}}$ для любого масштаба, для любой принятой нами единицы длины, будет невозможно в принципе. Вот причина, почему квадратура круга неосуществима.

Таким образом, как видим, проблема чисел существует и сегодня. И, хотя об этом пока еще никто не говорил, но думаем, что существует также и проблема **существования** актуальной бесконечности! И не только актуальной бесконечности, но, думается, и потенциальной бесконечности тоже, в том смысле, что **существуют ли** эти бесконечности вообще? И сами эти проблемы, и их решение, имеют первостепенное значение. Они весьма актуальны!

Однако привычными способами, устоявшимися в сегодняшней системе математики, ответить на возникшие вопросы и решить поставленные нами проблемы и парадоксы представляется уже невозможным, тем более что математику наукой признавать нельзя. Так, известные математики Э.Беккенбах и Р.Беллман начинают свою книгу «Введение в неравенства» словами: «Математику называют тавтологической наукой: другими словами, о математиках говорят, что они тратят время на доказательство того, что предметы равны самим себе. Это утверждение (свойственное философам) весьма неточно по двум причинам. Во-первых, математика, несмотря на свойственный ей научный язык, **не является наукой**; скорее ее можно назвать искусством, поскольку математическое творчество родственно художественному творчеству. Во-вторых, основные результаты математики чаще выражаются неравенствами, а не равенствами» [3, с.7].

Поэтому для решения поставленных проблем нужна правильная философия, являющаяся основанием и началом всех наук [4, с.234], и не только наук, но и всей жизни тоже. Философия дает возможность получать такие порой невероятные, но зато правильные результаты, что другими способами получить эти результаты оказывается совершенно невозможным. И самое важное заключается в том, что эти результаты являются истиной, но никому, и даже великим мыслителям, это в голову не приходило, потому что жили они по неправильной философии. Великие математики получали «великие» результаты, которые по сей день признаются непреложной истиной. Но сегодня, вооружившись законами философии, и посмотрев на эти «великие» результаты через лупу правильной философии, приходим к совершенно другим результатам, требующим пересмотра многих положений известной математики, считающейся правильной. Покажем это.

Так, например, в современной математике принято считать, что между любыми двумя рациональными числами можно вставить сколько угодно рациональных чисел. Приводят даже математическое доказательство этого положения [5, с.89]. Думается, что это положение противоречит одному из главных законов философии (а вообще-то и всего Мира) – закону перехода количественных изменений в качественные. Суть этого закона в том (и многовековая практика доказывает истинность этого положения), что количественные изменения какой-то вещи или в какой-то вещи (любой философской вещи), в конце концов, обязательно приводят к качественным изменениям этой вещи, т.е. вещь не просто переходит в другое состояние, а превращается в совершенно другую вещь. Такое в философии называется изменением качественным. Первая вещь превращается во вторую (другую) вещь. Вернее, первая вещь из состояния бытия, т.е. существования, переходит в состояние небытия, т.е. исчезает, а вторая вещь, которая пребывала в состоянии небытия (т.е. ее не было), переходит в состояние бытия, т.е. начинает существовать.

Так, если говорить о числах, то вначале необходимо объяснить, что́ такое число. Число – это опредмеченное количество, а количество – это общее и однородное в качествах вещей и явлений. Поэтому число – это опредмеченное общее и однородное в качествах вещей и явлений. Т.е. когда речь идет о числах, то они должны иметь отношение к вещам и явлениям, т.е. к природе, Миру. Поэтому числа должны иметь референта в мире. И то, что математики бездоказательно договорились ставить в десятичной записи дроби после запятой бесконечно много чисел (цифр), превращает это число в абстрактную химеру и пустое понятие. Необходимо ограничиться таким количеством чисел после запятой, которое имеет смысл. Итак, известно, что если к числу прибавить единицу, то получим новое число, большее предыдущего на одну единицу. Если к полученному числу снова прибавить единицу, то опять получим новое число, большее предыдущего на единицу. Проделаем эту операцию много раз (осознанно не говорим: бесконечное число раз). **Тогда, по закону перехода количественных изменений в качественные, в конце концов обязательно должен наступить момент, когда прибавление очередной единицы должно перевести предыдущее число в новое состояние, т.е. изменить ее качество.** Произойдет переход числа в «нечисло». И у этого «нечисла» не будет, например, того свойства, которое было у всех чисел – свойства выражать количество. И у этого так называемого не числа не будет референта. Потому и назвали мы его «нечислом». Поэтому и исчезнет понятие потенциальной бесконечности (до сих пор же математики считали, что потенциальная бесконечность существует, т.е. числа идут до бесконечности).

Таким же способом будем делить отрезок на части. Посмотрим, что из этого получится. Разделим кусочек числовой оси, например, кусок, расположенный между числами, скажем, 0 и 4 на две равные части. Получим два кусочка: кусочек от 0 до 2 и второй кусочек от 2 до 4. Возьмем какой-нибудь из этих двух кусочков, например, от 0 до 2, и снова разделим пополам. Получим два кусочка: первый от 0 до 1 и второй от 1 до 2. Снова один из них разделим на два кусочка – получим два кусочка: один от 0 до 0,5 и второй от 0,5 до 1. Деление продолжаем много-много раз (раньше это называли бесконечное число раз, но, как сейчас увидим, бесконечно делить невозможно). **В конце концов, по закону перехода количественных изменений в качественные, обязательно произойдет изменение качества, т.е. числа перестанут быть числами, и делить будет уже невозможно.**

Подобное происходит не только с числами или отрезками. То же самое произойдет, если мы будем делить какой-то кусочек, например, железа, на две части, а затем снова на две части, и так много-много раз. В конце концов останется один атом железа, и это уже будет не кусок железа, а вещь с другим качеством, т.к. произошло изменение качества: кусок превратился в атом. Если же делить и атом железа тоже, то тут же произойдет изменение качества и атом железа превратится в атомы других химических элементов, а затем в элементарные частицы. Т.е. нельзя делить до бесконечности: все то, что мы делим, переходит в другое качество уже задолго до бесконечности. То же самое и с числами. Нельзя делить числа до бесконечности. Задолго до этого они превратятся в «нечисла»…Эти результаты получены исходя из общих философских соображений, и являются чистой теоремой существования.

2. Начало начал.

Евклид не случайно дал своей книге название именно «Начала» – правильное начало важнее всего: хорошее начало – это уже половина всего дела. Так что же принято в современной системе науки и математики? Попробуем разобраться.

Первая книга «Начал» Евклида начинается словами: «1. Точка есть то, что не имеет частей. 2. Линия же – длина без ширины. 3. Концы же линии – точки. 4. Прямая линия есть та, которая равно расположена по отношению к точкам на ней. 5. Поверхность есть то, что имеет только длину и ширину» [6, с.11]. Смысл этих определений, возможно, заключается, в частности, в том, что и диаметр точки, и ширина линии, и толщина поверхности (плоскости) равны нулю. Кстати, из определения Евклида о том, что конец линии – точка, сразу возникает философский вопрос о том, а что находится **на этой линии** перед этой точкой. Правильный ответ, очевидно, такой: перед последней точкой находится предпоследняя точка. И сразу возникает вопрос: последняя и предпоследняя точки соприкасаются или нет?.. Но все равно, советские учебники по математике эти определения правильными не признавали. Более того, они утверждали, что ни точка, ни прямая определений не имеют вообще. И в советских учебниках по геометрии **базовой единицей являлся отрезок** (а не прямая). Эти учебники давали следующие определения: «Отрезком называется часть прямой, которая состоит из всех точек этой прямой, лежащих между двумя данными ее точками. Эти точки называются концами отрезка. **(Т.е., фактически считалось, что линия – это нечто, не имеющее ширины, и состоящее из соприкасающихся точек –** ***Авт.*****).** Окружностью называется фигура, которая состоит из всех точек плоскости, равноудаленных от данной точки. Эта точка называется центром окружности. Геометрическим местом точек называется фигура, которая состоит из всех точек плоскости, обладающих определенным свойством» [7, с.с.6, 65, 74]. Диаметр точки при этом, конечно же, предполагается равным нулю. Дадим наше определение линии и посмотрим, что из этого получится: «Линия – это целокупность точек, соприкасающихся то́лько с двумя соседними (за исключением начальной и конечной точек)».

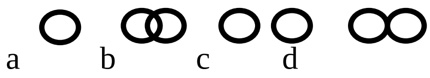

Рис. 1 Рис. 2 Рис. 3

Покажем это наглядно на рисунке 1. Из рисунка видно, что любая точка соприкасается только с двумя соседними. Исключение составляют лишь начальная и конечная точки, каждая из которых соприкасается только с одной точкой. Если уменьшить геометрические размеры (диаметры) этих «точек» (кружочков), оставив неизменными координаты их центров, то между «точками» окажутся пустоты (дырки). Если после этого «точки-кружочки» снова приблизить до их касания, а затем снова уменьшить их диаметры, снова получим пустоты между ними. И так до «бесконечности». Наконец, в пределе, когда «диаметр» кружочка станет равным нулю (и кружочек превратится в настоящую геометрическую точку), то окажется, что эти, теперь уже настоящие точки, не смогут соприкасаться, а будут или сливаться друг с другом (одна точка ляжет на другую), или находиться на каком-то расстоянии друг от друга, не касаясь друг друга.

Т.е. между любыми двумя точками окажется промежуток. А это значит, что понятие касания для геометрической точки с философской точки зрения исчезнет? Ведь касание означает, что **одна часть** вещи дотрагивается до какой-то части другой вещи, и при этом **другие части** этой вещи – не дотрагиваются. Но ведь другой части у точки нет. Потому и касания нет. А это, свою очередь, будет означать, что понятие производной тоже исчезнет. Отсюда следует вывод: касательные, о которых говорилось в планиметрии – не совсем касательные, а возможно, лишь кажущиеся касательные, вернее, предполагаемые касательные, т.е. являются всего лишь конструктами, не имеющими референта. **Не могут касаться друг друга вещи, не имеющие геометрического размера, вернее, если их**

размеры (диаметры) равны нулю. Они могут находиться или одна на другой, или находиться рядом друг с другом, не касаясь друг друга.

3. Философско-математическая проблема непрерывности.

Учитывая вышеизложенное, приходим к выводу, что математическое **понятие непрерывности естественным объективным образом исчезает** (так же, как и понятие касательной) и превращается в конструкт без референта. **Получается, что непрерывной (сплошной) геометрической линии нулевой ширины без разрывов (пустот, промежутков, дырок) быть не может вообще. Но даже если точки соприкасались бы, то, все равно, учитывая то, что диаметр точки равен нулю, сколько бы соприкасающихся точек не ставить рядом, все равно, их суммарная длина будет равна нулю и линия не получится, т.к. 0 + 0 + … + 0 = 0. Поэтому, для того, чтобы из точек все же построить линию, необходимо, чтобы или пространственный размер точки был равен не нулю, а был равен бесконечно малой величине, но большей нуля (но, в этом случае, концы линии не будут точками, а будут кружочками или шариками), или же, если размер точки равен нулю, тогда между точками должны быть расположены дырки, т.е. оставаться пустоты, промежутки, т.к. в противном случае линия не образуется.** Т.е. реальная линия теперь должна выглядеть как на рис. 3.

Здесь резонным будет более подробно остановиться на понятии непрерывности. Философия под словом непрерывность понимает сохраняемость качества при изменении количества. Изменение же качества можно назвать скачком, превращением. Если непрерывность нарушена, значит, произошло качественное изменение. Если же качество изменилось, значит, что-то прервалось. Вот это прерванное и было непрерывностью. Т.е. непрерывность – это постоянное качество при переменном количестве. Все это происходит в силу объективно существующих законов мира и природы, и, в частности, закона перехода количественных изменений в качественные. Поэтому закон перехода количественных изменений в качественные можно было бы назвать и, например, законом изменения непрерывности при изменении количества. Возможны и другие названия… И гениальнейший философ Гегель в подробностях разработал механизмы действия этого закона. Если вкратце, то его сущность в том, что любая вещь содержит (даже состоит) из противоречий. Так вот, разрешение внутренних противоречий вещи и есть переход в другое качество. Разрешение противоречия Гегель называл снятием. И любое изменение качества переводит весь Мир в новое состояние. Прерывание, качественное изменение состояния вносит свой вклад в состояние Мира и делает его несплошным, т.е. не́ непрерывным. Все это может происходить непроизвольно, спонтанно, само по себе. Кант такое называл «вещью-в-себе». И даже если какая-то философская вещь в сплошном, цельном, непрерывном пространстве имеет размер (любой), то этот размер приводит к прерывности этого пространства.

Точно такое же самое, т.е. разрыв непрерывности, наблюдаем и в нашем случае чисел на числовой оси. Теперь мы уже начинаем понимать, что даже при плавном перемещении по числовой оси от одной точки к другой наблюдается качественное изменение, заключающееся в переходе одного качества в другое, а именно рациональных чисел в иррациональные (трансцендентные) и обратно. Т.е. происходит замена одних чисел **качественно** другими. Философия этого явления заключается в диалектическом переходе одного понятия в другое. Можно сказать, что одна философская «вещь» переходит в другую философскую «вещь». Т.е. понятие «рациональное число» переходит в понятие «иррациональное число». А частным случаем иррациональных чисел, возможно, являются

трансцендентные «числа». Следует задуматься над тем, что сами иррациональные числа отличаются от трансцендентных, возможно (наверное), тоже качественно.

Таким образом, стало понятным, что линия может получиться из точек и быть непрерывной лишь в случае, если точка имеет ширину, т.е. если каждая «точка», из которой состоит эта «линия», имеет размер, больший нуля. Но, в таком случае, это уже будет не точка, а «линия» будет уже не линией, а геометрической фигурой, имеющей площадь, например, полоса, лента или круг (но не окружность). В случае же если ширина «линии» равна нулю, то значит, линия – прерывистая (т.е. содержит пустоты, дырки). В противном случае линия не получится. А если же «линия» все же имéет ширину, то конец ее не может быть настоящей точкой, а будет кружочком, как на рис. 1.

Здесь уместным будет сказать, что понятие **«не имеет размера»** с философской точки зрения не вполне корректно. С философской точки зрения все может иметь размер. Просто размер какой-то вещи или чего-то может быть равен нулю. Геометрическая точка и есть именно такая философская вещь, пространственный размер которой равен нулю. Т.е. точка безразмерна (имеет нулевую размерность). Поэтому, думается, Евклид ошибся, считая, что линия – это то, что не имеет ширины. На самом деле, вернее, на наш взгляд, с философской точки зрения, у линии ширина есть, но эта ширина равна нулю. Но, не имея никакого права критиковать этого великого гения, и ради истины и справедливости скажем, что Евклид и не говорил, что диаметр точки равен нулю. Он говорил только, что точка «не имеет частей».

Аналогичными философско-математическими рассуждениями можем прийти к логическому умозаключению о невозможности сплошной непрерывной плоскости. Любая плоскость, не обладающая толщиной (т.е. когда ее толщина равна нулю), должна быть равномерно дырявой. Сплошной (без дырок) может быть лишь «плоскость», обладающая толщиной, большей нуля. Т.е. любая плоскость (и геометрическая, и физическая) содержит бесконечное количество дырок, по количеству, возможно, равному количеству точек этой плоскости. **Отсюда философский вывод: физическое пространство тоже дырявое…**

Таким образом, как приведенные выше определения, так и наше определение линии – неверны!?

Итак, наши логические философско-математические рассуждения привели к умозаключению**:** плоские геометрические фигуры, например, окружность, квадрат, треугольник, синусоида, парабола, гипербола… – прерывистые (дырявые), пунктирные «линии»! Такой же прерывистой (дырявой) является и любая геометрическая фигура, и любая линия. **Это можно доказать логически, опираясь даже на один только логический закон исключенного третьего. Так, если считать (принять), что линия существует (причем не важно, объективно или лишь мысленно), то может существовать лишь только два возможных утверждения: 1) точки, из которых состоит эта линия, соприкасаются; и, 2) точки, из которых состоит эта линия, не соприкасаются. Из этих двух возможных утверждений только какое-то одно может быть истиной, а другое обязательно должно быть ложью. Если предположить, что истинно первое утверждение, а именно то, что точки соприкасаются, то учитывая то, что размер точки равен нулю, то, сколько бы соприкасающихся точек не ставить рядом линия не получится, т.к. 0 + 0 + … + 0 = 0. Но, мы же считаем (приняли), что линия существует. Значит, первое утверждение ложно. Отсюда выходит умозаключение: истинным является второе утверждение. Т.е. утверждение о том, что**

точки, из которых состоит линия, не соприкасаются – является истинным. Но тогда линия – прерывистая. Доказано!!!

Если же считать (принять), что линия не существует, то рухнет вся геометрия, которая на линиях и держится, и говорить не о чем. Но геометрия же существует. Таким образом, доказано: любые линии – прерывистые, дырявые, пунктирные, т.е. являются отточиями (рис. 3)…

Стоит привести и другое рассуждение: или линия существует, или линия не существует. Если линия не существует, то и говорить не о чем, и геометрии нет. Поэтому приходится признать истиной утверждение о том, что линия существует. Тогда, если мы признали, что линия существует, то она или состоит из частей, или же не состоит из частей. Если линия не состоит из частей, то придется считать, что существует бесконечно много линий, и все они качественно разные и не могут быть построены одна из другой. Приведем примеры таких отдельных разных линий – треугольник, квадрат, окружность, синусоида, парабола…

Т.е. придется считать, что каждая линия – это одна цельная вещь (слово вещь использовано в философском смысле). Тогда, в общем случае, линия окажется вещью неопределенной. Если же считать, что линия состоит из частей (например, короткая синусоида – это часть длинной синусоиды, определенной той же функцией), то возникает вопрос: касаются ли части одной линии друг друга своими концами? И что находится на месте пересечения линий, например, месте пересечения сторон квадрата или треугольника (т.е. в углах)? И если линию разделить на две части, то можно ли эти две части снова соединить (восстановить до прежнего состояния)?..

Получается, что в евклидовой планиметрии вообще не может быть ни касательных, ни сплошных (без дырок) линий? Плоские геометрические фигуры или их части принципиально не могут касаться друг друга и быть сплошными, т.е. без дырок. Они могут лишь или лежать одна на другой (рис. 2, a), или пересекать одна другую (рис. 2, b), или же находиться на определенном расстоянии одна от другой (рис. 2, c). Касаться же, как на (рис. 2, d), они не могут в принципе.

И если рассмотреть ту самую числовую ось, то она тоже должна быть равномерно прерывистой (равномерно дырявой). И, учитывая то, что числовую ось придумали именно для чисел, известных на то время (т.е. для натуральных и дробных чисел, которые сегодня называют рациональными числами), и считали, что эти числа расположены на точках оси, мы должны думать, что те известные (рациональные) числа находятся именно на то́чках этой оси, а не в «дырках». А иррациональным «числам» на этой оси вообще-то места нет в принципе. Но до сих пор они туда были втиснуты. Это аналогично тому, что на ось, скажем, температур, втиснули время или расстояние. Но, если все же, иррациональные «числа» тоже силком загнать в эту ось (именно это положение в системе сегодняшней математики и существует), то придется предположить, что иррациональные «числа», частным случаем которых являются трансцендентные «числа» (например, $\boldsymbol{\pi}$, **e**, $\boldsymbol{\alpha}^{\mathbf{n}}$ для некоторых α и n), расположены как раз в дырках этой прямой?

4. Парадоксы точек.

Итак, получился неизвестный ранее философско-математический парадокс точек, который можно сформулировать, например, так: сплошная линия **существует,** и она состоит из соприкасающихся точек, но сплошная линия **не существует**, т.к. точки касаться друг друга не могут, и поэтому это не линия, а что-то вроде пунктира, т.е. нечто разорванное (с дырками). Этот парадокс можно сформулировать иначе: линия **образу́ется** (состоит) из соприкасающихся точек, но линия **не́ образуется**, т.к. точки соприкасаться не

могут, но даже если точки соприкасались бы, то линия все равно **не образовалась** бы, т.к. диаметр точки равен нулю и их сумма была бы равна нулю. Можно и так: точки **соприкасаются,** и поэтому **образуется** линия, но они **не соприкасаются**, т.к. соприкасаться не могут, и поэтому линия **не образуется.** И разрешить этот парадокс или апорему, представляется достаточно сложным.

Здесь как раз уместным будет дать объяснение понятию иррационального «числа». Иррациональное «число» – это «число», которое не может быть получено делением одного натурального числа **p** на другое натуральное число **q**. Так, например, квадратный корень из числа 2 является иррациональным «числом» (т.к. никак не может быть получен делением одного натурального числа **p** на другое натуральное число **q**), и является бесконечной непериодической десятичной дробью. Но это «число» мо́жет являться корнем алгебраического уравнения, например, является корнем уравнения $x^2 = 2$. В то же время, имеются такие иррациональные «числа», которые корнем алгебраического уравнения являться никак не́ могут. Такие иррациональные «числа» называются трансцендентными «числами». Таковыми являются, например, числа **π**, **e**, десятичные логарифмы всех целых чисел, не кратных 10, или числа вида $\mathbf{a}^{\mathbf{b}}$, где, **a** – алгебраическое число, не равное 0 и 1 (**a** ≠ 0; **a** ≠ 1), а **b** – иррациональное алгебраическое число. Есть бесконечно много и других трансцендентных «чисел».

Становится понятным, что любые две философские вещи, имеющие пространственный размер, могут находиться (располагаться) по отношению друг к другу только четырьмя способами, как показано на рис. 2: a) конгруэнтно, т.е. одна целиком лежит на другой; b) пересекаться, т.е. одна частично лежит на другой; c) одна находится на каком-то расстоянии от другой, не касаясь ее. Положение же, изображенное на рис. 2 d – всего лишь абстракция. Но ведь у точек (материальных, физических, геометрических, …, и вообще, любых точек) пространственные размеры равны нулю (т.е. их диаметры равны нулю). Поэтому они касаться друг друга не могут, а могут быть только в двух положениях: либо одна точка полностью лежит на другой, (рис. 2 a), либо между ними имеется какое-то расстояние (рис. 2 c).

Дело в том, что, повторимся, касание одним телом другого означает соприкосновение, «дотрагивание» наименьшей части первого тела наименьшей части второго тела. Наименьшая же часть – это точка, а у точки частей нет по определению. Поэтому точки соприкасаться не могут. Принципиально. И вообще, не ограничивая общности, вещи (в философском смысле), **не имеющие частей** (пространственный размер равен нулю в любом направлении), соприкасаться не могут. Они или лежат одна на другой, или же находятся на каком-то расстоянии друг от друга. **Явление соприкасания для вещей, размер которых равен нулю, с философской точки зрения становится дистинктивно невозможным.**

Или, говоря философским языком, две точки не могут иметь непосредственного отношения друг к другу. Но они имеют отношение к рядом стоящим дыркам. Но по правилам отношения транзитивности: если xRy и yRz, то xRz, где R – символ философского или логического отношения. Поэтому, если точка имеет отношение к ближайшей дырке, а эта дырка к следующей точке, то первая точка имеет отношение к той второй точке через дырку между ними. Получился еще один философско-математический парадокс**:** точка к ближайшей точке отношения не имеет, но точка к ближайшей точке отношение име́ет (через дырку). Так через дырку и передается отношение и движение.

И, если все же силой загнать (втиснуть) иррациональные «числа» в ось для рациональных чисел (как уже сказано выше, именно такое положение в сегодняшней системе математики имеет место), то из сказанного выше выйдет гипотетическое философско-математическое умозаключение: количество иррациональных «чисел» (мощность или число элементов системы иррациональных «чисел»), уж по крайней мере, не меньше количества рациональных чисел. При этом если рациональные числа находятся на точках той известной условной числовой оси, то иррациональные числа должны быть между точками (в дырках) этой оси (хотя вообще-то им на этой оси места нет – для них нужна другая ось).

Таким образом, для неправильной, но сегодня общепринятой, системы одной единственной числовой оси получилась философско-математическая теорема: между любыми двумя рациональными числами на общепринятой сегодня числовой оси находится хотя бы одно иррациональное число и, в частности, трансцендентное «число». А также возникает гипотеза: эти два вида чисел – рациональные и иррациональные – распределены на принятой числовой оси неравномерно, неравноплотно, неравномощно или неравноколичественно!?. Почему? Постараемся логически обосновать эту гипотезу (не хотим называть это теоремой). Мы уже объяснили, что, если пространственный размер точки равен нулю, т.е., говоря принятым сегодня языком, размера нет, тогда эти точки соприкасаться друг с другом не смогут, и поэтому линия не получится.

Но даже если они соприкасались бы, то линия все равно не образовалась бы, т.к. диаметр точки равен нулю, а сумма нулей равна нулю. Поэтому, для того, чтобы образовалась линия из точек, необходимо считать, что между точками имеются промежутки, дырки. И тут возникает еще один философско-математический парадокс: минимальный размер промежутков между точками должен быть **равен** размеру точки, но размер промежутков между точками **не может быть равен** размеру точки, т.к. иначе линия не получится. Этот парадокс возникает потому, что если пространственный размер промежутков между точками равен размеру точки, т.е. равен нулю, то это фактически означает, что этих промежутков нет. Но, как показано выше, промежутки есть. Поэтому, чтобы разрешить этот парадокс, мы должны считать, что размер промежутков (мы их еще назвали по аналогии с физикой полупроводников – дырками) больше нуля, т.е. больше размера точек, а стало быть, в каждую из этих дырок можно втиснуть столько «чисел», что их количество будет больше единицы?

При этом на каждой точке числовой оси находится только одно число, и это число – рациональное число. Тогда, в случае, если мы вынуждены будем разместить иррациональные «числа» тоже на этой же прямой (числовой оси), то придется их разместить в дырках этой прямой, хотя этим «числам» там места вообще-то нет. Причем, получается, что количество иррациональных чисел больше (или, по крайней мере, не меньше), чем рациональных чисел, т.к. дырка по размеру больше точки и, поэтому, там может расположиться большее количество «чисел». Если число всех возможных трансцендентных «чисел» на каком-то отрезке числовой оси бесконечно, тогда пустых (без трансцендентных «чисел») дырок, наверное, быть не может.

Если же число всех существующих трансцендентных «чисел» коне́чно (в смысле, не бесконечно), то между точками мо́гут оказаться пустые дырки (без трансцендентных «чисел»). Итак, каждой точке соответствует только лишь одно рациональное число, а каждой дырке, расположенной между двумя стоящими рядом точками, наверное, соответствует бо́льшее количество неоправданно и необоснованно втиснутых туда иррациональных «чисел». Во всяком случае, в каждой дырке количество иррациональных

«чисел» больше единицы. А это означает, что если искусственно, т.е. силой, загнать иррациональные «числа» в ось для рациональных чисел, то количество всех иррациональных «чисел» на любом отрезке общепринятой числовой прямой, окажется больше количества всех рациональных чисел.

Т.е. получается, что вообще-то количество всех возможных иррациональных «чисел» больше количества всех возможных рациональных чисел. Этот результат, полученный философскими методами, не будет трудной теоремой для математиков.

Предлагаемая нами философская логико-математическая теория, очевидно, применима в любой математике и геометрии, например, как в геометрии Евклида, так и в геометрии Лобачевского или геометрии Римана.

Таким образом, вопреки устоявшемуся мнению о сплошных линиях, на самом деле, линия, например, числовая прямая – прерывистая, дырявая конструкция, т.е. напоминает пунктир, а точнее, отточие (рис. 3).

В повседневной жизни используется большое количество чисел. И этого количества действительных (рациональных) чисел полностью хватает, например, для проведения каких-то экспериментальных исследований. Но, большие проблемы возникают сегодня, когда речь заходит о философских или теоретических рассуждениях. Например, если нужно **точно** (именно точно) установить длину **d** диагонали квадрата со стороной **b**, то получим, что $\mathbf{d} = \sqrt{2}\,\mathbf{b}$. И при этом выяснится, что $\sqrt{2}$ – это и не целое число, и не дробное. На момент открытия, это «число» было «новым видом чисел», и назвали такие «числа» иррациональными числами. Повторимся, отличие их от рациональных чисел, т.е. целых и дробных чисел, в том, что последние можно выразить в виде отношения двух целых чисел, например, **p** и **q**, поэтому их и называют рациональными числами, т.е. полученных делением, отношением.

Иррациональные же «числа» потому и называются иррациональными (что в переводе означает «не имеющие отношения»), что их точно получить отношением двух целых чисел **p** и **q** невозможно. Сама группа иррациональных «чисел» делится на две части: одна часть – это алгебраические «числа», которые мóгут быть корнями алгебраического уравнения с целыми коэффициентами, другая часть состоит из «чисел», которые нé могут быть корнями алгебраического уравнения. Те иррациональные «числа», которые нé могут быть корнями алгебраического уравнения, называются трансцендентными «числами». Примеры трансцендентных «чисел» приведены выше.

Таким образом, рациональные и иррациональные числа в философском смысле являются разнородными, разнотипными, противоположными, поэтому для их геометрического изображения требуются разные числовые оси. Т.е. эти два вида чисел различны качественно: рациональные числа гомогенны, иррациональные – гетерогенны. Их неодинаковость проявляется в каком-то сходном свойстве, но внутренне, онтологически эти числа друг с другом не связаны. Думается, что противоположность этих чисел как внешняя, так и внутренняя. Эти числа взаимно отрицают, исключают друг друга. Такими же философски противоположными, качественно разными, разнородными, разнотипными, отрицающими друг друга, являются алгебраические и неалгебраические числа, действительные и комплексные числа…

Если бы философски можно было допустить, что числа как вещи сделаны из чего-то, то рациональные числа гомогенны (однородны), т.е. «сделаны» из одного и того же. Поэтому любое из этих чисел может быть получено из других таких же чисел. И поэтому **они сравнимые, т.е. одно больше или меньше другого, или равно другому**. Комплексные числа негомогенны, они гетерогенны, т.е. «сделаны» из не одного и того же или же не из

одного и того же. Поэтому эти «числа» несравнимые. Т.е. нельзя спрашивать, какое из двух комплексных «чисел» больше, а какое – меньше. Ни одно из них и не больше, и не меньше другого. Они несравнимые, т.к. разнородные, качественно разные. Потому и разместились они (совершенно неосознанно) не на одной оси, а в разных местах плоскости, образованной двумя разными осями.

То же можно сказать и об иррациональных «числах». Ни одно из иррациональных «чисел», в частности, трансцендентных «чисел», не может быть получено из других трансцендентных чисел, если, конечно, не прибегнуть к особым фиктивным, химерным ухищрениям. Кроме всего, принято считать, что действительные, вещественные числа являются частным случаем комплексных «чисел». Тут все зависит от договоренности (научно-философская теория конвенционализма). Если мы договоримся признавать комплексные «числа» чи́слами, тогда действительные числа окажутся частным случаем комплексных «чисел», как и пишут в математических справочниках. Однако ведь действительные числа выражают количество, а сами же эти справочники утверждают, что комплексные «числа», наоборот, **количества не выражают**! Значит, комплексные «числа» в этом отношении не должны признаваться числами, и, в этом случае, действительные числа не могут признаваться частным случаем комплексных «чисел».

Тогда получается, что общее (индуктивное) не выполняет то, что выполняет частное. Философски это невозможно. **Таким образом, именно с философской точки зрения, действительные (вещественные) числа не должны признаваться частным случаем комплексных «чисел».** Действительно, философским качеством действительных чисел является свойство (физическое качество) выражать количество. **А комплексные «числа» не обладают свойством или качеством выражать количество (это утверждают все учебники по математике).** Таким образом, необходимо признать, что комплексные «числа» и действительные числа – это разнокачественные в философском отношении вещи. Именно поэтому комплексные числа размещают совершенно неосознанно не на линии, а на плоскости, образованной двумя неравноценными ортогональными числовыми осями – осями действительных и мнимых чисел. Кроме этого, повторимся, каждое рациональное число имеет референта, а комплексное «число» – референта не имеет. Трансцендентные «числа» также референта не имеют. И то, что из одного комплексного «числа» можно вычитать другое комплексное «число» – является философским недоразумением (но, не математическим). Но это недоразумение в сегодняшней системе науки является нормой, и это можно увидеть в любом учебнике.

Возможно, и нуль числом признавать не следует. Возможно, это всего лишь условное обозначение (знак, символ, оператор). Иногда – это символ отсутствия. Т.е. нуль – это пустое понятие, которое не отображает никаких объектов так же, как, например, понятия «хорда треугольника» или, скажем, «периметр электрона». Т.е. это пустое понятие, пустой класс, т.е. класс чего-то, который не содержит в себе никаких элементов. Например, класс «квадратных треугольников» является пустым классом, т.к. квадратных треугольников не бывает так же, как и треугольных квадратов, хорды треугольника или периметра электрона.

5. Проблема континуума.

Продолжая философские рассуждения о сплошных (несплошных) линиях, придем к выводу, что не бывает сплошных плоскостей (т.е. плоскостей без дырок), сплошного объема или сплошного пространства без дырок. Т.е., на самом деле, физический вакуум – дырявый, как и плоскость, как и прямая или любая другая линия. И в

«дырках» числовой плоскости, наверное, находятся иррационально-комплексные или трансцендентно-комплексные «числа»).

В физике под континуумом понимают пространство-время. Структура физического континуума зависит от плотности вещества, излучения, поля. Физический континуум должен быть охарактеризован или непрерывностью, или прерывностью. **Сегодня общепринято, что физический континуум непрерывен, т.е. он сплошной, без пустот, без дырок.**

Вопреки общепринятому сегодня, мы утверждаем, что и математический континуум, и физический континуум, являются прерывистыми, дискретными, т.е. содержат пустоты, дырки.

Авторы настоящей статьи, получившие изложенные результаты логико-философскими рассуждениями, уверены, что в ближайшее время физики докажут эти результаты экспериментально. Можно предсказать также, что к известным сегодня четырем силам (взаимодействиям) в природе, а именно, гравитационным, электромагнитным, сильным и слабым, может быть добавлена пятая сила. Эта сила отвечает за так называемую темную материю. Находится темная материя, по всей видимости, в предложенных нами дырках физического континуума. И энергии в этих дырках физического пространственно-временного континуума намного больше известной нам сегодня энергии Вселенной. И пространственно-временной континуум можно назвать континуумом бытия-небытия.

В заключение, дабы не обижать самолюбие «беотийцев» шокирующими их сознание результатами настоящего сообщения, приведем небольшой отрывочек из И.Пригожина. «В своих «Темах» Мерло-Понти утверждал, что «философские» открытия естествознания, концептуальные преобразования его основ нередко происходят в результате *негативных открытий,* **служащих толчком к пересмотру сложившихся взглядов и отправным пунктом для перехода к противоположной точке зрения.** Доказательства невозможности или несуществования (будь то в теории относительности, квантовой механике или термодинамике), показали, что природу невозможно описать «извне», с позиций зрителя. Описание природы – живой диалог, коммуникация, и она подчинена ограничениям, свидетельствующим о том, что мы – макроскопические существа, погруженные в реальный физический мир» [8, с.371].

Заключение. Таким образом, несмотря на чаяния о том, что математика будет вечно стоять на древних непререкаемых аксиомах и постулатах, развитие науки, ее современные необъяснимые результаты и настоящее сообщение доказывают необходимость развития и преобразования самих основ, начал, аксиом, постулатов и самой философии науки. Думается, что результаты настоящего сообщения окажутся очень полезными при исследовании онтологии мира. Считаем, что будущее науки всегда будет связано с постоянными изменениями и обобщениями самих основ науки, и развитием «навсегда» установленных правил.

Выводы.

1. Базовыми единицами в предложенной теории являются**:** 1) точка (как и у Евклида); 2) дырка; 3) отточие (у Евклида – прямая); 4) сетка (у Евклида – плоскость).

2. Установлено, и поэтому необходимо понять, что количественный критерий натурального ряда не применим к трансцендентным числам. Т.е. свойства бытия нельзя применять к небытию. И вообще, думаем, бытие нельзя сравнивать с небытием. Правда, хотя великий Гегель и утверждал, что бытие и небытие – это одно и то же [9, с.140], но думаем, в нашем случае это не совсем так. Поэтому **π** нельзя сравнивать ни с 3, ни с 4, ни с другими натуральными числами. Натуральные и вообще, рациональные числа – это

бытие, а трансцендентные «числа» – это небытие. Т.е. для «числа» **π** обычно берут значение 3,14, но необходимо понять, что **π** – это не 3,14 и даже не число приблизительно равное 3,14, а совсем другая вещь в философском смысле. Т.е. трансцендентные «числа» – такая же химера, как и квадратный корень из арбуза, логарифм треугольника или компас в четвертой степени. Т.е. трансцендентное «число» – это условное обозначение чего-то несуществующего, вернее феноменологического. И для «числа» **π** на принятой числовой прямой места нет. Но если **π** силком загнать в принятую сегодня числовую ось, то это «число» окажется в дырке. Возможно, прав был Л.Кронекер, утверждая, что бог создал натуральные числа; все остальное – дело рук человека.

Еще раз объясним популярно, почему так получается. Дело в том, что обычно у референтов бывает много предикатов, свойств и параметров. Так, если взять телевизор и ведро, то увидим, что и у телевизора, и у ведра есть много схожих параметров, например, масса, площадь поверхности, объем, цвет и др. Поэтому их можно сравнивать по какому-то отдельному параметру, например, массе. Т.е., несмотря на то, что телевизор и ведро – разнокачественные вещи в философском смысле, все равно, их можно сравнивать по какому-то одному свойству, присущему им обоим. В случае чисел это не так. Дело в том, что у чисел **есть только одно свойство** – это свойство выражать количество. Но, как было показано выше, многие из так называемых чисел на самом деле числами не являются, т.е., например, натуральные числа и иррациональные «числа» разнокачественные вещи. И, учитывая, что у чисел вообще-то **есть только одно свойство** – выражать количество, и этим свойством обладают только рациональные числа, а иррациональные «числа» и, в частности, трансцендентные «числа», таким свойством, в общем-то, не обладают, то эти числа нельзя сравнивать. Т.е. трансцендентные числа референтом не обладают. И **π** такая же химера, как и черт, но мы же слово черт используем, хотя такого референта нет. Так же и **π.** Поэтому, рациональные числа, например, 3 и 4, совершенно отличаются от «числа» **π,** т.е. это – разнокачественные вещи. И учитывая то, что у любых чисел других свойств, кроме как выражать количество, нет, приходим к выводу, что их сравнивать нельзя. Поэтому и получилось, что **π и не больше 3, и не меньше 4 (!?).**

3. Четвертый парадокс точек: до сих пор думали, что поверхность и, в частности, плоскость, существует. Но плоскость не существует, т.к. это не поверхность, а нечто дырявое, т.е. что-то вроде сетки. Т.е. поверхность – это нечто дырявое, вроде дуршлага.

4. Между любыми двумя рациональными числами на общепринятой сегодня (**но неправильной)** числовой оси, находится хотя бы одно иррациональное «число», которое туда втиснуто необоснованно. Это необоснованное расположение иррациональных чисел на оси рациональных чисел аналогично тому, что на оси скоростей расположили массу или напряжение. Т.е. для каждой физической величины требуется (и поэтому необходимо) ввести отдельную ось.

5. Минимальная в пространственном отношении (по размеру) вещь в мире – или точка континуума, или его дырка. **Т.е. существует квант длины**. А дырка – это место свободное от точки, т.е. «материала» континуума.

6. Длина окружности несоразмерна с ее диаметром потому, что и окружность, и диаметр (отрезок) – дырявые. Если увеличить длину окружности на одну дырку – его диаметр увеличится на один квант длины, и все равно, они останутся несоразмерными (несоизмеримыми). И если окружность разрезать в одном месте и выпрямить, то, несмотря на то, что до сих пор думали, что длина получившегося отрезка окажется равной длине этой окружности, на самом деле, длина получившегося отрезка окажется меньше длины той окружности на один квант длины. И если разделить длину этого

получившегося отрезка на диаметр той окружности, то трансцендентность исчезнет!? И если увеличить длину окружности на один квант длины, то диаметр увеличиться не сможет!? И вообще, длина любой замкнутой линии или любой кривой не может быть равна рациональному числу. Даже если длина линии равна рациональному числу, то соединив концы этой линии, получим замкнутую кривую, длина которой окажется трансцендентным числом.

7. Большая часть энергии и информации Вселенной скрыта в дырках пространственно-временного континуума. В них же скрыта от нас и темная материя. Поэтому, и общую, и специальную теорию относительности пора пересматривать. Точно также, причиной дуализма корпускула-волна, т.е. того, что микрочастица является одновременно и волной, и частицей, а также дуализма бытия-небытия и дуализма бифуркаций-фракталов является несплошность континуума и архефолия. Т.е., наличие дырок в физическом континууме является причиной дуализмов бытия-небытия, волны-частицы, бифуркации-фрактала, ничто-нечто …

8. Предложенная нами теория и новая система и мироздания, и науки, дает также философское объяснение того, почему давно известные так называемые комплексные числа нельзя сравнивать друг с другом, т.е. нельзя спрашивать, какое из них больше, а какое меньше. Стало понятно, почему. Потому, что они разные не количественно, а качественно. Т.е. каждое комплексное «число» отличается и от других комплексных «чисел», и чисел вообще, качественно. Все они совершенно разные вещи в философском смысле, потому и не сравнимые. Т.е. любые качественно разные вещи – несравнимые, а любые несравнимые вещи – качественно разные.

9. У точки размер равен нулю, у дырки же размер больше нуля и есть границы. А вообще-то, если ширина вещи равна нулю, то длины у нее быть не может?

10. Пеано, сам того не подозревая, интуитивно пришел к своим пяти аксиомам конструктивного построения натурального ряда. Сам Пеано этого не знал, но в этих аксиомах совершенно незаметно, в скрытой форме выражена мысль, что, например, 5 может быть больше 3 только в том случае, если между 3 и 5 есть еще что-то. Вот это «что-то» и есть то связующее трех и пяти. Например, в данном примере это – число 4. И благодаря именно этому числу возникает и происходит философское отношение R. Вот это отношение и способствует передаче информации.

11. И материальная линия, и материальная плоскость, тоже несплошные – они прерывистые и состоят из материальных точек и дырок. Траектории элементарных частиц тоже должны быть прерывистыми? Из нашей теории получается невероятный вывод: все поверхности односторонние. Ни двухсторонних, ни многосторонних поверхностей быть не может. Каждая часть поверхности соединена с любой другой частью через дырки на них. Любая плоскость имеет только одну поверхность, как и лист Мебиуса.

12. В предлагаемой системе понятие непрерывной функции исчезает. Это происходит потому, что непрерывного аргумента ***x*** не бывает (***x*** всегда прерывистый). Т.е. если линия действительно существует, то она прерывистая (т.е. это – отточие); если плоскость действительно существует, то она дырявая. Если же их (т.е. линий и плоскостей) нет, т.е. они – только воображаемые, то все равно, они дырявые, в любом случае! Не существует такое трансцендентное «число», которое при возведении в какую-либо степень давало бы другое трансцендентное число**?** Да и точного значения трансцендентного числа тоже нет.

13. Если между физическими телами или философскими вещами нет ничего материального, то расстояния между ними не существует. Расстояние возможно только в том случае, если промежуток между этими вещами заполнен чем-то материальным или

бытием. Если линия нулевой ширины сплошная, то она обладать длиной не может!? Длина возникнет только в случае, если линия прерывистая, т.е. если между точками наличествуют дырки!? Философская ошибка Евклида в том и заключается, что длины без ширины не бывает. Если ширины нет, то это – небытие. А небытие, наверное, не имеет длины. Поэтому расстояние между точками быть может, а длины между точками быть не может.

14. Невозможен физический или математический маятник с периодом колебания равным в точности рациональному числу, т.к. формула периода колебания маятника включает трансцендентное «число» $\boldsymbol{\pi}$.

15. На общепринятой числовой оси показать точное место «числа» $\boldsymbol{\pi}$ невозможно не потому, что мы не можем или не знаем где оно, а потому, что этого точного места просто нет. Т.е. или нет никакой корреляции между числовой прямой и числами, или же числовая прямая дырявая (рваная). По той же причине не существует одновременного точного значения и координаты, и импульса электрона (принцип неопределенности Гейзенберга).

ЛИТЕРАТУРА

1. Лауэ М. История физики. М.: гос. Изд. тех.-теор. литературы, 1956, с. 5.
2. Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х. Проблемы философской и социологической категории актуальности. // «Научные труды» Института философии НАНА, №2, 2018, с. 29 – 48.
3. Беккенбах Э., Беллман Р. Введение в неравенства. М.: Мир, 1965, с.7.
4. Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф.Х. Некоторые проблемы постсоветских республик. Баку, “Ecoprint», 2018, 234 с.
5. В.И.Смирнов. «Курс высшей математики», том 1, М., госизд. Физ.-мат. Лит., 1962, с. 89.
6. Евклид. Начала. Т.1, М.-Л.: Гиз.ТТЛ, 1950, с. 11.
7. Погорелов А.В. Геометрия. Учебник для 7 – 11 классов общеобразовательных учреждений. М.: «Просвещение», 1998, с.с. 6, 65, 74.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М.: «Прогресс», 1986, с. 371.
9. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Т.1, М.: «Мысль», 1970, с.140.

ФИЛОСОФСКИЕ НАЧАЛА МАТЕМАТИКИ

Везиров Х.Н., Везиров-Кенгерли Ф. Х.

АННОТАЦИЯ

В статье впервые установлено, что любая геометрическая линия, построенная из точек, не бывает сплошной, а обязательно состоит из точек и пустых промежутков между ними (т.е. дыр). И не может быть сплошных линий без дыр. То же самое можно сказать и о плоскостях и поверхностях. Показано, что с философской точки зрения рациональные и иррациональные числа несравнимые, т.к. они качественно разные вещи в философском смысле. По этой причине их нельзя размещать на одной числовой оси. Установлены новые философско-математические парадоксы. Рассмотрены их онтологии. По сей день континуум признается сплошным без пустот, без дырок. Показано, что континуум на самом деле не сплошной, а состоит из пустот и дыр. И взаимодействие дыр и точек

континуума является источником философского движения. Впервые обращено внимание на то, что не существует числа, квадрат которого равен трансцендентному «числу» π (или другому трансцендентному числу). Поэтому при построении графика функции, $\boldsymbol{y} = \boldsymbol{x}^2$, на кривой образуются незаметные микроскопические разрывы. Отсюда приходим к выводу, что не бывает кривых без разрывов. Показано, что сама числовая ось равномерно дырявая.

RİYAZİYYATIN FƏLSƏFİ PRİNSIPLƏRİ

Vəzirov X.N., Vəzirov-Kəngərli F. X.

XÜLASƏ

Məqalə, nöqtələrdən qurulan hər hansı bir həndəsi xəttin davamlı olmadığını, lakin mütləq nöqtələrdən və onların arasındakı boş yerlərdən (yəni deşiklərdən) ibarət olduğunu ilk dəfə müəyyənləşdirir. Və deşiksiz möhkəm xətlər ola bilməz. Eyni şeyi məkanlar və səthlər üçün də söyləmək olar. Göstərilir ki, fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən rasional və irrasional ədədlər müqayisə edilməzdir, çünki onlar fəlsəfi mənada keyfiyyətcə fərqli şeylərdir. Bu səbəbdən onlar eyni say oxuna yerləşdirilə bilməzlər. Yeni fəlsəfi və riyazi paradokslar yarandı. Onların ontologiyaları nəzərdən keçirilir. Bu günə qədər kontinuum boşluqsuz, deşiksiz davamlı olaraq tanınır. Göstərilir ki, kontinuum əslində davamlı deyil, boşluqlardan və dəliklərdən ibarətdir. Və kontinuumun dəlikləri və nöqtələrinin qarşılıqlı təsiri fəlsəfi hərəkətin mənbəyidir. İlk dəfə olaraq, kvadratı transsendental "ədəd" π (və ya digər transsendental ədəd) ilə bərabər olan heç bir ədədin olmadığına diqqət yetirilir. Buna görə də, y = x2 funksiyasının qrafikini qurarkən əyri üzərində hiss olunmayan mikroskopik kəsiklər əmələ gəlir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, fasiləsiz əyrilər yoxdur. Ədəd oxunun özünün bərabər şəkildə perforasiya edildiyi göstərilir.

PHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF MATHEMATICS

Vezirov Kh.N., Vezirov-Kengerli F. Kh.

SUMMARY

For the first time it was established, that geometric line constructed from dots is not solid, but a dashed line. And there can`t be solid lines without voids. The same words can be said about surfaces and planes. For this reason, they can`t be placed on the same numerical axis. New mathematical-philosophical paradoxes had been considered. Today it is commonly supposed, that physical continuum is solid, continuous, without voids. It is shown, that continuum is having holes in truth. And the interaction of the holes of the continuum with its dots is the source of the philosophical movement. For the first time, attention called to the fact that there is no number whose square is equal to the transcendental “number” π (or other transcendental number). Therefore, when graphing the function, $y = \boldsymbol{x}^2$, imperceptible microscopic discontinuities are formed on the curve. On this basis we come to the conclusion that there are no curves without discontinuities. For the first time in the article it is shown that flat geometrical figures or their parts, in principle, cannot touch each other and be solid. It is shown that the number axis is uniformly leaky.

ОБ АСПЕКТАХ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Айбала Намазова
Доцент кафедры философии БГУ

Açar sözlər: sosial fəlsəfə, insan, siyasət, əxlaq
Ключевые слова: социальная философия, человек, политика, мораль.
Keywords: social philosophy, man, politics, morality.

Социальная философия занимается изучением общества и его историческом развитии. Ее основная задача – анализ явлений прошлого и настоящего, позволяющий лучше понять современное общество и перспективы его развития. Она изучает функционирование и эволюцию социальных систем, взаимосвязь наиболее важных социальных явлений, взаимодействие общества и природы, социальные аспекты поведения человека.

Понятие «общество» берется социальной философией из повседневного знания, согласно которому очертания общества эквивалентны границам современных наций-государств. Социальная философия многообразными способами уточняет данное понятие. Вместе с тем она употребляет его в разных смыслах. Чаще всего под обществом имеется в виду произвольно взятое общество независимо от периода его существования. Иногда общество – это отдельное общество в конкретный период его развития (например русское общество конца XIX в.) или общество как совокупность большой группы или даже всех обществ в определенный период времени (средневековое общество, капиталистическое общество и т.н.). Ни к каким неясностям эта многозначность, как правило, не ведет, так как из контекста всегда ясно, какой из смыслов понятия «общество» имеется в виду.

Поскольку понятие общества, взятое из обычного языка, не является достаточно ясным, иногда говорят, что социальная философия представляет собой анализ *социального.* При этом социальное понимается как процесс и результат взаимодействия социальных групп, институтов, целых обществ и их объединений. Социальное – не особая автономная данность. Оно охватывает экономическое, политическое, социально-психологическое, идеологическое, моральное и все другие измерения сложной и многоаспектной жизни общества.

Социальная философия как наука о социальном является, таким образом, попыткой интеграции имеющихся разносторонних знаний об обществе, сведения их в единую теорию функционирования и развития общества. Одновременно социальная философия – это и определенный способ видения отдельных социальных явлений, позволяющий соотносить их с широким контекстом, включающим, если это необходимо, даже всю известную человеческую историю.

Социальная философия стоит в ряду таких наук об обществе, как *теоретическая социология, политология, история, экономическая наука, социальная психология, этика* и др. Но если эти пауки исследуют отдельные аспекты жизни общества, то социальная философия призвана изучать эту жизнь в ее целостности и полноте.

Существуют два диаметрально противоположных подхода к изучению общества. При подходе, который можно назвать *внешним,* социальные явления рассматриваются так же, как исследуются звезды, химические вещества и другие объекты естественных наук. Данные явления оказываются при этом внешними по отношению к индивидам, принудительными и объективными. Иной, *внутренний,* подход учитывает, что общество слагается из индивидов, обладающих сознанием и действующих на основе имеющихся у

них идей. Сознательное действие оказывается изначальным объектом социального исследования, поступки людей – основой понимания генезиса и причин социальных событий.

При внешнем подходе сохраняется надежда на открытие универсальных законов социальной эволюции, подобных законам ньютоновской физики или дарвиновской биологии. Внутренний подход внушает веру в то, что человек, создавший общество и цивилизацию, в состоянии менять их по собственному усмотрению, чтобы они полнее соответствовали его устремлениям.

И внешний, и внутренний подходы к изучению социальной реальности не учитывают своеобразия человеческой деятельности. Человек, несомненно, отличается от природных объектов тем, что обладает сознанием и планирует свою деятельность. Однако сознательные действия людей обычно приводят к неожиданным, незапланированным последствиям. В частности, такие основополагающие социальные институты, как язык, мораль, деньги, государство, рынок и т.п., возникли ненамеренным образом, помимо каких-либо человеческих проектов, придуманных и затем воплощенных в жизнь.

Задача реалистической социальной философии – избегать крайностей как внешнего, так и внутреннего подходов к обществу и находить ту "золотую середину", когда объяснение социальных явлений соединяется с их пониманием, а выявление общих тенденций развития общества – с постановкой целей его совершенствования. Последовательная реализация внутреннего подхода дала бы то, что можно назвать «понимающей социальной философией», опирающейся на определенные общие оценки. Проведенный последовательно внешний подход превратил бы социальную философию в гипотетико-дедуктивную систему, в которой социальные явления объяснялись бы на основе определенных общих, совершенно не зависящих от деятельности человека «законов общества». В социальной философии объяснение (в частности причинное) социальных явлений на базе общих описаний должно органично сочетаться с пониманием явлений на основе существующих в обществе ценностей.

Социальная философия говорит не только о том, что имеет место в жизни общества, но и о том, что должно быть. Теоретическое исследование социальной действительности возможно лишь в том виде, в каком она предстает, пройдя через фильтр оценочных суждений. Человеческая деятельность невозможна без оценок и норм. Философия, изучающая общество и человека и имеющая своей конечной целью рационализацию человеческой деятельности, всегда постулирует явные или, что бывает чаще, неявные ценности. Связанные с ними оценки лежат в основе понимания социальных явлений.

Социальная философия находится в постоянном развитии. Меняются основные направления ее исследований, ее связи с другими науками и прежде всего с социологией и историей. Меняются также представления об основных задачах социальной философии и о самих возможностях философского осмысления общества и его истории.

Чтобы конкретизировать представление о современной социальной философии, можно перечислить некоторые из её основных, вызывающих наиболее острые споры тем: 1) причины, определяющие характер и динамику социальной жизни; 2) периодизация человеческой истории, деление ее на эпохи, цивилизации, культуры и т.п.; 3) отношения между прошлым, настоящим и будущим в развитии общества и его наиболее важных институтов; 4) смысл человеческой истории, ее предназначение или цель; 5) возможные перспективы ставшего в последние два столетия особенно очевидным процесса формирования единого человечества и, соответственно, подлинно мировой истории; 6) общие тенденции развития современных обществ; 7) главные опасности, таящиеся в

современном социальном развитии; 8) природа человека и ее связь с историей; 9) современное общество и перспективы его развития; 10) особенности социального познания. Эти вопросы не исчерпывают, конечно, всего круга проблем, стоящих в центре внимания современной социальной философии.

Всюду, где человек связан с другими людьми определенными отношениями, возникают взаимные обязанности. Социальные обязанности, налагаемые на каждого члена общества своим народом, родиной, другими народами, своей семьей, принимают форму нравственного долга. Добродетель есть, по И.Канту, моральная твердость воли человека в соблюдении им долга. Действительная нравственность есть должное взаимодействие между единичным лицом и его данной средой – природной и социальной. Перед природой человек тоже находится в долгу. Нравственность признает человеком долга того, кто полезен обществу и содействует его движению вперед, кто нетерпим к нарушениям общественных интересов. Человека побуждает выполнять свой долг осознание им интересов той общественной группы, к которой он принадлежит, и своих обязательств по отношению к ней. Кроме знания моральных принципов важно еще и переживание их. Если человек переживает несчастья родины так же остро, как свои собственные, успех своего коллектива, как свой собственный, тогда он становится способен не только знать, но и переживать свой долг. Иначе говоря, долгом является то, что должно быть исполнено из моральных, а не из правовых соображений. С моральной точки зрения я должен и совершать моральный поступок, и иметь соответствующее субъективное умонастроение.

Совесть являет собой способность личности осуществлять моральный самоконтроль, самостоятельно ставить перед собой нравственно санкционированные цели и осуществлять самооценку совершаемых поступков, испытывать чувство личной ответственности за свои действия. Другими словами, совесть – это осознание личностью своего долга и ответственности перед обществом.

Говоря о совести, мы имеем в виду и силу положительного зова души, и ее укоры за "не то" и "не так" содеянное. Между должным и внутренними мотивами поступков людей имеют место острые коллизии. Их разрешает внутренний суд – суд совести. "Вот, например, – говорит Ф.М.Достоевский, – человек образованный, с развитой совестью, с сознанием, сердцем. Одна боль собственного его сердца, прежде всяких наказаний, убьет его своими муками. Он сам себя осудит за свое преступление беспощаднее, безжалостнее самого грозного закона". Иначе говоря, совесть есть внутри меня творимый суд над моими собственными чувствами, желаниями, помыслами, словами и поступками, т.е. суд моего Я над ним же самим. Механизм совести устраняет раздвоенность человека. Нельзя все правильно понимать, но неправедно поступать. С совестью нельзя играть в прятки. Никакие сделки с ней невозможны.

В системе нравственных категорий важное место принадлежит достоинству личности, т.е. осознанию ею своего общественного значения и права на общественное уважение. Мерилом человеческого достоинства является общественно полезный труд.

Предмет социальной философии – это отношение между обществом людей и общественным человеком. В этом отношении общество выступает в качестве общественного бытия, а человек в форме общественного сознания. Последнее означает, что общественный человек – это люди, объединенные в род, этнос, народ, цивилизацию и т.п., а не индивид. При таком подходе общество, его познание и общественное сознание, а также общественная практика приобретают очевидную специфику по сравнению с другими науками и формами мировоззрения, изучающими общество. Таким образом, социальная философия – это составная часть философии, изучающая взаимоотношение

между обществом и человеком в форме взаимодействия общественного бытия и общественного сознания. Предмет социальной философии – это отношения между общественным человеком, с одной стороны, и социальными институтами, общественными сферами, общественными формациями, общественными цивилизациями и т.п. – с другой. Сущностью общественного человека в этом случае выступает общественное сознание и общественная практика, которые осуществляются в перечисленных общественных формах. В этой связи уместно подчеркнуть, что социальная философия изучает не общественное бытие и общественное сознание в их раздельности, а процесс их функционирования и развития в различных общественных формах (институтах, сферах, формациях и т.п.). Поэтому важной проблемой социальной философии является изучение общества как целостной природно-социальной системы, важнейшими элементами которой являются общественное бытие и общественное сознание человека.

Прежде всего, социальная философия изучает общественное бытие, которое трактуется в разных социально-философских системах по-разному. Общественное бытие представляет собой единство объективного (материального) и субъективного (идеального), что затрудняет его понимание и интерпретацию. Приходится конкретизировать методы философского познания: общественная связь и общественное развитие, общественные противоречия, общественные законы, соотношение общественной необходимости и свободы и т.п. И дело здесь не только в соответствующем прилагательном «общественное», но главным образом в выявлении сути новых социально-философских понятий. Поэтому анализ особенностей общественного познания должен предшествовать анализу других проблем социальной философии.

В силу сложности изучаемого объекта в истории социальной философии возникло несколько направлений анализа: исторический идеализм, исторический материализм, исторический реализм. Они по-разному решают проблему взаимосвязи общественного бытия и общественного сознания и другие смежные проблемы. Все эти направления равноценны с точки зрения общественной истинности, т.е. являются гипотезами, имеющими свою познавательную ценность в разных обществах и в разные исторические периоды. Например, исторический материализм господствовал в социалистических обществах, а исторический идеализм в буржуазных. Сейчас и человечество, и социальная философия поднимаются на новую ступень социального познания.

Социальная философия изучает человечество как совокупность локальных (отдельных) обществ, находящихся между собой во взаимной связи. В этом случае понятия «*человечество»* и «*общества»*, из которых оно состоит, различаются. Общества представляют собой целостные системы, своеобразные природно-социальные организмы, состоящие из множества сфер-систем: географической, демографической, экономической и т.п. Эти общественные системы анализируются со стороны составных частей и функций в составе общественных организмов. Уже при изучении этой части социальной философии становится ясно, какое сложное образование представляет собой общество, и как мало мы о нем знаем.

Одной из проблем социальной философии является процесс развития обществ и человечества. Здесь анализируются основные субъекты социального развития (личности, элиты, классы и нации); типы социального развития (циклическое, линейное, спиралевидное); особенности процесса социального развития (эволюционный, революционный, коэволюционный); общественный прогресс во всей сложности его протекания (критерии, необходимость, цена и т.п.), движущие силы и перспективы

общественного прогресса, соотношение сознательного и стихийного в общественном развитии.

Важной проблемой социальной философии является изучение форм связи между основными сферами общественного организма, т.е. изучение способов интеграции элементов общественного бытия. Такими формами интеграции являются формации обществ (общественные формации), выступающие своеобразными метасистемами. Мы выделяем три типа таких метасистем: политические, экономические, смешанные. Им соответствуют и такие же общества. В рамках этих формаций обществ возникают соответствующие им формы общественного сознания, в которых познается экономическое, политическое, смешанное бытие.

Социальная философия издавна занимается проблемой качественных этапов в развитии обществ и человечества, что связано с понятием культуры и цивилизации. В культурологии проблема культуры изучается более подробно, как самостоятельная характеристика человеческого общества и человека. В рамках социальной философии культура рассматривается как качественная характеристика общества, многообразия и этапов развития культуры – цивилизаций. В этой части цивилизации изучаются и как характеристики локальных обществ (египетская, западноевропейская, китайская, российская и т.п.), и как характеристики этапов развития человечества: доиндустриальная, индустриальная, постиндустриальная.

Коренной вопрос этики – смысл человеческой жизни, который заключается в совпадении основной направленности субъективных установок, позиций личности с общими тенденциями развития общества. С этим тесно связано человеческое счастье, представляющее собой нравственное удовлетворение, проистекающее от сознания правильности, величия и благородства основной жизненной линии поведения. Секрет счастья – в умении доставить и людям, и себе радость, в умении организовать свою жизнь так, чтобы с наибольшей полнотой выявить свои творческие способности. Источник счастья заключается в полноте проявления физических и духовных сил человека. Счастье многогранно. Главный стержень человеческого счастья – творчество в любой области: в труде умственном и физическом. В творениях человек проявляет свою индивидуальность и осознает, что это его детище, часть его Я, которая вливается в море общей культуры, как чего-то более емкого и долговечного, чем личное бытие отдельного человека.

Философская мысль верно служила человеческому обществу, государству в разные периоды истории. Благодаря мудрой мысли люди отделяли добро от зла, право от бесправия, справедливость от беззакония, добродетель от жадности и порока.

В современном мире, как и ранее философия помогает мудрой мыслью в обеспечении социальной и политической организации общества, в учениях и теоретических воззрениях философов и просветителей, распространяет в обществе гуманистические идеалы и способствует развитию общественной мысли и демократии, выступает против войны и насилия, религиозной и этнической ненависти, способствует достижению мира и согласия в обществе, установлению государственного и общественного управления во благо человека, его свободного творчества и лучшей жизни.

Доктор наук по философии, профессор Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу комплексно разработал проблему соотношения морали и политики и вписал в контекст современной азербайджанской философии. В свою очередь, исследовал актуальные вопросы формирования теории, опыта и перспектив гражданского общества в Азербайджане, внеся их в контекст Азербайджанской философии и политической этики, а также мультикультурализм с помощью междисциплинарных исследований. Книги и научные

статьи философа: «Политика и мораль», «Гражданское общество и национальная идеология», «Философия национальных процессов в Азербайджане», «Опыт интерпретации нравственности», «Об актуальности философии в условиях глобализации и современности», «Этика М.Макиавелли» пользуются популярностью среди аспирантов, диссертантов и ученых – философов в Азербайджане и за рубежом.

В одной из своих статей автор отмечает, что «в последнее время философов Азербайджана ощутимо стали интересовать вопросы национальной и множащейся идентичности, мультикультурализма и исламской солидарности. Как нам представляется, интерес к морально-этической проблематике и привел к этим размышлениям. Понятно, что ими занимаются не только этики и философы, но все обществоведы. Кажется, именно интерес к морали, с одной стороны, и к идентичности – с другой, и актуализировал эти размышления. Однако надо признать, что мультикультурализм воспринимается также как политическая и социологическая проблема» (3).

Следует отметить то, что нравственные нормы не должны быть догматичными в том отношении, что мораль смогла бы оценить должным образом и нестандартные поступки, и явления, мораль не должна ограничивать свободу развития индивидуальности. Нравственное сознание человека может опережать свое время, и на борьбу против несправедливо устроенного мира очень часто подталкивали людей не только экономические причины, но и моральное недовольство существующим положением, стремление изменить и усовершенствовать мир на основе принципов добра и справедливости.

В современной социально-философской мысли нет единого понимания в вопросе о том, каковы объективные основания моральной формы сознания, является ли мораль врожденной или приобретенной и какое влияние оказывают на становление моральных качеств субъективные и объективные условия.

Исследование данной проблемы было бы беспредметным, если бы мы не определили свою позицию в решении вопроса о том, что понимается под термином «мораль» («нравственность»). До сих пор нет единого понимания и основы моральной формы сознания. Мораль, или нравственность, рассматривается в диссертации как моральное сознание, часть этической сферы общественной жизни, которая включает в себя этическое сознание, делящееся на моральное и аморальное сознание, и этическое поведение, разделяющееся на моральные поступки и аморальные.

Моральное сознание разделено на два уровня: психологический, включающий в себя моральные привычки, чувства, особенности воли, характера, моральную интуицию, и идеологический, в который входят идеалы, взгляды, понятия, суждения, требования и нормы поведения. Таким образом, мораль пронизывает все элементы психики человека и оказывает на них определенное влияние. И для того, чтобы раскрыть необходимые пути нравственного воспитания в их единстве и целостности, надо затронуть все аспекты психики личности, все побудительные силы ее поведения.

При анализе психологической структуры моральности личности было отмечено следующее: потребности и интересы получают выражение в форме влечений, желаний, чувств, стремлений, взглядов, убеждений, которые играют роль побуждений, мотивов поведения. Помимо того, что они способны «впитывать» нравственное содержание, они находятся в постоянном взаимодействии с моральными силами личности. Это означает, что целью воспитания является также формирование такой системы побуждений, в которой ведущую роль играли бы моральные тенденции и мотивы.

Человек должен уметь ограничивать свои желания, согласовывать их с желаниями других людей. Это означает, что сами желания должны быть воспитаны определенным образом, должны включать в себя не только личный, но и общественный элемент.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бучило Н.Ф. Философия: учеб. пособие / Н.Ф. Бучило, А.Н. Чумаков. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Проспект, 2010. - 480 с.
2. Мамедзаде И. Р. Политика и мораль. Азернешр, Баку, 1988.
3. Мамедзаде И.Р. Современная философия Азербайджана: достижения и перспективы развития. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета.
4. Философия: учебник для вузов/под ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. 4-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. - 735 с.
5. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия: учеб. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.:Проспект, 2009. - 592 с.
6. https://studme.org/1417012025923/filosofiya/predmet_sotsialnoy_filosofii

ОБ АСПЕКТАХ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Айбала Намазова

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены аспекты социальной философии. Показано, что социальная философия строится на междисциплинарном характере исследований, на философии гуманизма.

SOSİAL FƏLSƏFƏNİN ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Ayabala Namazova

XÜLASƏ

Məqalə sosial fəlsəfənin aspektlərindən bəhs edir. Göstərilir ki, sosial fəlsəfə tədqiqatın fənlərarası xarakterinə, humanizm fəlsəfəsinə əsaslanır.

ABOUT ASPECTS OF SOCIAL PHILOSOPHY

Aybala Namazova

SUMMARY

The article deals with aspects of social philosophy. It is shown that social philosophy is based on the interdisciplinary nature of research, on the philosophy of humanism.

ELMİ ŞÜURDA NƏZƏRİYYƏ, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ SOSİAL FUNKSİYALARI

f.ü.f.d., Pərvin Həsənova,
BDU-nun Fəlsəfə kafedrası dosenti

Açar sözlər: elmi şüur, təfəkkür, şüurun sosial funksiyaları
Ключевые слова: научное сознание, мышление, социальные функции сознания.
Keywords: scientific consciousness, thinking, social functions of consciousness.

Elmi metodların tədqiqinə artan bu maraq elmdə baş verən mühüm dəyişikliklərlə şərtlənir. Alimlərin, tədqiqat metodlarının sayı artır. Yeni tədqiqat metodları öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır.

Beləliklə müasir elmi texniki inqilablar dövründə elmi idrakın metodologiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biliyin ifadəsinin ən universal, ümumi forması nəzəriyyədir. Hipoteza ancaq elm və nəzəriyyə praktikası tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra elmi nəzəriyyəyə çevrillir və bununla da elmi idrakın inkişafının yeni və ən yüksək forması yaranmış olur. Hipoteza və nəzəriyyə elmi biliyin təşkilinin və sistemləşdirilməsinin qarşılıqlı əlaqəsinin iki müxtəlif formasıdır.

Nəzəriyyə anlayışı son dərəcə gerçəkliyin mənəvi, fikri inikiasıdır.

Nəzəriyyə elmi tədqiqatın empirik səviyyəsində ümumi ideyaların əsasında yaradılır.

Nəzəriyyənin mühüm elementlərindən biri prinsipdir. Nəzəriyyənin idrakı dəyəri, onun elmdəki rolu və yeri nəzəriyyənin əsasını təşkil edən prinsiplə müəyyən olunur.

Elmi nəzəriyyənin çox mühüm elementlərindən biri də ideyadır. Bir tam halında birləşən qanunlar həmin nəzəriyyə üçün müəyyən edilmiş subordinasiya və koordinasiya prinsilərinə tabe olurlar.

Elmi nəzəriyyənin əhatə etdiyi predmetlərin, hadisələrin mühüm əlamətlərini ifadə edən anlayışları və nəhayət elmi faktları da göstərmək olar.

Nəzəriyyənin mühüm elementlərindən biri mühakimədir. Burada eyni zamanda o, insanların fikrini də ifadə edir.

Nəzəriyyəyə daxil olan elmi biliyin ifadə formalarından biri də anlayışdır. Anlayışda elmi biliyin elə formasıdır ki, burada bu haqda fikir yürüdülür.

Nəzəriyyənin tərkibində ümumelmi anlayılar – elmi biliyin xüsusilə fəlsəfi kateqoriyalar ayrıca yer tutur. Gerçəkliyin bütün sahələrində fəlsəfi kateqoriyalar nəzəriyyənin tərkibinə ya bilavasitə və ya bilvasitə formada daxil olurlar.

Nəzəriyyənin tərkibinə həmçinin bəşəriyyətin ictimai praktikada yoxladığı ümumi faktlar da daxildir. Nəzəri obyekt, baxılan nəzəriyyənin onun empirik əsası ilə əlaqələndirilir. Nəzəriyyənin əsasını onun məzmunu təşil edir. Nəzəriyyə izah edicilik funksiyasını da yerinə yetirir. Elmi nəzəriyyə həqiqi və səhih olmalıdır. Elmi nəzəriyyə eyni zamanda biliklərin sisteminə nail olmalı, onları təşkil etməli, vahid bir sistemdə cəmləməli, həm də onları inkişaf etdirməlidir, təkmilləşdirilməli, elmi nəzəri xəzinəsinin mühüm qanunauyğunluqlarını dərindən inkiişaf etdirməlidir. Elmi nəzəriyyə qarşısında qoyulan bu tələbat daha dərin, müfəssəl biliklərlə zənginləşdirilməlidir. Bu tələbat öz ifadəsini onun metodoloji funksiyasında tapır.

Son illərin elmi ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən və geniş müzakirə olunmuş ən aktual məsələlərdən biri idrak prosesində rasional və qeyri-rasional əməliyyatların nisbəti məsələsidir. Bir sıra elmlər tərəfindən (fizika, kimya, biologiya, astronomiya və s.) öyrənilən bu məsələnin obyektiv əsasını idrak prosesində iştirak edən rasional və qeyri-rasional əməliyyatlar təşkil edir. Insan fəaliyyətinin atributları sayılan qeyri-rasional əlamətlər obyektiv proseslər olub, beynin

müxtəlif sahələrinə insanın şüur və iradəsindən asılı olmayaraq təsir göstərən biososial qanuauyğunluqlar əsasında baş verirlər. Ictimai praktika əsasında inkişaf edən, insanın obyektiv reallıq hadisələrinə yiyələnmək dərəcəsi və prosesləri insan fəaliyyətindən kənarda deyil, onun zəruri, qanunauyğun momenti və məhsulu kimi mövcuddurlar.

Bəzən insanlar dəyişilməyən situasiyalarla rastlaşdıqda ümumi davranış normalarına əsaslanan qərarla yanaşı, bir sıra qeyri-standart qərarlar da qəbul etməli olurlar. Bu prosesə yaradıcılıq deyilir. Orta əsrlərdə ilahiyyatçılar yaradıcılığı ilahi varlığın insan təbiətində ən yüksək təzahürü hesab edirdilər. İ.Kant yaradıcılığı dahilik əlaməti adlandırırdı. Bu gün də tam öyrənilməyib. Yaradıcılıq insanın biososial təkamülünün məhsuludur. Məsələn, Rafaelin, Mikelancellonun bədii yaradıcılığı, Tusinin, Qalileyin, Kopernikin,Lobaçevskinin, Eynşteyninin, Freydin elmi yaradıcılğı hazırda mədəniyyətin və elmin tərkib hissəsi olmuşdur. Onların yaradıcılığı özlərinə məxsusdur. Insan öz fəaliyyətinin bütün sahələrində - iqtisadi, siyasi, ideoloji, sosial sahələrində yaradıcılıq nümayiş etdirməyə qabildir. Yaradıclıq insan mövcudluğunun həyati zərurəti, onun keyfiyyət müəyyənliyinin mühüm elementidir. Yaradıcılıq insanın özü-özünü dərk etməsidir. “Yaradıcılıq həm də subyektin “kəşf” və axtarış anlayışları ilə səciyyələnən fəaliyyətidir. Insan öz fikirlərini, nəzərdə tutulmuş plan əsasında obyektiv gerçəklikdə olmayan şeyləri təkrarən yaratmaq imkanı yaradır. Subyekt həm də ətraf mühitin məqsədli şəkildə dəyişdirməyə imkan verən üsul, metod və formalar axtarır.

Yaradıcılığın mühüm növlərindən birini də elmi yaradıcılıq təşkil edir, bu da insan yaradıcılığının ən yüksək formasıdır. Burada insan idrakının inkişafının zirvəsi kim yetişir.

Məlumdur ki, insan zəkası təbiətin ecəzkar, möcüzəli, unikal törəməsidir. Dünyanın sirrlərini açmış insan zəkasının izahı hələ də məlum deyil.

Fəlsəfə tarixinə nəzər salsaq intuisiya probleminin fəlsəfi irsi son dərəcə zəngindir. Qədim insanlar intuisiya ddikcə mövcud şeylərin real vəziyyətini başa düşürdülər. Onlar gördüklərinə inanırdılar. Ilk dəfə bu istilah Platon və Aristotel təlimində görülümüşdür. Platon intuisiyanı əqlin yüksək qabiliyyəti adlandırmışdır. O, intuisiyanı tarixən keçici hadisələr haqqında o qədər də əhəmiyyətli olmayan informasiyalar verən, insandan kənarda və ondan asılı olmayan əbədi-dəyişməz ideyaları dərk etməyə imkan verir. Yeni dövr fəlsəfəsində F.Bekonun (1561 – 1626) əqidəsinə görə tarix, poeziya, yaddaş, təxəyyül və zəka kimi üç əsasa istinad edir. Bekonun təxəyyül haqqında fikirləri hissi intuisiya haqqında antik təsəvvürləri son illərin bir sıra elmi nəşrlərində rus və qərb alimlərinin bir çox əsəsrləri çap olunmşdur. Müasir dövrdə intusiya haqqında yeni əsərlər yazılmışdır.

Təsvirin inkişafında keyfiyyət haqqında biliyə keçilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, elmi təsvirin əsas metodoloji funksiyaları idrak obyektinin seçilib götürülməsindən, onun xassələrinin sistemləşdirilməsində və təsnif edilməsindən ibarətdir.

Təsvir özünün metodoloji funksiyalarını yerinə yetirdikdən sonra yerini izahata və anlamaya verir. Elmi idrakın tarixən qədim metodu olmasına baxmayaraq, elmi izahatın qnoseoloji metodoloji funksiyaları, bugün də mübahisəli qalmışdır. Mahiyyət və qanun üst-üstə düşməyən anlayışlardır. Mahiyyətin fərqi bundadır ki, qanun müəyyən tip əlaqələrin, mahiyyət isə həm əlaqələrin, həm də əlaqələnən tərəflərin məcmusudur. Qanunla mahiyyətin fərqi həm də bundadır ki, qanun heç də həmişə mahiyyətin elementi rolunda çıxış etmir. Elmi qanunlar silsiləsində müəyyən bir mahiyyətin daxili əlaqələrini ifadə edən qanunlarla yanaşı müxtəlif mahiyyətlərin əlaqəsini əks etdirən qanunlar da mövcuddur.

Elmdə səbəbiyyət izahatının əlaqəsini, yerini və rolunu determinizm prinsipinin səbəbiyyət prinsipi ilə əlaqəsi daxilində qiymətləndirmək olar. Məlumdur ki, determinizm prinsipi gerçəklik hadisələrinin ən ümumi prinsipi gerçəklik hadisələrinin ən ümumi qarşılıqlı əlaqəsinin və şərtlənməsini ifadə edir. Səbəbiyyət isə ən ümumi əlaqənin növlərinin yalnız biridir.

Determinizm və səbəbiyyət prinsipinin qarşılıqlı münasibəti belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, izahatın səbəbiyyət növü ilə yanaşı, qeyri-səbəbiyyət növü də mövcuddur. Lakin burada aparıcı rol məhz səbəbiyyət izahına məxsusdur.

Dünyadakı bütün hadisələr və proseslər bir-biri ilə əlaqədədirlər. Qarşılıqlı əlaqə universal xarakter daşıyır, yəni bütün mövcudatlarda özünü göstərir. Əlaqələr öz xarakterinə görə müxtəlifdir. Bəziləri adi gözlə, əyani şəkildə müşahidə olunur. Digərlərini aşkar etmək üçün bütün struktur səviyyəsində özünəməxsus əlaqələr vardır. Məsələn, cansız təbiətdə, mexaniki, fiziki, kimyəvi əlaqələr mövcuddur. Onlar obyektlərin bilavasitə və bilvasitə əlaqələridirlər.

Determinasiya (latınca determinaze – müyyən etmək deməkdir) prinsipinə görə bütün hadisə və predmetlər heç nədən yaranmır, müəyyən təsirə məruz qalırlar. Hadisə və predmetlər səbəbsiz yaranmırlar. Səbəb – nəticə (yəni kauzallıq) hər iki tərəf fəaldır. Məsələn, cəmiyyətin sosial strukturu onun idarəçiliyinin yaranmasının səbəbidirsə, idarəetmə də səbəbdir. Səbəbiyyətin əksi isə indeterminizmdir.

Fəlsəfənin əsas prinsiplərindən biri idrak nəzəriyyəsidir. Qnoseologiya adlanan bu nəzəriyyənin başlıca məqsədi insanı təbiət, cəmiyyət, təfəkkür haqqında biliklərlə təmin etməkdir.

İdrak nəzəriyyəsinin əsas məqsədi obyekt və subyektin münasibətini öyrənməkdir. Obyekt - üzərinə insanın nəzəri və praktiki fəaliyyəti yönələn cismlər, hadisələr və proseslərdir. Subyekt isə obyekti dərk edən insan, cəmiyyət və ya bəşəriyyətdir. Obyekt və subyektin qarşılıqlı əlaqəsi idrak prosesini yaradır.

İdrak prosesi mürəkkəb və ziddiyyətli olub, iki pillədən – iki hissədən ibarətdir. Hissi idrak və məntiqi idrakdan ibarətdir.

Hissi idrak gerçəkliyin insan beynində bilavasitə və konkret inikasıdır. Onun 4 forması vardır: duyğu, qavrayış, təsəvvür və təxəyyül.

Hissi idrakın ən yüksək forması təsəvvürdür. Idrak təsəvvür vasitəsilə hissi idrakdan məntiqi idraka keçir. Məntiqi idrak idrakın yüksək pilləsi olub, 4 xüsusiyyətə malikdir: 1) məntiqi idrak gerçəkliyin bilavasitə inikasıdır; 2) ümumiləşmiş inikasıdır; 3) abstrakt inikasıdır; 4) rasional inikasıdır.

Məntiqi idrakın rasionallığı odur ki, bu əlamət vasitəsilə biz fikrimizi formaya salır bə sözlər vasitəsilə ifadə edirik.

Rasional idrakın məntiqi formaları anlayış, mühakimə və əqli nəticədir. Bir – birini əvəz edən bu formalar idrak prosesində biri digərini yaradır. Idrak prosesində anlayışlardan mühakimələr, mühakimələrdən əqli nəticələr yaranır.

Dünyanın dərk edilməsi prosesi özünün ən yüksək ifadəsini elmdə tapır. Elm – insan fəaliyyətinin tarixən qərarlaşmış və onun praktiki dəyişdirilməsinə yönəlmiş formasıdır. Bu elmlərin qanunauyğunluqlarını öyrənən elmə "elmlər elmi" və yaxud "elmşünaslıq" deyilir. Elmin yaşı qədimdir. Müxtəlif versiyalar mövcuddur.

Elm 4000 il bundan əvvəl qədim Misir və Babilistanda meydana gəlmişdir. Elm XVI – XVII əsrlərdə təbiətşünaslıqla eksperimentin və riyaziyyatın yaranması dövrünə təsadüf edir.

Elmin yaranması üçün elmdə kifayət qədər empirik materiallar toplanmalı və nəzəri cəhətdən ümumilşdirilməlidir.

Bilik elmin mənəvi tərəfi, şüurun mövcudluq üsuludur. Bilik gerçəkliyin proses və hadisələrinin insn beynində məqsədəuyğun, sosial inikiasıdır. əsas formaları empirik və nəzəri bilikdir. Hər iki bilik forması hissi idrakdan və məntiqi idrakdan ibarətdir. Lakin empirik bilikdə hissi idrak, nəzəri bilikdə məntiqi idrak üstünlük təşkil edir.

Elm ictimai həyatda rolu və funksiyaları vasitəsilə reallaşır. Elm - 1) mədəni dünyagörüşüdür; 2) elmin izahedicilik funksiyası; 3) elmin qabaqgörənlik funksiyaları vardır; 4) elm məhsuldar qüvvədir; 5) elm sosial qüvvədir.

Prinsip elmi idrakın formasıdır. Elmi idrak bir-birindən fərqlənən elementlərdən təşkil olunmuşdur. Bu elementlər, faktlardan təşkil olunmuşdur.

Hazırda məlum olan elmi nəzəriyyələrin məzmunu müxtəlif dil vasitələri, yəni təbii və süni dillərin köməyi ilə ifadə olunur. Elmi nəzəriyyənin dil forması onun səhihliyinin, adekvatlığının, inkişafının mühüm göstəricisidir.

İstifadə olunan dilin xarakterindən asılı olaraq nəzəriyyələri: kəmiyyət, keyfiyyət, formallaşdırılmış, formallaşdırılmamış nəzəriyyələr kimi təsnif etmək olar.

Kəmiyyət nəzəriyyəsi dedikdə obyektin dərkinin başlanğıc mərhələsi başa düşülür.

Son illərin elmi ədəbiyyatında rast gəlinən ən aktual məsələlərdən biri idrak prosesində (psixologiya, fəlsəfə, fiziologiya, biologiya və s. öz əksini tapır. Insan fəaliyyətinin atributları sayılan qeyri-rasional məliyyatlarda idrakın rolu "yaradıcılıq" və "intuisiya" ifadə edir. Yaradıcılıq qeyri-şüuri fəaliyyət növüdür. O rasional fəaliyyətlə birləşərək, idrakın yeni növlərinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, Rafaelin və Mikelancelonun bədii yaradıcılığı Tusinin, Qalilieyin, Koperniki, Lobaçevskinin, Eynşteynin, Freydin elmi yaradıcılığı hazırda mədəniyyətin və elmin tərkib hissəsi olmuşdur. Bu alimlərin yaradıcılığı mövcud standartlara uyğun gəlməmişdir.

Yaradıcılıq anlayışı insanın gerçəkliyə münasibətinin çox mühüm bir momentini, inikasını sosial formasının spesifikasını ifadə edir. Yaradıcılıq sosial hadisə olub, cəmiyyətdə formalaşır. Insan cəmiyyətin bütün sahələrində yaradıcılıq nümayiş etdirməyə qabildi. (iqtisadi, siyasi, ideolojhi, sosial). Yaradıcılıq insan həyatının zərurətidir. Yaradıcılıq həm də subyektin "kəışf" və "axtarış" anlayışları ilə səciyyələnir. Yaradıcılığı şərtləndirən mühüm amillərdən biri intuisiyadır. Qədim filosoflar Aristotel və Platonun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Intuisiya anlayışı insanın bu və digər şəraitdə tədqiq olunan obyektin mahiyyətinə nüfuzetmə qabiliyyətidir. Elmi idrakın ən ümumi, ən universal metodu dialektikadır. 1) Dialektika bütün elmlərdə tətbiq olunur; 2) dialektika biliyin, elmi idrakın ən ümumi qanunlarını ehtiva edir; 3) dialektika idrak prosesinin inkişafına təsir göstərir. Elmi idrkaın empirik və nəzəri metodların metodoloji və qnoseoloji cəhətləri daha böyükdür.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Engels Anti – Dürinq. Azərnəşr. Bakı, 1967.
2. F.Engels. təbiətin dialektikası. Azərnəşr. Bakı, 1966.
3. Nəsirov V.H., Məmmədov Ə.B. Elmi idrakın metod və formaları. Maarif, Bakı, 1980.
4. Nəsirov V.H., Məmmədov Ə.B. Müasir elm və məkan – zaman problemi. Azərnəşr. Bakı, 1985.
5. Məmmədov Ə.B. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları. Bakı, 1997.
6. Məmmədov Ə.B., Məmmədov F.Ə. Qanun kateqoriyası müasir elmi biliklər sistemində. Bakı, 2020.

ELMİ ŞÜURDA NƏZƏRİYYƏ, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ SOSİAL FUNKSİYALARI

Pərvin Həsənova

XÜLASƏ

Müasir dövrümüz elmin və texnikanın inkişafı ilə səciyyələnir. Elm mikro- və makro aləmin, kosmik fəzanın, ixtimai həyat hadisələrinin və idrakın mahiyyətinə dərindən nüfuz etdikcə nəzəri tədqiqatlarda yüksək dərəcəli abstraksiyalardan istifadə olunur. Müasir elmin istifadə etdiyi metod və üsulların da tədqiqi, həqiqi biliklərin əldə edilməsi yolları, üsulları və formaları da, insanı əhatə edən aləmin qanunauyğunluqların açılmasına aparan ən qısa və optimalyolun müəyyən edilməsi alimləri həmişə maraqlandırmışdır. Buna görə də elmin və ictimai praktikanın inkişafı gedişində tədqiqatç ılar idrakın səmərəli görünən vasitələrini seçib ayırmış, yeni həqiqətlər kəşf etmişlər.

ТЕОРИЯ В НАУЧНОМ СОЗНАНИИ, ЕЕ СУЩНОСТЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ

Парвин Гасанова

АННОТАЦИЯ

Наш современный век характеризуется развитием науки и технологий. Поскольку наука проникает в сущность микро- и макромира, космического пространства, событий социальной жизни и познания, в теоретических исследованиях используются абстракции высокого уровня. Ученых всегда интересовало изучение методов и приемов, используемых современной наукой, способов, методов и форм получения истинных знаний, а также определение кратчайшего и наиболее оптимального способа раскрытия законов человеческого мира. Поэтому в ходе развития науки и общественной практики исследователи выбрали наиболее эффективные средства познания и открыли новые истины.

THEORY IN SCIENTIFIC CONSCIOUSNESS, ITS ESSENCE AND SOCIAL FUNCTIONS

Parvin Hasanova

SUMMARY

Our modern age is characterized by the development of science and technology. As science penetrates the essence of the micro- and macro-worlds, cosmic space, social life events, and cognition, high-level abstractions are used in theoretical research. Scientists have always been interested in the study of the methods and techniques used by modern science, the ways, methods and forms of obtaining true knowledge, and the definition of the shortest and most optimal way to reveal the laws of the human world. Therefore, in the course of the development of science and social practice, researchers have selected the most effective means of cognition and discovered new truths.

İNSAN VƏ KOSMOS: KOSMİK NƏZƏRİYYƏLƏRƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ

Əziz Məmmədov, Fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti, mamadov.aziz@gmail.com
Rüxsarə Səmədova, Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti ruxsarasamedova522@gmail.com

Açar sözlər: kosmos, insan, noosfer, biosfer, Yerdə həyat, fəlsəfi yanaşmalar.
Ключевые слова: космос, человек, ноосфера, биосфера, жизнь на Земле, философские подходы.
Keywords: space, man, noosphere, biosphere, life on Earth, philosophical approaches.

Bütün mövcud olanların qarşılıqlı əlaqələnməsi və qarşılıqlı şərtlənməsi prinsipinə əsaslanan müasir elmə görə, Kosmos Yerdə baş verən proseslərə, o cümlədən insan varlığına fəal təsir xüsusiyyətinə malikdir.

Akademik V.İ.Vernadski biosferin inkişafına təsir göstərən obyektiv amillərdən danışarkən Kosmosun insana təsirini ayrıca qeyd edərək göstərirdi ki, kosmik işıq mənbələri, xüsusilə günəş olmadan Yer üzərində həyat mövcud olmazdı. Belə ki, canlı orqanizmlər biosfer miqyasında məhz kosmik şüalanmanı Yer enerjisinə (istilik, elektrik, kimyəvi, mexaniki enerjilər) çevirərək Yer üzərində həyatın mövcudluğunu təmin edirlər [2, 24-27].

Məşhur İsveç alimi, Nobel mükafatçısı S.Arrenius Yerdə həyatın əmələ gəlməsində Kosmosun müstəsna rolunu dəfələrlə qeyd edərək Yerə həyatın yüksək enejili kosmik tozlar və bakteriyalar vasitəsi ilə gətirilməsi fikrini söyləmişdir. Akad. V.İ.Vernadski də həyatın Yerə Kosmosdan gətirilməsi imkanlarını istisna etməmişdir.

Kosmosun Yerdə baş verən proseslərə (məsələn Ayın dənizlərdə qabarma və çəkilməyə təsiri, Günəş tutulmasına səbəb olması və s.) təsiri insanlara hələ qədim zamanlardan məlumdur. Lakin, əsrlər boyu insanlar kosmosla Yerin əlaqəsini elmi müddəalar əsasında deyil, yalnız elmi fərziyyələr, elmi gümanlar, bəzən də elmin hüdudlarından kənara çıxan mülahizələr əsasında izah etməyə çalışmışlar. Bu vəziyyət isə təsadüfi olmayıb, insanların idraki imkanlarının, elmi bazasının və idrakı vasitələrinin məhdudluğu ilə şərtlənirdi.

Elmi biliklərin və texnikanın coşğun inkişafı ilə səcyyələnən iyirmi birinci yüz illikdə Kosmosun Yer həyatına təsiri haqqında biliklərin sistemi xeyli genişlənmiş və bunda rus kosmizminin nümayəndələri N.F.Fyodrovun, V.İ.Verndskinin, A.P.Çijevskinin, D.N.Qumilyevin böyük xidmətləri olmuşdur [2; 4; 14].

V.İ.Vernadski belə bir mülahizə irəli sürmüşdür ki, canlı varlıqların morfologiyasında baş verən inqilabi dəyişikliklər planetin geoloji tarixinin böhranlı dövrləri ilə bağlıdır. Verndskinin dərin inamına görə yalnız geoloji proseslərin deyil, eyni zamanda üzvi proseslərin də intensivliyi "biosferin fəallığı və onun maddəsinin kosmik təbiəti ilə bağlıdır. Səbəb – planet xaricindədir". Müasir insanın əsdadlarının qərarlaşması planetimizdə baş vermiş ritmik iqlim dəyişiklikləri ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Öz növbəsində bu dəyişikliklər də planetimizin geosferinin Kosmosla qarşılıqlı təsirindən törəmişdir. Kosmik qarşılıqlı təsirlər qravitasiya və korpuskulyar qarşılıqlı təsirlərin, cəmindən ibarətdir. Qravitasiya qarşılıqlı təsirləri Yer və Günəş orbitində digər planet və qalaktikaların təsiri ilə yaranan dəyişikliklər ilə bağlıdır. Bu dəyişikliklər adətən orta və uzun periodlu səciyyə daşıyır. (Bütün məlum iqlim tsikilləri 35-40 min ildən 200 min ilə qədər davam edə bilir). Korpuskulyar qarşılıqlı təsirlər isə hələ tədqiq olunmamışdır. Çox ehtimal ki, onlar sürətliliyi 10, 100, 1000 illərlə ölçülən qisa periodlu iqlim ritmlərinin baş verməsinin səbəbidir [11, s.18-24].

Yerin qravitasiya sahəsi ilə şərtlənən fırlanma sürətinin rəqsləri və bucaq momenti atmosfer-okean sirkulyasiyasini törətdiyi halda, korpuskulyar hissəciklərin axını və ya rəqsləri də stratosfer cərəyanlarının dəyişmələrini şərtləndirir. Lakin, hər iki halda Yerin maqnit sahəsi də bu proseslərdə az rol oynamır. Bunula belə, indiyədək, bir tərəfdən, Yerin maqnit sahəsi ilə iqlim arasındakı, digər tərəfdən iqlimlə Yer biosferi arasındakı əlaqəni izah etmək mümkün olmamışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ayrı-ayrı orqanizmlərdən tutmuş tarixə qədər bütün bəşəriyyətin fəaliyyəti müxtəlif kosmik ritmlərlə müşayiət olunub. Məsələn, aparılmış araşdırmalar heyvan və insanların mərkəzi əsəb sistemində baş verən ritmik proseslərin ciddi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Bu qanunauyğunluqlar əsas proseslərin xarici ritmik təsirlərə həssaslığını əks etdirir. Yer üzərində hər bir canlı varlığın, hər bir sosial sistemin öz daxili ritmi olsa da, bizim Günəş sistemində canlılara təsir gücünə görə Günəşə rəqib yoxdur, Günəş burada başlıca enerji mənbəyidir.

Günəşin Yer üzərində baş verən sosial hadisələrə təsiri də aydın hiss edilməkdədir. Mütəxəssislər bu fikirdələr ki, Yer həyatına kosmik təsirə bioloji və kosmik həyatın daxili tsikillərinin vəhdəti halında baxmaq lazımdır [2, 128-134; 13, 68-72].

Xarici və güclü enerji mənbəyi olmaq etibarilə Günəş bütün Yer proseslərinin, o cümlədən cəmiyyətin də varlığını müəyyən edir. Günəş tsikilləri sanki onun aktivliyinin dəyişməsini göstərən saatdır. Əgər Günəş aktivliyinin dəyişməsinin ictimai həyatın sosial formalarının dəyişməsi ilə sərt əlaqəsini müəyyən etmək mümkün olsaydı, o zaman bir çətinlik çəkmədən sosial tsikillərin Günəş tsikilləri ilə əlaqəsindən, Günəşin tsikillərinin sosial dəyişikliklərə təsirindən danışa bilərdik. İnsan bu əlaqələrin mexanizmini aydınlaşdıra bilsəydi o, özünə faydalı effektləri sürətləndirə, neqativ effektləri isə söndürə biləcək qüdrətli bir sürətləndirici əldə etmiş olardı. Belə hallarda cəmiyyətdə iri miqyaslı islahatların nə zaman – Günəşin aktivmi, yoxsa passivmi dövründə həyata keçirilməsinin əlverişli olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olardı. İslahatların proqnozlaşdırılmasını və reallaşdırılmasını insan zəkası daha yüksək səviyyədə işıqlandırardı. Əlbəttə, belə hallarda sosial proseslərin idarə olunması üçün bütün kosmik ritmlər kompleksindən istifadə etmək və onları böyük dəqiqliklə öyrənmək lazım gələrdi. Buna görə də ritmik proseslərin öyrənilməsinin son məqsədini - onların insan imkanları hüdudlarında şüurlu idarə edilməsi təşkil edir.

Günəş – Yer əlaqələri daha müfəssəl şəkildə heliobiologiyanın banisi, Vernadskinin ardıcılı A.D.Çijevski tərəfindən öyrənilmişdir. Onun əsas elmi-xətti – Günəşin aktivliyinin canlılara təsirinin tədqiq etmək olmuşdur. O göstərmişdir ki, Yerdə cərəyan edən müxtəlif çeşidli və xarakterli hadisələr, Yer qabığındakı kimyəvi çevrilmələr, planetin və onun tərkib hissələrinin (atmosfer, hidrosfer, litosfer) dinamikası bilavasitə Günəşin təsiri altında baş verir. Günəş yüngül mehdən tutmuş insanın əqli fəaliyyətinədək Yerdə baş verən bütün olayların mənbəyidir [13, 42-54; 14, 86-93].

A.D.Çijevskinin əsas ideyasını tarixi hadisələrin Günəşin aktivliyi ilə əlaqəsinin aydınlaşdırılması təşkil etmişdir. Onun “ Tarixi prosesin fiziki amilləri” əsərində inkişaf etdirdiyi fikirlərdən biri aşağıdakından ibarətdir: “Bir neşə il davam edən və Günəşin fəaliyyətinin maksimal qiymət aldığı dövrlərdə həlledici rol oynayan qisa və ya uzun müddətli tarixi hadisələr, həmçinin bu hadisələrə müvafiq ideologiyaların təkamülü ən ümumi tarixi tsikillər üzrə hərəkər edərək aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

birinci - minimal həyəcanlanma dövrü;
ikinci - həyacanlanmaların artım dövrü;
üçüncü - maksimal həyəcanlanma dövrü;
dördüncü - həyacanlanmaların azalma dövrü.

Bu mərhələlərə Günəş fəaliyyətinin aşağıdakı dövrləri uyğundur: "Günəş ləkələrinin həcminin minimal olması, ləkələrin həcminin artması, ləkələrin həcminin maksimal qiymət alması və minimuma qədər azalması ilə əlaqədar olaraq maksimizmin azalması" [14, 64-65].

Çijevskinin fikrincə, Yer bilavasitə Günəş sisteminə daxil olduğu üçün onun Kosmosdan qəbul etdiyi təsirlərin ən böyük hissəsində Günəşin payına düşür. Alimlər hesablamışlar ki, hər 11 ildən bir Günəşin səthində aktiv proseslər güclənir. Dünya məkanının elektromaqnit və digər prosesləri ilə bağlı olub, "Günəş aktivliyi" adlanan bu proses yalnız Günəşlə lokollaşmayıb, həmçinin Yer planetini də öz təsir sferasına daxil edir. Məhz bu təsirin nəticəsidir ki, Günəş aktivliyi illərində Yer atmosferinin yuxarı qatlarında maqnit tufanları, qütb parıltıları xeyli güclənir, qlobal iqlim dəyişiklikləri baş verir, temperaturun, təzyiqin, yağıntının miqdarı kəskin artır. Yer səthinin 66 %-ni tutan (361 milyon kv. km) dünya okeanı da Günəşin aktivliyinə etinasız qalmayıb, ona özünəməxsus tərzdə reaksiya verir. Yaşadığımız günlərdə Arktika dənizlərinin istilik rejimində, Antarktika qitəsisin iqlimində, Skandinaviya ölkələrinin dağ göllərində, həmçinin Xəzər dənizinin səviyyəsində bilavasitə baş verən məlum dəyişikliklər də Günəşin aktivliyi ilə bağlıdır. Günəşin aktivliyində baş verən dəyişikliklər Yer qabığında gedən fəal geofiziki proseslərə də təsir gücünü göstərir. Yer üzərində vaxtaşırı baş verən dağıdıcı zəlzələlər də (1920-ci ildə Çində, 1948-ci ildə Aşqabadda, 1966-ci ildə Daşkənddə, 2011-ci ildə Yaponiyada və s.) Günəş aktivliyinin yüksəlişi illərinə təsadüf edir [13, 128-134].

A.P. Çijevskinin çoxsaylı elmi tədqiqatları sübut etmişdir ki, Günəş və onun aktivliyi Yerdə bioloji və sosial proseslərə də ciddi təsir gücünə malikdir. Bu böyük alim öz müşahidələrindən belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Günəşin aktivlik ritminin periodik artması bir qayda olaraq biosferdə vəba, taun, ensefalit, qrip epidemiyalarının qlobal yayılmasına səbəb olur. Günəşin fəallığı ilə insanlarda əsəb-psixi, ürək-damar xəstəlikləri, infarktlar, revmatizm güclənir, qəfil ölüm halları artır. Gündəlik mətbuatdan yaxşı məlumdur ki, insanın səhhəti üçün "əlverişsiz günlər" haqqında söylənilən proqnozlar yaşadığımız günlərdə adi hala çevrilmişdir.

A.P. Çijevskinin belə bir qənaəti xüsusiə maraqlıdır ki, Kosmosun vəhdəti sayəsində Günəşdə cərəyan edən maqnit həyəcanları dövlət başçılarının səhhətinə, psixikasına güclü təsir edə bilir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində hakimiyyət başında duran adamların bir qismi yaşlı olduğundan Kosmosda baş verən ritmik proseslər onların səhhətinə və əhval-ruhiyyəsinə güclü təsir göstərir. Belə bir hal totalitar və diktator rejimləri üçün xüsusilə təhlükəlidir. Bir sıra ölkələrin kütləvi qırğın nüvə silahına malik olduğu hazırki şəraitdə dövlət başında amoral və ya psixi cəhətdən qeyri-sağlam olmayan adamların durması istər onların öz ölkələri, istərsə də bütövlükdə bəşəriyyət üçün nəticəsi irəlicədən söylənilməsi qeyri-mümkün olan faciələrə gətirib çıxara bilər [14].

A.P. Çijevskinin qəti inamına görə tarixi faktların nəzərdən keçirilməsi sübut edir ki, Günəş aktivliyi yalnız bioloji proseslərə və ayrı-ayrı fərdlərə deyil, bütövlükdə sosial sistemlərə də təsir göstərir. Onun fikrincə, sosial münaqişələr (müharibələr, inqilablar, qiyamlar və s.) Günəşin halı və onun aktivliyi ilə müəyyən olunur. Doğrudan da, son 200 ildə baş vermiş sosial hadislərin öyrənilməsi göstərir ki, onların əksəriyyəti Günəşin aktivliyi illərinə təsadüf edir. Tarixə nəzər salmaqla paralellik yaratmağa çalişaq: 1789-cu il Böyük Fransa burjua inqilabı, 1871-ci il Paris Kommunası çevrilişi, 1905-1907-ci illərdə birinci rus burjua inqilabı, 1905-1907-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda Səttərxan hərəkatı, 1917-ci il Rus fevral burjua inqilabi, 1917-ci il oktyabr bolşevik çevrilişi, 1937-38-ci illərdə SSRİ-də milyonlarla insan həyatı məhv etmiş "qırmızı" terror, 1956-cı ildə Macarıstanda və 1968-ci ildə Çexoslavakiyada baş vermiş kütləvi xalq həyəcanları, 1979-cı il İran İslam inqilabi, 2011-ci ildə Misirdə, Tunisdə, Liviyada, Yəmənd, Suriyada baş verən xalq hərəkatları məhz günəşin aktivliyi illərinə təsadüf edir. Belə bir maraqlı tarixi faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, başlanğıcını Günəşin aktivliyi ilindən götürmüş

Sovet imperiyası elə 1990-ci ildə Günəşin aktivliyi ilində də dağıldı.

Çijevskinin hesablamalarına görə, Günəşin aktivliyi minimum olduqda cəmiyyətdə kütləvi fəallığın sosial təzahürü təxminən 5% olduğu halda, Günəşin fəallığı maksimum həddə çatdıqda sosial fəallıq təqribən 60 %- olur [13; 14].

Yer ilə Günəş arasında əlaqə hətta az sayda hadisələrin mövcudluğunda da təzahür edir. Buna görə də onu hökmən nəzərə alıb, tədqiq etmək lazımdır. Ola bilsin ki, bu zərurət bizi bütün Yer və Kosmik proseslərin tsikilliyinin universal olması haqqında böyük bir hipotezin sübutuna gətirib çıxarsın.

A.P.Çijevski bu münasibətlə yazırdı: “Kim bilir, bəlkə də biz “Günəş evladları” olub, özlüyümüzdə Yerin yanından ötüb küçən kortəbii Kosmik qüvvələrin vibrasiyalarının yaratdığı zəif əks-sədanı təmsil edirik”. Daha sonra yazır: “Kütləvi hadisələrin zəngin rəngarəngliyi içərisində biz qarşımızda onların kortəbii ritmini, pulslarının eyni vaxtda vurmasını, onların eyni zamanda baş verən güclü yüksəlişini və kəskin enişini görürük. Bir anlıq təsəvvür edək ki, biz bu ritmləri öyrənmək və dərindən mənimsəmək sayəsində bu yüksəliş və ritmləri idarə edə və proqnozlaşdıra bilirik. Bu halda bizim hərəkətlərimizin effekti nə qədər artardı, biz nə qədər itkilərdən yan keçərdik, belə bir metodika bizə dünya tarixində bir çox qanunauyğunluqları aydınlaşdırmağa imkan verərdi”.

Qeyd edək ki, A.P.Çijevskinin bir çox ideyaları kosmik və bioloji elmlər sahəsində öz tətbiqini tapmışdır. Bu ideyalar fəlsəfi dünyagörüşü kontekstində yanaşdıqda məlum olur ki, onlar insan və Kosmosun vəhdətini, qrşılıqlı təsirini əks etdirir.

Rus kosmizminin ilk nümayəndəsi olan N.F.Fyodorovun da kosmik ideyaları özlərinin orijinallığı və dərinliyi ilə nəzəri cəlb edir. Elmə böyük ümidlər bəsləyən N.F.Fyedorov belə güman edirdi ki, elm gələcəkdə insan həyatını uzatmağa imkan verəcək və perspektivdə onu hətta ölməz edəcəkdir. Gələcəkdə Yer üzərində əhalinin artması ilə əlaqədar insanların digər planetlərə yayılması sürəti artacaqdır. Bu böyük alim hələ XIX əsrin ortalarında insanları kosmik məkanda yerləşdirməyin maraqlı bir variantını təklif etmiş, bu ali məqsədə çatmağın yolunu insanın Yer kürəsinin elektromaqnit sahə enerjisinə yiyələnməsində görmüşdür. Onun fikrincə, enerji Yerin dünya məkanında hərəkətini tənzimləməyə və kosmik uçuşlar üçün Yeri kosmik gəmiyə çevirməyə imkan verəcəkdir.

N.F.Fyedorovun insanların digər planetlərə yayılması ideyası raketqayırma sahəsində görkəmli rus alimi K.E.Siolkovski tərəfindən qəbul və inkişaf etdirilmişdir. K.E.Siolkovskiyə bir sıra fəlsəfi ideyalar məxsusdur. Siolkovskiyə görə kosmosda həyat əbədidir. O, yazırdı: “Biz həmişə yaşamışıq və əbədi yaşayacağıq, lakin hər dəfə yeni formada və keçmiş haqqında yaddaşsız yaşayacağıq” [12, 23]. Qeyd edək ki, K.E.Siolkovskinin bu fikri ruhun yerdəyişməsi haqqında qədim hind təlimlərini və Platon konsepsiyasını xatırladır. Kosmos və insan həyatı haqqında mövcud fikirlərə maraqlı və orijinal məqamlar qatan Siolkovski belə güman edirdi ki, Yer həyatı və insan zəkası Kainatda yeganə deyildir. O, buna sübut olaraq Kainatın sonsuzluğunu göstərirdi. Yerin nisbətən cavan olmasına əsaslanaraq o, belə güman edirdi ki, yaşlı planetlərdə həyat nisbətən daha mükəmməl olmalıdır.

K.Siolkovski Kosmosun fəthinin fəlsəfi problemlərini nisbətən daha mükəmməl öyrənmiş və onları məlum məntiqi prinsiplər əsasında ardıcıllıqla şərh etmişdir. O belə düşünürdü ki, Kainatda Yerin xüsusi rolu vardır. Təkamül prosesində kosmosun bütün zəka sahiblərinin inkişafının ittifaqı yaranacaqdır. Yer planetinin vətəndaşı kimi K.Siolkovski öz ali vəzifəsini insanların digər planetlərə köçürülməsinin təşkilində və onların Kainatın müxtəlif güşələrində yerləşdirilməsində görürü. O qeyd edirdi ki, onun kosmik fəlsəfəsinin mahiyyəti “Yeri tərk edib, Kosmosda sakin olmaqdan ibarətdir”. Məhz buna görə də o, kosmik raketin ixtirasını məqsəd deyil, Kosmosun dərinliklərinə nüfuz etməyin metodu hesab edirdi.

Vernadski, Çijevski və Siolkovskinin Kosmosun, insanın və biosferin vəhdəti haqqında konsepsiyalarında təcəssüm tapan ideyalar görkəmli rus alimi, türk mənşəli L.N.Qumilovun bu gün son dərəcə dəbdə olan "passionar məkanlar nəzəriyyəsinin" əsasını təşkil etmişdir [4; 5; 6].

L.Qumilovun ontogenez konsepsiyasının çıxış nöqtəsini passionarliq anlayışı təşkil edir.Qumilov bu anlayışı fəaliyyətə yönəlmiş yüksək cəhd kimi müəyyən edir. İnsanda belə bir əlamətin yaranması onun bədəninin energetik mexanizminə toxunan mutasiya ilə bağlıdır. Passionar (passionarlığın daşıyıcısı) ətraf mühitdən özünün normal fəaliyyəti üçün lazım olduğundan xeyli çox enerji qəbul edir. Konkret tarixi şəraitdən və inkişaf meylindən asılı olaraq qəbul edilmiş artıq enerji insan fəaliyyətinin ixtiyari sahəsinə yönəldilə bilir. Passionar böyük işğalçı (Atilla, Makedoniyalı İsgəndər, Sezar, Çingizxan, Əmir Teymur, Napaleon Bonopart, Nadir şah və b.), böyük səyyahlar (X.Kolumb, Vaska da Qama, Magellan, Dreyk və b), böyük alimlər (Aristotel, Demokrit, Evklid, Ptolomey, Arximed, Tusi, Qaliley, Nyuton, Eynşteyn, Eyler və b) və ya böyük dini refermatorlar (Exnaton, Lyüter, Kalvin və b) ola bilər. Passionarlıq əlamətinin təzahürü nadir və pesefik kosmik şüalanma ilə bağlıdır. Passionar məkanlar minilliklərdə yalnız 2-3 dəfə baş verə bilər. Passionarlığın daşıyıcıları eni təxminən 200-300 km, uzunluğu təxminənh 20000 km-ə çatan şüalanma zonasında yaranırlar. Əgər bu şüalanma zonasında müxtəlif landşaftlarda müxtəlif xalqlar yaşayırsa, onlar eyni bir etnosun rüşeymləri ola bilər [8, 386-388].

Beləliklə, Qumelyova görə, etnogenez etnosun passionar təkan anında qəbul etdiyi və təxminən 1500 il müddətində davam etdirdiyi enerji mübadiləsi ilə bağlanan energetik prosesdir. Bu halda etnos öz inkişafından passionar enerjinin səviyyəsi ilə müəyyən olunan bir sıra mərhələlərdən keçir. Bu inkişafın sürəkliliyinin (t=1500 il) 200-300 illik kəsiyini ehtimal edən birinci dövrü "yüksəliş fazası" adlanır. Bu faza yeni etnosun yaranması ilə bağlıdırsa bu fazada formalaşan yeni etnosun irəli sürdüyü passionarlar qarşılarına yeni güclü dövlət yaratmaq məqsədi qoyur və istədikləri məqsədə çatmaq üçün heç bir qurbandan çəkinmirlər. Ətraf xalqlar yeni etnosu bir neçə əhəmiyyətsiz qəbilənin yerində yaranan və öz maraqlarını qonşu qəbilələrin hesabına müdafiə etməyi bacaran son dərəcə fəal insanların birliyi kimi qəbul edirlər. Yuxarıda deyilənlərə ən yaxşı misal olaraq IX əsrdə ingilis və fransızların əcdadlarının, XII əsrdə monqolların təşəkkülünü göstərə bilərik.

Etnogezin 2-ci fazası "astatik faza" adlanır. Bu fazada passionarların say çoxluğu hesabına passionar gərginlik özünün ən yüksək nöqtəsinə çatır. Passionarlar artıq ümümi məqsədlər-dən daha çox özlərinin şəxsi maraqları barədə düşünməyə başlayırlar. Şüurlarda fərdiyyətçiliyin güclənməsi passionarlığın yüksək səviyyəsi ilə birləşərək etnosu passionar qızğınlıq həddinə gətirib çıxarır. İndi artıq yüksəliş fazasında baş verən coşğun artıma və ekspansiyaya sərf olunan əlavə enerji istiqamətini dəyişərək daxili münaqişələrə və mübarizələrə sərf olunur. Zaman baxımından 300 ili əhatə edən bu faza etnosun həyatında ən ağır və ən ağrılı dövr olub, vətəndaş müharibələri və mədəniyyət itgisi ilə müşayiət olunur. Etnogenezin bu fazasına misal olaraq orta əsrlərdə Avropada feodal dağınıqlığını və Rusiyada XVII əsrin başlanğıcındakı ixtişaşları və hərc-mərclik dövrünü göstərmək olar. Bu dövrdə passionerlərın böyük bir hissəsinin bir-birini məhv etməsi etnosun passionar gərginliyinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu eniş onunla bağlıdır ki, aradan çıxan passionerləri enerjini normada qəbul edən insanlar deyil, subpassionerlər, yəni mühitə tam adaptasiya edə bilmək üçün zəruri olan enerjini normada almaq qabiliyyətindən məhrum adamlar əvəz edir. Bu qəbildən olan adamların siyahısına avaraları, lumpenləri, bomjları və b. aid etmək olar. Bu əlamətlərin təzahürü etnogenezin inkişafında 3-cü fazanın – sarsıntılar dövrünün başlanmasından xəbər verir. Etnogenezin 200 il davam edən bu fazası onun inkişafının "böhran mərhələsi" adlanır.

Yaşanan sarsıntılardan sonra insanlar uğurlara deyil, rahatlığa, dincliyə can atırlar. Bu, o

deməkdir ki, etnos öz inkişafının növbəti mərhələsinə-ətalət fazasına daxil olur. Bu mərhələdə əvvəlcə pasionerlərin gərginliyinin səviyyəsi nisbətən yüksəlir, daha sonra isə onun müntəzəm rəvan enişi baş verir. Bu mərhələdə dövlət hakimiyyətinin, sosial institutların möhkəmlənməsi, maddi və mənəvi dəyərlərin intensiv toplanması, ətraf mühitin şüurlu və məqsədəuyğun dəyişdirilməsi müşahidə olunur, etnosun tərkibində qanuna əməl edən, iş qabiliyyəti daha yüksək olan adamlar üstünlük təşkil edirlər. Çin tarixində Sun dövrü, X-XII əsrlərdə Kiyev-Rus dövləti, XII əsrdə Azərbaycanda Atabəylər, XVI əsrdə Səfəvilər dövləti, XVI əsrdə Türkiyədə Osmanlı imperiyası və nəhayət, müasir Qərbi Avropa dövlətləri buna yaxşı misal ola bilər. Bu mərhələdə mədəniyyət və fəaliyyət normaları müasirlərin təsəvvürlərində keçici olmayacaq dərəcədə özünə möhkəm yer alır. Etnosun passionar gərginliyinin səviyyəsi tədricən açağı düşür və bu proses onun çiçəklənmə maskası arxasında gizlənən, lakin zaman ötdükcə daha aşkar üzə çıxan tənəzzül yaradır. Baş verən böhranın mühüm səbəblərindən biri sivilizasiyanın təbiətə sonuncunun dözə bilməyib deqradasiyaya uğradıcı güclü təsiri olur. Təsadüfi deyil ki, qədim dövrün bütün fundamental sivilizasiyaları (Babilistan, Misir, Çin və s.) sözün əsl mənasında özlərindən sonra əvvəlki münbit torpaqların yerində səhralar qoyub getmişlər. Bu vaxtdan etibarən etnosun qocalıq dövrü və beşinci fazası olan obskurasiya (cəhalətpərəstlik) fazası başlayır. Bu o zaman baş verir ki, etnosun tarixi yaşı 1100 ilə çatır. Obskurasiya mərhələsində subpassionerlərin sayının çoxalması ilə əlaqədar etnosun passionar gərginliyinin mənfi qiymət alana qədər aşağı düşməsi konstruktiv fəaliyyəti imkansızlığa çevirərək etnosun özünün yalnız köhnə ehtiyatları hesabına yaşamasına səbəb olur. Bunun nəticəsində ictimai orqanizm dağılmağa üz qoyur: korrupsiya qanuni xarakter alır, cinayətkarlıq artır, ordu döyüş qabiliyyətini itirir. Hakimiyyətə kütlənin taleyi ilə oynayan vecsiz və abırsız adamlar gəlir. Etnosun say tərkibi və ərazisi əhəmiyyətli dərəcədə kiçilir, o asanlıqla özünün daha yüksək passionar qanunlarının qənimətinə çevrilir. Bu fazaya klassik misal olaraq Roma imperiyasını və Sasanilər dövlətinin son dövrlərini, monqol-tatar işğalı ərəfəsində Rusiyanı və XVII əsr feodal Çinini göstərmək olar.

Obskurasiya fazasından sonra etnik sistemin məhvi və ya onun homeostaz halına keçməsi prosesi baş verir. Etnosun inkişafında bəzən regenerasiya fazası da baş verir. Bu fazanın gedişində obskurasiyadan sonra müəyyən yaşayış sahəsində etnosun passianarlığının qoruyub saxlanması hesabına etnik sistemin müvəqqəti də olsa bərpası prosesi baş verir. Misal olaraq Bizans imperiyasının tarixinin son dövrünü göstərə bilərik. Tarixi həqiqət kimi məlumdur ki, 1204-cü ildən səlibçilərin hücumu nəticəsində Konstantinopol süquta uğradıqdan sonra böyük bir imperiya məhv olsa da, onun yerində əvvəlki əzəmətli Bizansın ucqar bir hadisəsini təşkil edən Nikey imperiyası qaldı. 60 il sonra bu imperiya üzərində Bizans imperiyası yenidən dirçəldi. Lakin, bu yeni imperiya əvvəlki Böyük Bizansın sönük kölgəsi olsa da, nə az, nə çox, 200 il yaşaya bildi. Bu yalnız ona görə baş verə bildi ki, obskurasiya fazasında Böyük Bizansın kiçik bir sahəsində öz əvvəlki səviyyəsini qoruyub saxlamış passionarlıq hələ də yaşamaqda idi.

Etnosun 1500 illik tarixində kiçik bir dövrü əhatə edən regenerasiya fazasından sonra etnogenez prosesi öz inkişafının son mərhələsinə - memorial fazasına qədəm qoyur. Bu fazada etnik sistem öz passionarlığını itirdiyindən, onun yalnız ayrı-ayrı elementləri keçmişin mədəni ənənələrini qoruyub saxlamaqda davam edir. Əcdadların qəhrəmanlıq əməlləri haqqında xatirələri yalnız folklorda və insanları tarixi keçmişlə bağlayan əfsanələrdə yaşayır. Belə bir mənzərəyə biz Altayda rast gəlirik. Burada teleslər, telengitlər, telsutlar, altay-kijlər yaşayırlar. Bu xalqların hər birinin çox zəngin epos dastanları vardır. Eyni mənzərəyə Tian-şan qirğizlarında, pueblo hindularında və bir zamanlar qüdrətli etnos olub, hazırda azsaylı "qəbilələrə" çevrilmiş xalqların mənəvi həyatında rast gəlmək mümkündür. Bu xalqları yalnız kristallaşmış pansionarlıq olan incəsənət qonşu xalqların içərisində əriməkdən, asimilyasiyadan xilas edə bilmişdir [10, 29-31].

Etnogenezin dinamik fazalarından keçərək xilas olmuş insanlar öz sələflərindən heç də zəif, xoşagəlməz və ağılsız olmurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu prosesdə dəyişən insanlar deyil, etnik sistemlərdir. Əvvəllər sayı nisbətən çox olan və buna görə də bir sıra məsələlərin reallaşmasına mane olan passionerlərin sayı artıq azalmışdır. Etnosun təvazökarlığı aradan qalxmış, bununla belə ona müqaviməti də azalmışdır. Bu, o deməkdir ki, etnosun bu vaxtadək əldə etdiklərinin hamısı tədricən itirilmək təhlükəsi qarşısındadır. Etnosun tarixində onun qonşuları da az rol oynamır. Əgər onlar etnosa hücum etməzlərsə, o halda etnosun qalıqları dəyişməkdə davam edərək az saylı, azad, qonaqpərvər və xeyirxah insanlara çevriləcəklər. Onlar keçmiş haqqında öz təsəvvürlərini və bununla birlikdə zaman qavrayışlarını da itirəcək və son nəticədə ancaq ilin fəsillərini, gecə və gündüzün dəyişməsini təstiq etməklə kifayətlənəcəklər. Məsələn, mahir ovçuluq məharəti ilə seçilən və zəngin mifologiyaları olan çukca xalqı belələrindəndir. Mərkəzi Afrikanın bir sıra xalqları da eyni mənzərə nümayiş etdirirlər: onların üzvləri hətta öz xronoloji yaşlarını da bilmirlər. Lakin bu etnoslar onları müəyyən formada saxlayan, lakin passionarliq səviyyələri daha yüksək olan qonşu xalqlarla təmasda yaşayırlar. Əgər bu təmas olmazsa, etnosun qalıqları yaşamaq həvəsinin olmaması üzündən məhv olub gedərlər. Hazırda belə etnoslar bir sıra qorurlarda yaşamaqdadırlar [7, 89-94].

Etnik homeozstazın inkişafının memorial formasından onun başa çatmış formasına keçid səlis xarakter daşımaqla keçmiş ənənələrin tədricən itirilməsi kimi görünür. Həyat tsikli nəsildən–nəslə dəyişilir, sistem heç bir məqsədəuyğun fəalllıq nümayiş etdirmədən özünün landşaftla tarixiliyini qoruyub saxlayır. Özünün bu halında etnos bütövlükdə kifayət qədər əməksevər adamlardan - harmonik insanlardan təşkil olunur. Bu adamlar həyatda heç bir şeyi dəyişməyə qadir olmasalar da, özlərini və nəsillərini zəruri şeylərlə təmin etməyə çalışırlar. Etnos təcavüzkarlığın, təbii fəlakətlərin və ya assimilyasiyanın qurbanı olmazsa, bu vəziyyətdə o qeyi-məhdud zaman müddətində mövcud ola bilər. Avstraliyanın yerli xalqları, Mərkəzi Afrika qəbilələri bu gün də bu cür həyat tərzi keçirməkdə davam edirlər.

İnkişafın yeni tsikli yalnız yeni possionar populyasiya törədə bilən yeni passionar təkan sayəsində yarana bilər. Lakin bu passionar təkan köhnə etnosu yaratmaqla etnogenezin yeni istiqamətdə davam etməsinə və bununla da Yer üzərində bəşəriyyətin qorunub saxlanmasına səbəb olur [3, 250-252].

ƏDƏBİYYAT

1. Бердяев Н. Русская идея о России и русской философской культуре. М.: 1990, с.235.
2. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление. М.: Наука, 1991.
3. Грэхэм Л.Р. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. М.: 1991
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера. Земли. М.: Мишель ИК, 1993. - 504 с.
5. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. М.: 1994
6. Гумилев Л.Н., Алексеев П.В. Философии России XIX - XX столетий. Биографии, идеи, труды. М.: 1999.
7. Гумилев Л.Н. Дверная Русь и Великая степь. М.: 1989
8. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. М.: Экспресс, 1993
9. Родянская И. Циолковский // Философская энциклопедия. В5Т. Т5, М., 1970
10. Русский космизм. М.: 1993
11. .Циолковский К.Э. Монизм Вселенной Космическая философия *И* Русский космизм, М.: 1993.

12. Циолковский К.Э. Грезы о земле и небе. Тула: 1985, 428 с.
13. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. М.: Мысль 1993.
14. Чижевский А.Л. Космический пульс жизни. Земля в объятиях Солнца Гелиотараксия. М.: 1990.

İNSAN VƏ KOSMOS: KOSMIK NƏZƏRİYYƏLƏRƏ FƏLSƏFİ BAXIŞ

Ə.Məmmədov, R.Səmədova

XÜLASƏ

Məqalədə insan və kosmosun qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi gedişində yaradılan və rus elmi fəlsəfəsinin ən unikal istiqamətlərindən biri olan «rus kosmizmi»nin fəlsəfi-metodoloji təhlili özünə yer almışdır. Müəlliflərin bu problemə müraciəti təsadüfi olmayıb, belə bir obyektiv əsasa söykənir ki, kosmik fəzanın insanla qarşılıqlı əlaqəsinin fəlsəfi aspektlərinin öyrənilməsində XX əsr görkəmli rus alimlərinin (N.F.Fyodorovun, V.İ.Vernadskinin, K.E.Siolkovskinin, A.P.Çijevskinin və b.) xidmətləri həqiqətən böyük olmuşdur. Məqalədə «rus kosmizminin» görkəmli nümayəndələrinin nəzəri irsini araşdıran müəlliflər son nəticədə özlərinin nəzər-diqqətini A.N.Qumilyovun fəlsəfədə ən maraqlı ideyalardan biri olan «passionarlıq» konsepsiyasının üzərinə yönəldərək insanları əsrlər boyu maraqlandırmaq bir faktik cəmiyyətdə etnosların inkişafına təkan verən obyektiv amilin – Günəşlə Yer planeti arasında baş verən enerji mübadiləsinin səbəblərini aydınlaşdırmışdar.

ЧЕЛОВЕК И КОСМОС: ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА КОСМИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ

А.Мамедов, Р.Самедова

АННОТАЦИЯ

Статья содержит философско-методологический анализ «русского космизма» - одного из самых уникальных направлений русской научной философии, созданного в ходе изучения взаимоотношений человека и космоса. Подход авторов к этой проблеме не случаен, он основан на объективной основе того, что великие русские ученые XX века (Н.Ф. Федоров, В.И. Вернадский, К.Е. Циолковский, А.П. Чижевский и др.) внесли большой вклад в изучение философских аспектов взаимодействия космоса с человеком. В статье авторы исследуют теоретическое наследие выдающихся представителей «русского космизма» и, наконец, останавливаются на концепции «пассионарности» А.Н. Гумилева, одной из самых интересных идей в философии, выясняют влияние объективного фактора, стимулирующего развитие этносов в обществе – это обмена энергией между Солнцем и планетой Земля.

MAN AND SPACE: A PHILOSOPHICAL VIEW OF COSMIC THEORIES

A. Mamadov, R. Samedova

SUMMARY

The article contains a philosophical and methodological analysis of "Russian cosmism" - one of the most unique areas of Russian scientific philosophy, created in the course of studying the relationship between man and space. The authors' approach to this problem is not accidental, it is based on an objective basis that the great Russian scientists of the 20th century (N.F. Fedorov, V.I.Vernadsky, K.E. Tsiolkovsky, A.P. Chizhevsky, etc.) great contribution to the study of the philosophical aspects of the interaction of space with man. In the article, the authors investigate the theoretical legacy of the outstanding representatives of "Russian cosmism" and, finally, dwell on the concept of "passionarity" by A.N. Gumilyov, one of the most interesting ideas in philosophy, find out the influence of an objective factor that stimulates the development of ethnic groups in society - this is the exchange of energy between the Sun and the Earth.

POLİTOLOGİYA VƏ İQTİSADİYYAT

НОВЫЙ ПОДХОД К ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РОСТУ: СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ВЫБОР

Шихализаде Саида Энвер к.
Доцент кафедры «Экономика» БГУ,
Доктор философии по экономике

Ключевые слова: экономическая политика, стратегический выбор, долгосрочный вид.
Açar sözlər: iqtisadi siyasət, strateji seçim, uzunmüddətli görünüş.
Key words: economic policy, strategic choice, long-term view.

Важным стратегическим решением являются «точки роста» будущего экономического роста страны. Есть два варианта перед страной относительно будущего подхода к росту в результате ужесточения способности капитализации активов в новую стратегическую эпоху: а. подход условного роста б. подход, основанный на эффективности. Однако использование комбинации обеих моделей в ближайшем и промежуточном времени позволило бы перейти на подход стратегического выбора к более коротким временным рамкам. В частности, следует учитывать, что рабочая сила в регионах Азербайджана относительно дешевле по сравнению с городом Баку, что создает большой потенциал для развития кластеров в регионах. Тем не менее, стратегический выбор заключается в создании подхода, основанного на производительности. Это требует высококачественной институциональной среды, доступных источников финансирования, надлежащей сегментации и специализации бизнеса и, самое главное, интенсивного развития людских ресурсов. Переход на новый подход к росту: приоритетные шаги крупномасштабные институциональные реформы находятся в повестке дня реформ для адекватной реакции на стратегические вызовы как на среднесрочную, так и на долгосрочную перспективу. Более качественные, эффективные и инклюзивные институты улучшат бизнес-инвестиционный климат, минимизируют негативные последствия дешевых цен на нефть в обозримом будущем и создадут благодатную почву для перехода к продуктивному росту в среднесрочной и долгосрочной перспективе. Для институциональной реформы требуются следующие шаги:

● Продолжать судебные и правовые реформы. Укрепление независимого 37 судебного учреждения, обеспечение верховенства права является ключевым требованием для защиты прав собственности. Ускорение реформ в этом направлении повысит уверенность в инвестировании в текущих и потенциальных инвесторов в обмен на инвестиции.

● Укрепление верховенства закона. Особенно важно улучшить законодательство, укрепить правоохранительные механизмы и повысить их потенциал прогнозирования и в то же время расширить механизмы поддержки законодательных инициатив.

● Улучшение деловой среды. Повышение эффективности механизмов государственного регулирования, повышение качества налогового и таможенного администрирования, минимизация ограничений на доступ к рынкам и в то же время создание свободной конкурентной среды улучшит деловую среду. В то же время расширение возможностей для частного предпринимательства путем ограничения коммерческой деятельности государственного сектора (промышленность, транспорт, связь, финансовые услуги и т. Д.) Имеет решающее значение. Расширение источников финансирования для нового подхода к росту является одним из ключевых вопросов в

повестке дня реформ. Прежде всего, необходимо разъяснить возможности государственных и частных источников финансирования и поощрять иностранные инвестиции.

● Государственное финансирование. Прежде всего следует определить приоритетные сектора. После этого можно реализовать полевое кредитование за счет Национального фонда поддержки предпринимательства и других источников финансирования.

● Инвестирование в частные сбережения. Улучшение бизнес-среды может помочь предприятиям и домохозяйствам сосредоточиться на экономическом развитии в форме инвестиций.

● Расширение внешних источников финансирования. Ускорение судебно-правовых реформ в стране, обеспечение верховенства закона может стимулировать бизнес-инициативы иностранных инвесторов. В дополнение к 38 проведению этих реформ интенсивные ярмарки иностранных инвестиций могут способствовать финансированию новых подходов роста внешними источниками с определенными уступками в отношении инвестиций в приоритетные сектора (с теми же условиями, что и внутренние инвесторы). Необходимо обеспечить дальнейшее совершенствование и модернизацию процесса экономической политики и механизмов обеспечения соблюдения для эффективности нового подхода к росту. Для этого требуются следующие реформы:

● Повышение эффективности фискальной политики. Новый экономический подход является одним из наиболее важных аспектов повышения пропускной способности за счет снижения доминирования фискальной политики. Со странами региона и основными торговыми партнерами диверсификация конкурентоспособного ненефтяного сектора может способствовать расширению бюджетной налоговой базы. В этой связи можно рассмотреть вопрос о создании рамочной основы, позволяющей безотлагательно оптимизировать перспективные и конкурентные возможности для бизнеса и инвестиций. С другой стороны, введение фальшивых фискальных правил с точки зрения совершенствования технократической структуры фискального управления является одним из основных приоритетов для повышения качества прозрачности и подотчетности и управления государственными инвестициями.

● Повышение эффективности денежно-кредитной политики. Важнейшей задачей в этом направлении является повышение денежно-кредитной политики в экономике. Создание межбанковского денежного рынка для достижения высокого уровня транзита, минимизации долларизации путем повышения доверия к денежно-кредитной политике, создания адекватной структуры управления экономическими ожиданиями и дальнейшей координации с политикой финансовой стабильности.

● Предсказуемая модель экономической политики. Предсказание экономической политики хозяйствующими агентами позволяет сформировать 39 адекватные ожидания и принимать рациональные решения на этой основе. С этой целью необходимо усовершенствовать механизмы формулирования ожиданий со стороны разработчиков экономической политики. Установление прозрачности и подотчетности на самом высоком уровне, укрепление синергического сотрудничества с бизнесом повысит эффективность экономической политики и реформ.

● Обеспечить координацию на высоком уровне. При разработке и осуществлении макроэкономической и структурной политики необходимо укрепить координационный институт среди учреждений и повысить эффективность. В этом направлении Совет по финансовой стабильности был установлен Указом Президента Азербайджанской Республики от 15 июля 2016 года. Дальнейшее расширение деятельности Совета будет

способствовать повышению эффективности экономической политики. Резкое снижение цен на нефть, а также возникновение серьезных экономических и финансовых кризисов в основных торговых партнерах Азербайджанской Республики привели к психологической напряженности между экономическими агентами в стране. Одной из причин роста психологической напряженности и , возможно, наиболее важным является недостаток в связи с макроэкономической политикой, а также с механизмами адекватных ожиданий. В среде, где нет адекватного потока информации от политиков к экономическим агентам, существует информационный пробел, который позволяет профессионалам использовать ситуацию в своих интересах и максимизировать прибыль за счет увеличения спекуляций. В результате как бизнес, так и домохозяйства несут ответственность за ущерб, который они понесли в результате спекуляций, а не на экономическую политику, и их уверенность в этих учреждениях снижается. Но важно отметить, что одной из важнейших ценностей современных экономических отношений является высокое доверие. Простое доверие - это самое важное условие для успешных экономических реформ в будущем.

Долгосрочный вид до 2025 года.

В частности, развитие свободной конкурентной среды приведет к увеличению инвестиций в национальную экономику и доступа к рынкам в сопровождении поддержки частного сектора. Развитие национальной экономики будет обеспечено за счет учета основных тенденций в глобальном и региональном контексте, а также интеграции глобальных и региональных цепочек создания стоимости. Защита макроэкономической стабильности, улучшение бизнес-среды, содействие инвестициям в частный сектор и поддержка государственного сектора являются краеугольным камнем перспективы экономического развития в Азербайджане к 2025 году. Макроэкономическая стабильность Основой более диверсифицированной и устойчивой экономики является стабильная макроэкономическая среда. Выбор макроэкономической политики определяет форму этой среды.

За прошедшие годы Азербайджан принял решение среди десяти наиболее стабильных макроэкономических условий, основанных на Докладе о глобальной конкурентоспособности Всемирного экономического форума. В течение следующих 10 лет будет создана более 42 диверсифицированная структура доходов, чтобы держать Азербайджан в десяти наиболее стабильных макроэкономических государствах. Использование «золотого правила» для переводов из ГНФАР и экономики бюджетной дисциплины, основанной на надежной структуре расходов, будет защищать волатильность цен на нефть, позволит ГНФАР накапливать резервы и будет способствовать поддержанию низкого уровня государственного долга. Поддержание уровня приемлемости задолженности на уровне, соответствующем фискальному правилу для учета поступлений от природных ресурсов и балансов вне баланса будут разработаны.

Для обеспечения эффективности государственных расходов, бюджетные требования будут привязаны к четко определенным целям, а также к показателям эффективности. Все это может обеспечить кредитный рейтинг инвестиционного уровня от крупнейших международных рейтинговых агентств Азербайджана. В то же время существенные индикаторы риска, такие как ключевые экономические показатели и четкая кредитная позиция или потенциальные пузырьковые активы, будут поддерживать устойчивое развитие. Выдача важной информации будет оставаться плавающей валютой, чтобы обеспечить уровень прозрачности, требуемый отечественными и международными инвесторами. Такой подход облегчит прогнозирование макроэкономической среды и поддержит более высокий объем прямых иностранных инвестиций и стабильных

торговых потоков. Это также приведет к стабильной и предсказуемой инфляционной среде, которая в конечном итоге будет поддерживать сбережения домашних хозяйств в банковском секторе и обеспечит большую финансовую стабильность.

Снижение волатильности в обменном курсе маната приведет к снижению инвестиционных рисков в Азербайджане. Премия за риск, применяемая международными кредиторами, уменьшится в результате этого воздействия и снизит стоимость капитала. Стабильность и ликвидность в финансовом секторе будут полностью удовлетворены к 2025 году для поддержки эффективного финансового и валютного управления. Для этой цели государственные облигации и другие 43 свободно конвертируемые ценные бумаги должны быть более ликвидными. Рост ликвидности является важным сигналом ценообразования, а ликвидность способствует развитию межбанковского рынка, что приводит к большему притоку кредитов в реальную экономику. Кроме того, более глубокие рынки капитала обеспечивают гибкие местные инвестиционные возможности и особенно важны для инвесторов, ищущих возможности для временных инвестиций.

Основной целью этого приоритета является привлечение местных кредиторов и лиц, ищущих кредит, на рынки капитала. Это приводит к дальнейшей диверсификации рынков капитала и снижению волатильности, а также открывает широкие возможности для инвестиций в номинации маната, чтобы сделать манат более привлекательным. В результате сбережения в долларах США, которые в настоящее время погашаются, будут постепенно превращаться в большее количество манатов. Более глубокий рынок капитала также позволит Центральному банку выступать в роли конечного кредитора в целях проведения более эффективной денежно-кредитной политики и неопределенности на рынке. Краткосрочная стабилизация будет обеспечена в Азербайджане в период до 2025 года, при среднесрочном развитии структурные реформы будут укреплены, а финансовый сектор будет готов к открытой конкуренции в долгосрочной перспективе. Реформы в финансовом секторе в стране быстрее, чем в регионе будет способствовать устойчивому развитию национальной экономики путем расширения иностранных инвестиций в стране.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Азербайджанской Республики . БАКУ – 2016.
2. Концепция Развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее» 2012.
3. Аббасов Ч.М. Экономика Азербайджана. Баку, 2005
4. http://www.economy.gov.az/ - Министерство Экономики и Промышленности
5. Государственные Программы социально – экономического развития регионов Азербайджанской республики (2004-2008 ; 2009-2013 ; 2014-2018 – х гг)
6. Фатхутдинов Р. Стратегическая конкурентоспособность России. – Стандарты и качество. – 2004. – №5.

НОВЫЙ ПОДХОД К ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РОСТУ: СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ВЫБОР

Шихализаде Саида

АННОТАЦИЯ

В статье автор показывает переход на новый подход к росту: приоритетные шаги крупномасштабные институциональные реформы находятся в повестке дня реформ для

адекватной реакции на стратегические вызовы, как на среднесрочную, так и на долгосрочную перспективу. Более качественные, эффективные и инклюзивные институты улучшат бизнес-инвестиционный климат, минимизируют негативные последствия дешевых цен на нефть, в обозримом будущем и создадут благодатную почву для перехода к продуктивному росту в среднесрочной и долгосрочной перспективе.

İQTİSADİ ARTIŞA YENİ YANAŞMA: STRATEJİ SEÇİM

Şıxəlizadə Səidə

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif artıma yeni yanaşmaya keçidi göstərir: həm orta, həm də uzunmüddətli perspektivdə strateji çağırışlara adekvat cavab vermək üçün genişmiqyaslı institusional islahatların prioritet addımları islahatların gündəliyindədir. Daha yaxşı, daha səmərəli və inklüziv institutlar biznes və investisiya mühitini yaxşılaşdıracaq, yaxın gələcəkdə ucuz neft qiymətlərinin mənfi təsirlərini minimuma endirəcək, orta və uzunmüddətli perspektivdə məhsuldar artıma keçid üçün münbit zəmin yaradacaq.

A NEW APPROACH TO ECONOMIC GROWTH: A STRATEGIC CHOICE

Shikhalizada Saida

SUMMARY

In the article, the author shows the transition to a new approach to growth: the priority steps of large-scale institutional reforms are on the reform agenda for an adequate response to strategic challenges, both in the medium and long term. Better, more efficient and inclusive institutions will improve the business and investment climate, minimize the negative impacts of cheap oil prices in the foreseeable future, and create fertile ground for the transition to productive growth in the medium and long term.

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ SİSTEMİNƏ MÜASİR ELMİ YANAŞMALAR İNSTİTUSİONAL İNNOVASİYA KİMİ

s.e.f.d. Həsənov Mehman Zahid oğlu,
BDU-nun "Politologiya və sosiologiya" kafedrasının müəllimi,

***Açar sözlər*:** idarəetmə, dövlət idarəetməsi, idarəçilik sistemi, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi, milli innovasiya sistemi.
Ключевые слова - менеджмент, государственное управление, система управления, эффективность государственного управления, национальная инновационная система.
Keywords - management, public administration, management system, efficiency of public administration, national innovation system.

Məlumdur ki, sosial mühitin aktivliyinin tənzimlənməsində idarəetmə prinsiplərinin aparıcı amil olması dünya ictimaiyyəti tərəfindən çoxdan qəbul edilmiş fakt olsa da, onun inkişafı və təkmilləşməsində dövlət idarəçiliyinin rolu hələ kifayət qədər öz əksini tapmamışdır.Məhz bu səbəbdən bu sahədə dəfələrlə yoxlanılmış və elmi təsdiqini tapmış nəzəri prinsiplərin sistem halına salınması və onlardan təlim proseslərində məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunması tədqiqatçıların və pedaqoji elitanın əsas vəzifələrindən biri hesab olunur.Dövlət idarəetmə sisteminin məzmunca təhlili bir sıra anlayışlara aydınlıq gətirilməsini zəruri edir. Belə anlayışlara "idarəetmə", "dövlət idarəetməsi", "idarəçilik sistemi" və s. aiddir

.Bu tədqiqat üzrə elmi ədəbiyyatda çoxsaylı prinsiplərə rast gəlinir və onlar aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

Ümumi prinsiplər. Bura sistemlilik, obyektivlik, özünütənzimləmə, əks-əlaqə, tamamlama, optimallıq, informasiyanın kifayətliliyi, aşkarlıq, ehtimallılıq, demokratiklik, aparıcı həlqə, stimullaşdırma prinsipləri daxildi

Xüsusi prinsiplər. Burada cəmiyyətin alt sistemlərində və sferalarında (iqtisadi, sosial-siyasi, mənəvi) və müxtəlif hadisələrin, təşkilatların və institutların təhlilində tətbiq olunan prinsipləri qeyd etmək olar.

Təşkilati-texnoloji prinsiplər. Bu prinsiplərə vahid rəhbərlik, mərkəzi, regional və yerli idarəetmənin əlaqələndirilməsi, konkretlik, əmək bölgüsü, ierarxiya, vahid komanda, səlahiyyətlərin həvalə olunması və s. prinsiplərini aid etmək olar (8, s.48).

Dövlət idarəetməsi mürəkkəb struktura malik olan bir sistemdir. Belə ki, idarəetmənin bütün növləri bötövlükdə bir-biri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik deyillər. Çünki, onlarda çoxsaylı elementlər və elementlər arasında çoxobrazlı qarşılıqlı əlaqələr mövcud olmur. Müasir dövlət idarəetmə nəzəriyyələrində dövlət idarəetmə sisteminə fərqli təriflər verilir. Bu təriflər içərisində anlayşın mahiyyyətini daha geniş əks etdirən aşağıdakıdır:

"Dövlət idarəetmə sistemi – bir-biri ilə iyerarxik əlaqədə olan hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının müəyyən məcmusu olub, qarşılıqlı təsirdə iqtisadiyyatın dövlət sferasının və sosial həyatın idarə olunmasını gerçəkləşdirir və qanunların icrasını, vətəndaşların konstitusiyaya uyğun hüquq və azadlıqlarını təmin edir" (8, s.64).

Dövlət idarəetmə sistemi iki mühüm aspektə malikdir. İlk öncə onu qeyd edək ki, dövlət idarəetmə sistemi müəyyən nəzəri alət olub, idarəetmə sahəsində fərqli hadisələrin sistem xüsusiyyətlərini aşkarlamağa kömək edir. Bu vəziyyətdə dövlət idarəetmə sistemi kateqoriyası dövlət idarəetməsinin sistem təhlili üçün vasitədir. O, hər bir bütöv siyasi-hüquqi quruma: dövlətə, dövlət hakimiyyətinə, dövlət orqanlarına tətbiq edilə bilər. İkinci aspekt sistemin daha konkret əhəmiyyətini əks etdirir –normalar, təşkilati strukturlar, münasibətlər, kommunikasiya

da daxil olmaqla dövlət hakimiyyəti və idarəetməsinin formalaşma və fəaliyyət mexanizmidir. Dövlət idarəetmə sistemi mürəkkəb qurum olmaqla bərabər, özünəməxsus müxtəlif altsistemlərdən təşkil olunur, bu altsistemlər özləri də nisbi müstəqilliyə malikdirlər və qarşılıqlı əlaqəli sosial sistem təşkil edirlər. Əsas alt sistemlər kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

idarəedən sistem (subyekt);	**idarəedilən sistem (obyekt)**	**kommunikativ sistem (əlaqə)**

Dövlət idarəetmə sisteminin üfüqi göstəricisi aşağıda göstərilmiş altsistemlərdə öz əksini tapır:

- İnstitusional altsistem;
- Normativ-hüquqi altsistem;
- Funksional-struktur altsistem;
- Kommunikativ altsistem;
- Peşəkar-kadr altsistemi;
- Peşəkar- mədəni altsistemi (20, s.821).

Dövlət idarəetməsinin idarəedilən sistemi, yəni obyekticəmiyyətin, idarəetmə obyekti kimi daha çox dövlətin təsirinə məruz qalankomponentləri hesab olunur. Dövlət idarəetmə obyektləri mürəkkəb struktura malik olub aşağıda əksini tapmış komponentləri özündə birləşdirir:

- Həyat fəaliyyətinin mühüm sferaları;
- İctimai proseslər;
- Ərazi qurumları;
- Dövlət və ictimai təşkilatlar;
- Sosial birliklər;

İstehsal (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, energetika, nəqliyyat, rabitə, ticarət, meşə təsərrüfatı və s.);

- Sosial sfera (mənzil-kommunal təsərrüfatı, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idman, turizm və s.);
- İnzibati-siyasi sfera (xarici siyasət və xarici-iqtisadi fəaliyyət, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, təsərrüfat subyektləri) (20, s.821).

İdarəedilən sistem idarəedən sistemdən fərqləndirən mühüm xarakterik xüsusiyyətlər mövcuddur. Əgər idarəedən sistem üçün iyerarxik, subordinasiya, şaquli münasibətlər üstünlük təşkil edirsə, idarəetmənin obyekti üçün çoxobrazlı, çoxsaylı üfüqi, qeyri-hakimiyyət, dispozitiv əlaqələr xasdır. Bu əsasən cəmiyyətin həyat təminatı ilə əlaqəli olan (dil, ailə, əxlaq, bazar, millət və s.) sosiomədəni və siyasi münasibətlərdir. Dövlət idarəetmə sisteminin üçüncü ən mühüm altsistemi kommunikativ altsistem hesab olunur (8, s.22).

Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini gerçəkləşdirmək üçün idarəetmə subyektinin idarəetmə obyekti ilə qarşılıqlı əlaqəsinin və bir-birinə təsirinin olması əsas şərt kimi qəbul edilmişdir. Bu isə həm birbaşa həm də əks əlaqə ilə müəyyənləşdirilir. Birbaşa əlaqə subyektin, yəni dövlət orqanı, yaxud səlahiyyətli şəxsin idarəetmə obyektinə təsiri olub onu davranışını istiqamətləndirir. Əks əlaqə isə obyektin idarəetmə qərarları və subyektin hərəkətlərinə reaksiya olub, son nəticədə idarəetmənin keyfiyyətini xarakterizə edir. Subyekt idarəetmə sistemində əsas altsistem olub idarəetmə prosesinin hərəkətverici qüvvəsidir. Subyektin strukturu və onun elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələri dövlət hakimiyyətinin təşkilini formalaşdırır. Bu strukturda hakimiyyətin ali institutu kimi mərkəzi idarəedici orqan çıxış edir. Dövlət idarəetmə sistemində əlaqələr müxtəlif səciyyə daşıyır. Əlaqələr birbaşa olduğu zaman subyekt → obyekt, şaquli olduqda tabeçilik, subordinasiya əlaqəsi və üfüqi ola bilər. Təsiretmə müddətinə görə daimi, müvəqqəti, yaxud epizodik səciyyə daşıyır. Təşkil olunmuş idarəetmə mexanizmi optimal

xarakterli olduqda birbaşa əlaqələr yumşaq, yaxud ümumiyyətlə nəzərəçarpmaz olur.Nəticədə daha perspektivli nəticələr əldə olunur. Bununla belə böhranlı məqamlarda, zərurət yarandıqda o, güc tətbiqi ilə əvəzlənə bilər. Üfüqi əlaqələr qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada səlahiyyətlərinə görə bərabərhüquqlu və nisbətən müstəqil idarəetmə orqanlarının qarşılıqlı təsiri ilə səciyyələnir. Onların həyata keçirilməsi isə müvafiq orqanlar daxilində, orqanlar arasında, rəhbərlər arasında, əməkdaşlar arsında mümkün olacaqdır. Bu koordinasiya, qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq əlaqələri olub dövlət idarəetməsinin məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsinə yönəlir və tabeçilik elementini də ehtiva edə bilər.

Bir qayda olaraq şaquli əlaqələr üfüqi əlaqələr üzərində dominantlığa sahibdir. Bunun səbəbi isə dövlət hakimiyyətinə xas olan təmərküzləşmədir. İdarəetmə subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri dinamikdir: onların həyata keçirilməsi konstitusiya normaları çərçivəsində tənzimlənən və həll olunan ziddiyyətlər şəklində mümkündür. Dövlət idarəetmə sisteminin başlıca yeri bu sistemin altsisteminə daxil olan idarəetmə subyekti təşkil edir. Bunun əsas səbəbi isə bu altsistemin qərarları qəbul etmək, onların icrası ilə məşğul olmaq səlahiyyətinə malik olması ilə əlaqədardır. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: "Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, iqtisadi islahatların gedişi, demokratikləşmənin irəliləməsi, hüquqi dövlətin təşəkkül tapması, ölkənin və hər bir vətəndaşın inkişafı məmur ordusunun keyfiyyətindən, onların peşəkarlığından, iş qabiliyyətindən, təşəbbüskarlığından və konstitusiyaya sadiqliyindən çox asılıdır. Respublikamızın dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması üzrə dövlət komissiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanında göstərilir ki, demokratikləşmə və bazar münasibətləri sahəsində islahatlar dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırılmalı, iqtisadi fəaliyyət üçün beynəlxalq standartlara cavab verən hüquqi baza yaradılmasını təmin etməlidir" (8, s.25). Onun daha mühüm amil kimi çıxış etməsi yeni inkişaf modellərinin tətbiqinə ehtiyac duyulduqda mümkün olur.

Dövlət idarəçiliyinin inkişafı, təkmilləşməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələlərinə dövlət idarəçiliyində azadlıq və məsuliyyət, dövlət idarəçiliyinin metod və üsulunun təkmilləşməsi, obyektivliyinin artırılması, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin hesablanması və artırılması yolları, dövlət idarəçilik imkanlarının genişlənməsi və onun istifadəsi məsələləri aid edilir.

Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təmin olunmasında bir çox ölkələrin (Türkiyə, Avstriya, Almaniya, Fransa, Yaponiya), xüsusilə iqtisadi, coğrafi və sosial şəraiti müəyyən dərəcədə Azərbaycana oxşar olan ölkələrin qabaqcıl idarəetmə təcrübəsini öyrənmək, ümumiləşdirmək və Azərbaycanda yerli şəraitə uyğun istifadə olunması imkanlarını müəyyənləşdirmək lazımdır.Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçilik sistemində baş verən yeniliklər mütəmadi olaraq öyrənilməli və tədris prosesində istifadə üçün hazır formaya salınmalıdır. Bununla bərabər dövlət idarəçilik fəaliyyətində bu səmərəliliyə nail olmaq üçün müəyyən təminata malik olmalıdır.Burada hüquq və maliyyə təminatı ilə yanaşı kadr, informasiya, statistika və elmi-metodiki təminat da mühüm rol oynayır. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi yalnız bu prosesləri izləyən elm sahələri ilə qarşılıqlı əsaqədə inkişaf edə bilər.

Fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq səmərəlilik anlayışı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Başlıca olaraq, siyasətdə səmərəlilik müsbət və arzuolunan məqam kimi nəzərdən keçirilir. Hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə münasibətdə bu anlayış, ictimai rəyin təşkili üsulu kimi çıxış edir.

Səmərəlilik aşağıdakı kimi ümumiləşdirilib səciyyələndirilə bilər:

- Nəticənin əldə edilməsi imkanı;
- Təyinat üzrə əldə edilən nəticələrin əhəmiyyəti;
-Əldə olunan nəticələrin sərf olunmuş əməyə nisbəti və s.

Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təşkili respublikanın idarəetmə ilə bağlı dövlətin qarşısında duran vəzifələrin müxtəlifliklərindən çıxış edərək, idarəetmənin obyektindən və səviyyəsindən asılı olaraqtənzimlənə bilər. Bunları qısaca olaraq aşağıdakı kimi səciyyələndirmək mümkündür:

- **Sosial səmərəlilik**. Dövlətin sosial siyasətin həyata keçirilməsi yolu ilə sosial problemlərinin həllində olan səmərəliliyi nəzərdə tutur. İnsanların yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi dövlət idarəçiliyinin sosial səmərəliliyinin təşkilində əsas rol oynayır.

- **İqtisadi səmərəlilik**. Bu, dövlətin iqtisadi çərçivəndə həyata keçirdiyi siyasətin səmərəliliyini əks etdirir. Bununla yanaşı, mövcud dövr üçün baş verən proseslərin və hadisələrin səmərəliliyini nəzərdə tutur.

-**Ekoloji səmərəlilik**. Onun səmərəlilik çərçivəsi ətraf mühitdən istifadə və təbiəti mühafizə tədbirləri ilə əlaqəlidir.

-**Xarici iqtisadi səmərəlilik**. Bu kateqoriyada isə əsas məsələ beynəlxalq münasibətlər mühitində qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığı müəyyən etməkdir.

"Səmərəlilik" anlayışı latın dilində"həqiqi", "yaradıcı" mənalarına uyğun gəlir. Əksər hallarda dövlət "idarəçiliyinin effektivliyi" anlayışı tətbiq edilir. Elmin inkişaf etdikcə bu anlayışın məzmunu daha da zənginləşmişdir.

"Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi" anlayışını daha dəqiq dərk etmək üçün ilk növbədə səmərəliliyin meyarlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Təbii ki, burada dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin meyarları nəzərdə tutulur. Ümumilikdə, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin dedikdə, əsasında, bütövlükdə, idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirildiyi əlamətlər kompleksi başa büşülür. Bu zaman ayrı-ayrı idarəetmə qərarlarının səmərəliliyi də nəzərdə tutulur. "Qiymətləndirmə" kateqoriyası qeyd edilən anlayışın mərkəzi elementi hesab olunur. İdarəedən subyektin eyni fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi prosedurunun müxtəlifliyinin insanlar tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi onun səciyyəvi mahiyyətini təşkil edir (16, s.646).

Giriş-çıxış" sistemi vasitəsilə dövlət idarəçiliyinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin səciyyələndirilirməsi mümkündür. Cəmiyyətin tələbləri modelin "girişində" yer alır. Həmin tələblər müvafiq qərarların qəbulunub idarəedici subyektin dəstəklənməsini xarakterizə edir. Obyektin real dəyişikliyi isə "çıxışda" hissədə yer alan qərarların və idarəedici subyektin nail olduğu məqsədlərin nəticəsi müəyyən olunurş "Giriş-çıxış"modelinin əsasında müvafiq olaraq alt sistemlər mövcuddur. Onların fəaliyyəti dövlətin ayrı-ayrı daxili idarəetmə orqanlarının təşkilini nəzərdə tutur. Göstərilən perspektivdə "qismən səmərəlilik" və "tam səmərəlilik" kimi anlayışlar mexanizm kimi istifadə olunur. Qarşıya qoyulmuş problemlərin müəyyən hissəsinin həlli qismən səmərəlilik olaraq dəyərləndirilir. Bu isə öz növbəsində seçilmiş məqsədin ayrı-ayrı tərkib hissələrini təşkil edir. Müvafiq problemin tam olaraq həllini nəzərdə tutan anlayış isə tam səmərəlilik kimi ifadə olunur. Bu da bir qayda olaraq, idarəedici subyektin yekun məqsədini təşkil edir. "Tam səmərəlilik" anlayışının istifadəsi daha geniş yayılmışdır.Dövlət idarəçiliyində səmərəlilik dövlət idarəçiliyinin məqsədlərinin, prinsiplərinin və təşkilati strukturunun müəyyənləşdirilməsini tələb edir.Dövlət idarəçiliyinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi və səmərəliliyinin təmin olunması müvafiq prinsiplərdə əks olunmuşmüddəalara əsaslanır.

Müasir dövlət idarəçiliyinin təşkili *demokratiklik prinsiplər üzərində* qurulur. Bu da hakimiyyətin mənbəyinin xalqa əsaslanması ilə bağlıdır. Bu prinsip hər şeydən əvvəl, dövlətlə cəmiyyət arasında, dövlət idarəetməsi və cəmiyyətin müxtəlif elementləri arasında daimi və dərin qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasını tələb edir. Bu prinsip xalqın suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi olduğunun etiraf edilməsini, hər bir insanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına təminatların verilməsini nəzərdə tutur.Əgər dövlətin cəmiyyətə xidmət etdiyini,

dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının insanların idarəetmə tələbatlarının, maraqlarının və məqsədlərinin ödənilməsinə yönəldiyini qəbul etsək, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət idarəetməsində hər şey tənzimlənən olmalıdır. Hüquqi dövlətin mahiyyəti də dövlət idarəetməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan dövlət idarəetmə sistemində hüquqi tənzimləmə prinsipindən danışmaq olar. Bu prinsip, hər şeydən əvvəl, dövlət idarəetməsinin məqsədlərinin, funksiyalarının, strukturunun, prosesinin, prinsiplərinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsini tələb edir.Əlaqədar olan digər bir prinsip dövlət idarəetməsinin qanuniliyi prinsipidi.

Dövlət idarəetməsinin hüquqi tənzimlənməsiyalnız qanunların və normativ hüquqi aktların hamılıqla və tam yerinə yetirildiyi şəraitdə mümkün olur. Qanunilik olmadan hüquqi dövlətdən danışmaq olmaz. Bu prinsip özündə bir sıra metodoloji və praktiki müddəaları əks etdirir: birincisi, bu prinsip nəzərdə tutur ki, dövlət idarəetməsinin fəaliyyəti və inkişafı möhkəm hüquqi əsaslara malikdir, qanunla müəyyən edilir və qanunların praktiki həyata keçirilməsindən ibarətdir; ikincisi, bu prinsip dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkilati strukturunda, məzmununda, fəaliyyət elementlərində hüquqi tənzimləmə yolu ilə vaxtında və düzgün dəyişikliklərin aparılmasının aktuallığını şərtləndirir; üçüncüsü, bu prinsip idarəetmə orqanlarının normativ fəaliyyətində, xüsusilə hüquqi aktların qəbulu və icrası ilə bağlı fəaliyyətdə ciddi qaydaların olmasını tələb edir; dördüncüsü, dövlət qulluqçularının fəaliyyətində nizam-intizamın yaradılması və qorunmasının əsasmı təşkil edir.

Buradan göründüyü kimi, dövlət idarəetməsinin prinsiplərinin aşkara çıxarılması və şərhi çox mürəkkəb intellektual prosesdir. Onların dövlət idarəçiliyi praktikasına tətbiqi də çox çətin, lakin həll edilməsi olduqca vacib problemdir.İdarəçiliyin səmərəliliyini" xarakterizə edən səkkiz əlamət vardır (21, s.16).

Bura aiddir:

a) Qanunun aliliyi:

- Cəmiyyətdə ədaləti təmin edən və fəaliyyətin aydın sərhədlərini müəyyən edən qanunların mövcudluğu;
- İnsan hüquqlarının müdafiəsi;
- Müstəqil, ədalətli hüquq mühafizə orqanlarının mövcudluğu.

b) Ümumi iştirak:

- İdarəçilikdə gender bərabərliyinin qorunması;

Sivil cəmiyyətin mövcudluğu.

c) Şəffaflıq:

- Qərar qəbulu prosesində mövcud qanun-qaydaların rəhbər tutulması;
- Qərarlarınictimaiyyət tərəfindən qəbul olunan olması.

ç) Operativlik:

- Qısa zamanda səmərəliliyin təmin olunması.

d) Məsuliyyət və hesabatlılıq:

- Dövlət institutlarının fəaliyyətlilində məsuliyyətliliyi və yuxarı orqanlara verdiyi hesabatların dəqiqliyi;

e) Effektivlilik və nəticəlilik:

- Cəmiyyətin ehtiyaclarına yönəldilmiş qərarlar qəbul edən subyektlər öz səliyyətlərində olan resurslardan effektiv istifadə etməlidirlər;

ə) Ədalət və bərabərlik:

- Bütün cəmiyyət üzvləri idarəçilikdə öz rolunu və əhəmiyyətini hiss etməlidirlər. Dövlət idarəetməsinin cəmiyyətin həyatında oynadığı rolu azaltmaq mümkün deyildir. Onun müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif ölkələrin sosial iqtisadi inkişafına güclü təsirinin olması mütəxəssislər tərəfindən dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Dövlət idarəetməsi əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin müasir

sosial-iqtisadi vəziyyətini və onun gələcəyinin keyfiyyətini müəyyən edir. Əgər tarixi dəyişikliklərin miqyası genişlənirsə, onda dövlət kimi ictimai orqanizmin dəqiq, fasiləsiz və nizamlı fəaliyyətinin təmin olunmasında idarəetmənin də rolu artmış olur.

Beləliklə, biz belə qənaətə gələ bilərik ki, hazırkı şəraitdə isə dəyişikliklər cəmiyyətin bütün vacib sferalarını - siyasət, iqtisadiyyat, mənəvi həyat, müxtəlif çeşidli və mürəkkəb ictimai münasibətlər kompleksini əhatə edir, dövlət idarəetməsinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır və ölkədəki vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə idarəetmənin səmərəliliyi və keyfiyyətindən asılı olur (19, s.15).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı,2016.
2. “AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ” İNKİŞAF KONSEPSİYASI, 29 dekabr, 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. ASAN xidmət, vətəndaş məmnunluğu// “Azərbaycan” qəzeti, 21 fevral. 2014
4. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritələri”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
5. Azərbaycan Respublikasında 2009 — 2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya»nın və «Azərbaycan Respublikasında 2009 - 2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı».Bakı, 4 may 2009
6. Allahyarova T. «Müasir Azərbaycanda Siyasi Sistemin Transformasiyası», SAM,Bakı,2013
7. "Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14 iyun 2016-cı il
8. Hüseynova N. Dövlət qulluğu və kadr siyasəti. Bakı: “Adiloğlu”, 2013
9. Hüseynova N. İdarəetmədə müasir islahatların əsas istiqamətləri: şəffaflıq; Bakı, 2014
10. İlham Əliyev. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbulda çıxış. Bax: // Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə., N:4 (56)., s.h. 8.
11. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm, 2009, 416 s.
12. Qasımov F.H. “Azərbaycanda innovasiyanın vəziyyəti və onun inkişaf perspektivləri”, Bakı, 2009
13. Məmmədov F.T. İdarəetmə mədəniyyəti. Xarici ölkələrin təcrübəsi. Dərs vəsaiti. Bakı: “Apostrof ’ Çap Evi, 11.2013, 672 s.
14. Mehdiyev R: XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət konteksində. Bakı,
15. Səfərov R. “innovasiyanın səmərəliliyinin müəyyən edilməsində istifadə edilən metodikaların təhlili “, Bakı, 2009
16. Şükürov N.S “İnnovasiya prosesinin reallaşmasında dövlət siyasəti”, Bakı, 2007
17. Алимарин С. И. Социальная эволюция и идеология // МОЛ (Московская Организация Литераторов). — № 1. — 2003.
18. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы. Изд. второе, дополненное. М.: РАГС, 2008
19. Гончаров А.А. Гражданский контроль как механизм самоорганизации общественной системы // Управление общественными и экономическими системами. — 2008. — № 1.
20. Гавров*, С. Н.* Модернизация // Социокультурная антропология: история, теория, методология. Энциклопедический словарь. — М. : Академический проект : Константа, 2012. — С. 821—830.

21. Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. — Englewood Cliffs, 1966. — P. 1-5.

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ SİSTEMİNƏ MÜASİR ELMİ YANAŞMALAR İNSTİTUSİONAL İNNOVASİYA KİMİ

Həsənov Mehman

XÜLASƏ

"Dövlət idarəçiliyi sisteminə müasir elmi yanaşmalar institusional innovasiya kimi" adlı məqalədə əsas etibarilə müəllif dövlət idarəçiliyinə dair elmdə mövcud olan yeni innovativ baxışların başlıca cəhətlərinə geniş şəkildə yer verilmişdir. Bu məqsədlə, ilk növbədə dövlət idarəçiliyi anlayışının başlıca nəzəri problemlərinə elmi yanaşma həyata keçirilmiş, daha sonra isə, dövlət idarəetmə sisteminin əsas istiqamətləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Məqalədə müəllif haqlı olaraq göstərmişdir ki, sosial mühitin aktivliyinin tənzimlənməsində idarəetmə prinsiplərinin aparıcı amil olması dünya ictimaiyyəti tərəfindən çoxdan qəbul edilmiş fakt olsa da, onun inkişafı və təkmilləşməsində dövlət idarəçiliyinin rolu hələ kifayət qədər öz əksini tapmamışdır.Məhz bu səbəbdən bu sahədə dəfələrlə yoxlanılmış və elmi təsdiqini tapmış nəzəri prinsiplərin sistem halına salınması və onlardan tətbiqi proseslərdə məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunması problemi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan tədqiqi olduqca aktual sahəni təşkil edir.

СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ГОСУДАРСТВЕННОМУ УПРАВЛЕНИЮ КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИИ

Мехман Гасанов

АННОТАЦИЯ

В статье «Современные научные подходы к государственному управлению как институциональная инновация» рассматриваются основные особенности новых инновационных подходов к государственному управлению в науке государственного управления. Для этого в первую очередь был реализован научный подход к основным теоретическим проблемам концепции государственного управления, а затем были систематически изучены основные направления системы государственного управления. В статье автор справедливо указывает, что, хотя ведущий фактор регулирования деятельности социальной среды давно признан мировым сообществом, роль государственного управления в его развитии и совершенствовании еще недостаточно отражена. Проблема систематизация утвержденных теоретических принципов и их правильное использование в прикладных процессах является актуальной областью исследований, как теоретически, так и практически.

MODERN SCIENTIFIC APPROACHES TO PUBLIC ADMINISTRATION AS INSTITUTIONAL INNOVATION

Mehman Hasanov

SUMMARY

The article "Modern scientific approaches to public administration as institutional innovation" examines the main features of new innovative approaches to public administration in the science of public administration. For this, first of all, a scientific approach to the main theoretical problems of the concept of public administration was implemented, and then the main directions of the public administration system were systematically studied. In the article, the author rightly points out that, although the leading factor in regulating the activities of the social environment has long been recognized by the world community, the role of public administration in its development and improvement has not been sufficiently reflected. The problem of systematization of the approved theoretical principles and their correct use in applied processes is a very urgent area of research, both theoretically and practically.

УМЕНЬШЕНИЕ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЭКСПОРТА ЭНЕРГОРЕСУРСОВ – КАК ОСНОВА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Шихализаде Саида Энвер к.
Доцент кафедры «Экономика» БГУ,
Доктор философии по экономике

Ключевые слова: Глобализация, энергоресурсы, экономическая модель, экспорт.
Açar sözlər: Qloballaşma, enerji resursları, iqtisadi model, ixrac.
Key words: Globalization, energy resources, economic model, export.

Сегодня стратегия развития, успешно реализованная Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым, привела к важным достижениям в социально-экономической жизни Азербайджана. Наша республика стала первой среди постсоветских стран, прошедших переходный период успешно. Благодаря этому Азербайджан подтвердил, что текущие социально-экономические реформы являются одной из самых совершенных моделей развития в мире. В настоящее время исследователи-эксперты мира, а также экономическая наука принимают, исследуют и изучают факт «модели развития Азербайджана». Главными факторами данной модели можно назвать следующие:

1. Превращение энергетического капитала в человеческий ресурс – улучшение уровня образования и переход к промышленности, где уровень переработки товаров будут определяться уровнем высокой степени специализации и концентрации производства;
2. Снижение доли экспорта сырья в пользу повышения экспорта ненефтяного сектора. Повышение доли добавленной стоимости продукции ненефтяной промышленности за счет вливания инвестиционных ресурсов полученных от экспорта нефти и газа;
3. Производство нефти и газа, являясь неотъемлемой частью национальной экономики Азербайджана должна являться главным фактором реализации места и роли страны на геополитическом и геоэкономическом пространстве мира;
4. Государственные инвестиции должны быть необходимым фактором стимулирования внутренних инвестиций, осуществляемые в различные отрасли национальной экономики посредством развития 56 малого и среднего бизнеса, что послужит необходимым направлением диверсификации экономики;
5. Построение новых транспортных и энергетических ресурсов является залогом расширенной интеграции страны в европейское экономическое пространство и тем самым дает хорошие возможности вклиниваться в глобальную цепь добавленной стоимости;
6. Создание условий инклюзивного экономического роста, где все субъекты национальной экономики непосредственно будут задействованы в образовании ВВП страны и т.д.

Главной задачей государства является создание главных предпосылок для устойчивого развития национальной экономики. Как известно, начиная с 2015 года, были серьезные проблемы для экономики Азербайджана, поскольку произошло снижение темпов роста на 3,1% в 2016 году, это был первый отрицательный рост ВВП с 1995 года. Согласно первоначальным оценкам EBRD, ожидалось, что экономика испытает еще один отрицательный рост ВВП, равный 0,5% в 2017 году. Однако Государственный комитет Азербайджанской Республики объявил о положительном 0,1% рост ВВП в 2017 году. Рецессионная среда в сочетании с продолжающимся падением цены нефти цены в начале 2017 года сделали ситуацию мрачной для страны, экономика которой сильно влияло от

нефтяного сектора. В результате высокие государственные расходы продолжают оставаться потенциальным препятствием, которое может препятствовать развитию частного сектора.

В этой ситуации, принятие «Стратегической дорожной карты для развития национальной экономики Азербайджана» имеет огромное макроэкономическое значение и является своевременным и стратегическим шагом государства. Эта стратегия призвана изменить понимание механизмов регулирования для достижения состояния устойчивой и конкурентоспособной экономики. Открытие железной дороги Баку - Тбилиси - Карс, связывающей Китай с Европой, в определенной степени дали положительные результаты, поскольку страна становится 57 коридором для торгового маршрута между странами Востока и Запада. «Контракт века», первоначально подписанный в 1994 году, позволяющий иностранным компаниям инвестировать и добывать нефть с месторождения кластеров Azeri - Chiraqli - Guneshli, было продлено до 2050 года, согласно документу, подписанному руководителями 9 нефтяных компаний. Согласно новому соглашению, акции Государственной нефтяной компании Азербайджана Республика (ГНКАР) увеличилась с 11,65% до 25%. Правительство получит на первое время бонус в размере 3,6 миллиарда долларов США за восьмилетний период времени. Национальна модель социального и экономического развития приводит к тому, что Азербайджан получит успех в будущем.

Президент Ильхам Алиев уже определил новую цель развития: республика должна быть включена в число развитых стран в кратчайшие сроки. У Азербайджана есть конкретная экономическая база для реализации этой цели. В то же время, надежные и эффективные курсы реформ, реализация стратегии модернизации являются одним из факторов, обеспечивающих включение Азербайджана в список стран-лидеров. Таким образом, нефть и природный газ в совокупности обеспечивают более половины мировой энергии. Необходимы ресурсы нефти и природного газа. Отсутствие нефти и природного газа приведет к остановке основных глобальных производственных систем, что приведет к полнейшему коллапсу и невозможности дальнейшего развития мировой экономики.

Даже несмотря на наличие возобновляемой и альтернативной энергии, нужно согласиться с тем фактом, что их наличие ни как не сможет заметить не только их объем, но и объем высвобождаемой энергии от нефти и газа. Но данный факт не должен являться основополагающим поскольку, оставаясь экспортером энергетического сырья, страна искусственно отбрасывает себя на уровень наименее развитых стран и замедляет процессы интеграции в пространство новейших технологий. 58 На основе принятой концепции Азербайджан 2020: Взгляд в будущее, рассматриваются возможности выхода страны на лидирующие позиции среди стран Юговосточной Европы и тем самым построить стабильную экономику. Негативные шоки мировой экономики, которые повлияли на экономику Азербайджана, показали, что ни одна страна в мире не может быть гарантирована от сложных экономических катаклизмов. И поэтому Азербайджан принял решение на глубокую диверсификацию экономики.

Сегодня по макроэкономическим показателям на 2018 год, можно сказать о положительном влияние такой политики. Так, инфляция держится на уровне 4%, рост ненефтяного сектора экономики примерно 3%. Профицит платежного баланса составил 1100 млн долл. США. Повысился уровень платежеспособности населения. Курс валюты прекратил свою циклическую волатильность и позволил ЦБ менее болезненно регулировать курс национальной валюты. Все эти факторы дают стране и правительству продолжать политику диверсификации национальной экономики. Даже в нефтегазовой

промышленности Азербайджан старается на ряду с получением экспортных доходов от продажи сырья получить политические дивиденды путем выстраивания отношений как со странами ЕС. Улучшать отношения с Россией, а также все больше сохранять тесные и дружеские отношения со своим стратегическим партнером Турцией.

Это касается и других стран. таких как Грузия и Иран, страны Цетрнальной и Южной Азии. Кроме того. Будучи инициатором и инвестором проектов транспортного и энергетического секторов сам же строит глобальную цепь добавленной стоимости. Другими словами Азербайджан на сегодняшний день является не просто страной «сырьевым придатком» Европы, но имеет возможность получать дополнительные доходы в виде транспортных отчислений и политических дивидендов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Либман А. Современные тенденции в развитии и управлении ТНК // Проблемы теории и практики управления. 2010
2. Ленский Е. В. Транснационализация капитала / Под общ. ред. О. Н. Сосковца. - Минск: Армита - Маркетинг, Менеджмент, 2011.
3. Мовсумов О. Глобализация и политика нефтегазовых ТНК // Инвестиции в России. - 2002. - № 7
4. Миришли Ф. Глобализация мировой экономики: инновационная фаза. Москва:, Известие 2014. 463
5. Самедзаде. З.А. Китай в глобальной мировой экономике. — Баку, 2009

УМЕНЬШЕНИЕ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ЭКСПОРТА ЭНЕРГОРЕСУРСОВ – КАК ОСНОВА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Шихализаде Саида

АННОТАЦИЯ

В данной статье обстоятельно рассмотрен процесс появления конкурентоспособной национальной экономики, а также ее нацеленность на участие в перераспределении мирового дохода, связано с процессом транснационализации, формированием структур, которые могут противостоять экспансии зарубежных ТНК. Вместе с тем, несмотря на наличие высокого ресурсного, кадрового и технического потенциала, уровень транснационализации бизнеса в Азербайджане, однозначно отстает, в сравнении с показателями развитых стран.

AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFININ İQTİSADİ MODELİ ÜÇÜN ƏSAS OLARAQ ENERJİ RESURSLARININ İXRACINDAN ASLILIĞIN AZALTILMASI

Şıxəlizadə Səidə

XÜLASƏ

Bu məqalədə rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın yaranması prosesi hərtərəfli tədqiq edilir, eləcə də onun dünya gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsində iştiraka yönəldilməsi transmilliləşmə prosesi, xarici TMK-ların genişlənməsinə müqavimət göstərə bilən strukturların

formalaşması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, yüksək resurs, insan və texniki potensialın olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda biznesin transmilliləşmə səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisədə açıq şəkildə geri qalır.

REDUCING DEPENDENCE ON EXPORT OF ENERGY RESOURCES AS A BASIS OF THE ECONOMIC MODEL OF DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

Shikhalizada Saida

SUMMARY

This article thoroughly examines the process of the emergence of a competitive national economy, as well as its focus on participation in the redistribution of world income, is associated with the process of transnationalization, the formation of structures that can resist the expansion of foreign TNCs. At the same time, despite the presence of high resource, human and technical potential, the level of business transnationalization in Azerbaijan is clearly lagging behind in comparison with the indicators of developed countries.

SOSİAL İŞ

DÖVLƏTİN SOSİAL SİYASƏT MODELLƏRİ: NƏZƏRİYYƏ VƏ PRAKTİKA

Məmmədli Elvin Xətai oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
lvn077@bk.ru

Açar sözlər: Sosial proseslər, dövlətin sosial funksiyası, dövlət sosial siyasəti, liberal bazar iqtisadiyyatı, dövlət planlı iqtisadiyyat, sosial siyasətin monetarist modeli, sosial siyasətin paternalist modeli, sosial dövlət.
Ключевые слова: Государственная социальная политика, социальные процессы, социальная функция государства, либеральная рыночная экономика, монетаристская модель социальной политики, государственно-плановая экономика, патерналистская модель социальной политики, государство всеобщего благосостояния.
Keywords: State social policy, social processes, social function of the state, liberal market economy, monetaristic model of social policy, stateplanned economy, paternalistic model of social policy, welfare state.

Sosial siyasət, hər bir sosial sistem üçün böyük əhəmiyyəti olan dövlət idarəçiliyinin bir qoludur. Müasir dünyada dövlətin fəaliyyətində sosial komponentin önəminin artması göz qabağındadır [1, s. 43]. Buna görə də, sosial siyasətin mahiyyətini, onun müxtəlif modellərini, müasir şəraitdə optimallaşdırma yollarının öyrənilməsinə əsaslanan araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir çox müəlliflər sosial siyasətin inkişafının dövlətin sosial funksiyasının dəyişimi ilə ayrılmaz bir əlaqədə olduğunu əsaslandırırlar. Dövlətin sosial funksiyası, onlara görə "həyat səviyyəsini və fərdin sosial-iqtisadi hüquqlarının müəyyən bir səviyyəyə gələcək şəkildə gerçəkləşdirilməsi proseslərini tənzimləyən təşkilati, hüquqi və praktiki fəaliyyətlərinin istiqaməti" olaraq tərif edilir [2, s. 21–22].

Sosial siyasətin formalaşmasına çoxsaylı amillər təsir edir: iqtisadi vəziyyət, siyasi sistem, cəmiyyətin mədəni və milli xüsusiyyətləri və s. Bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsi bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən sosial siyasət modellərini ortaya çıxarmışdır. XX əsr və XXI əsrin əvvəllərindəki tarixi dövrlə əlaqədar olaraq dövlət sosial siyasətinin üç əsas modelinin mövcudluğundan danışa bilərik.

1. Monetarist model, əsas xüsusiyyəti dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə minimal müdaxiləsidir. Modelin iqtisadi əsası sərbəst bazar iqtisadiyyatıdır, F.A. Hayekin sözləriylə "sərbəst bazar qüvvələri" - tələb, təklif, rəqabətdir. Məhz rəqabət dövlətin müdaxilələrindən asılı olmayaraq bazar mexanizmlərinin fəaliyyətini əlaqələndirməyə qadirdir. Bu, fərdə "planlaşdırılmış sosial nəzarət" olmadan müvəffəqiyyət və uğursuzluğu ölçərək özü üçün qərar vermək şansı verir. Eyni zamanda, F.A. Hayek, rəqabətə əsaslanan bir sistemin, ilk növbədə, normativ-hüquqi və məntiqli dövlət fəaliyyətə ehtiyacı olduğunu bildirir. Qanunvericilik rəqabəti qorumaq və inkişaf etdirmək, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığını və hər bir fərdin bacarıqlarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün bərabər imkanları təmin etmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmalıdır [3, s. 71-82].

Monetarist modeli çərçivəsində qiymət və əmək haqqına dövlət nəzarəti təmin edilmir. Sosial faydaların bölüşdürülməsi prinsipləri istehsalda xüsusi mülkiyyətin üstünlüyü, fərdin iqtisadi

azadlığı, individualizm, rəqabət baxımından şərh olunur. Fürsətlərin bərabərliyi anlayışı dövlətdən bazar rəqabətinin bütün iştirakçılarına bərabər "oyunun qaydalarını" təmin etməyi tələb edir. Ancaq bu o demək deyil ki, nəticələr də eyni olmalıdır. İstedad səviyyəsindəki fərqlər, cəhdlərin intensivliyi, habelə bazarın gözlənilməz vəziyyətləri fərdlər üçün fərqli uğur səviyyələrinə səbəb olur ki, bu da onların rifahını təmin edir. Başqa sözlə desək, hər kəsin özü üçün qazana biləcəyi bir yaşam səviyyəsinə haqqı var. Mövcud sosial faydaların həcmi və keyfiyyəti alıcının öz nailiyyətlərindən asılıdır. Sosial siyasətin monetarist modeli (bu və ya digər milli xüsusiyyətləri ilə) XX əsrin ikinci yarısına qədər liberal bazar iqtisadiyyatına malik olan əksər ölkələr üçün xarakterik idi. Və əsas xərcləri olaraq, davamlı iqtisadi inkişaf dövründə belə yoxsulluq və yüksək mülkiyyət bərabərsizliyi problemlərinin daimi mövcudluğunu göstərmişdir. Beləliklə, Amerika siyasi elminin klassiki və liberalizmin qatı tərəfdarı M.Lerner belə bir iddia irəli sürdü: "... Hətta rifah dövründə belə ehtiyac duyğusu Amerikan həyatından yox olmur. Bu, belə desək, ayın qaranlıq tərəfidir ”[4, c. 1, s. 412].

Monetarist modelin şərtlərində dövlətin sosial funksiyası minimuma endirilmişdir. Monetarist model inflyasiyanı tənzimləmək, işsizliyin azaldılması, əhalinin qeyri-bərabər qruplarına kömək etmək üçün sistemli dövlət siyasəti həyata keçirmir ki, bu da son nəticədə modelin tamamilə ləğvinə və ya əksər inkişaf etmiş ölkələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər edilməsinə səbəb oldu.

2. Paternalistik model, bu modelin əsas xüsusiyyətləri sosial-iqtisadi proseslərə ümumi dövlət nəzarəti və övlətin sosial sahədə dominantlığının olmasıdır. Bu model SSRİ-də və bir sıra sosialist ölkələrində dövlət mülkiyyətinin üstünlüyü, iqtisadiyyatın planlı mahiyyəti və kommunist ideologiyası əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir. Sovet sosial modelinin inkişafının fenomeni paternalizm prinsiplərinə əsaslanan sosial siyasətin xüsusi növünün formalaşması idi. Bu siyasət ayrı-ayrı fərdlərin sosial maraq və ehtiyaclarının reallaşmasında dövlətin prioritet rolunu təmin edirdi. Dövlətin hərtərəfli təsiri istehsal sahəsi ilə yanaşı, sosial faydaların paylanması və istehlak sahəsinə də şamil edilirdi. Sosial siyasət dövlətin əmək hüququ və bütün əmək qabiliyyəti olanlar üçün əmək məcburiliyi ilə təmin edilməsi öhdəliyini nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda, dövlət müvafiq standartlara tabe olmaqla əsas sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün pulsuz, hamı üçün əlçatan, vahid bir sistem yaratmışdır. Xalqın rifahının durmadan artması dövlətin sosial funksiyasının əsas təzahürü olaraq qəbul edilirdi.

Tarixi təcrübə göstərir ki, paternalist modelin həm üstünlükləri, həm də mənfi cəhətləri var. Üstünlükləri arasında sosial təminatın müəyyən payı var ki, bu hətta əmək qabiliyyəti olmayan və cəmiyyətin sosial cəhətdən ən zəif qrupları üçün yoxsulluğu azaldırdı. Dövlətin sosial problemlərin həllində iştirakı, əhalinin rifahı üçün məsuliyyətini dərk etməsi müsbət qiymətləndirilə bilər. Mənfi cəhətləri arasında iqtisadi azadlığın olmaması, fərdin sosial maraqlarını müəyyənləşdirmək və əldə etməkdə müstəqilliyinin olmaması yer alır. Əmək haqqı və sosial müavinətlərin bölüşdürülməsi tendensiyalarının bərabərləşdirilməsi əmək motivasiyasına mənfi təsir göstərdi, əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı və müəyyən dərəcədə sosial asılılıq yaratdı. SSRİ-də və bir sıra sosialist ölkələrində əmək məhsuldarlığı bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrə nisbətən xeyli aşağı səviyyədə idi. Buna səbəb isə vəd edilən sosial hədəflərin tam şəkildə həyata keçirmək üçün dövlət resurslarının olmaması idi.

Nəticədə, planlı sosialist iqtisadiyyatının sistematik böhranı, dövlətin sosial siyasətinin paternalist modelinin sonunu əvvəlcədən təyin etdi.

3. "Ümumi rifah" (Sosial dövlət), bu modelin formalaşmasına bir çox ölkələr İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra başlamışdır. Sosial dövlət yüksək inkişaf etmiş sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı əsasında öz vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsini təmin edə bilən hüquqi, demokratik dövlət hesab edilə bilər. Bu modeli seçmiş ölkələr üçün dövlət sosial siyasəti dövlət idarəçiliyinin ən mühüm sahələri sırasına daxildir [5, s. 44]. Belə bir dövlətin iqtisadi əsası, bazar

azadlığı ilə dövlət tənzimlənməsinin ahəngdar birləşməsi əsasında fəaliyyət göstərən, sosial yönümlü bir iqtisadiyyatdır - liberal bazarın xüsusiyyətlərini və planlı paternalistik modelləri sintez edən bir növ "üçüncü yol" [6, səh. 101].

Hal -hazırda sosial dövlət modelinin bir neçə növü var - neoliberal (ABŞ, Böyük Britaniya), mühafizəkar korporator (Fransa, Almaniya, İtaliya və bir sıra Avropa ölkələri), sosial demokrat (Finlandiya, İsveç, Danimarka, Norveç). Onlar sosial-əmək münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsinin dərəcəsi, sosial sahəyə dövlət xərclərinin səviyyəsi, əhaliyə verilən təminatların və güzəştlərin həcmi ilə fərqlənirlər. Bununla birlikdə, bütün bu ölkələrin sosial siyasəti sonda dövlətin sosial xarakterini təmin edən bir sıra prioritetlərlə xarakterizə olunur. Bu prioritetlər arasında mülkiyyət formalarının - özəl, dövlət, kollektiv plüralizmini dəstəkləyən dövlət siyasəti var. Ölkələrdə nisbətlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, aralarındakı rəqabət iqtisadiyyata, yeni iş yerlərinin açılmasına, işçilərin müdafiəsinin artırılmasına və əmək motivasiyasına faydalı təsir göstərir. Belə bir siyasətə nümunə olaraq, ABŞ -da ortaya çıxan və sonradan 50 -dən çox ölkə tərəfindən təcrübəsindən istifadə olunan işçilərin kollektiv mülkiyyətinin yaradılması üzrə dövlət proqramını (ESOP proqramı) göstərmək olar. Bu proqram İsveç və Almaniyada kiçik şəxsi mülkiyyət və kiçik biznesin dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasətidir.

Sosial və əmək münasibətlərinin inkişafında dövlətin fəal iştirakı ümumi rifah ölkələrinin siyasətinin vacib prioritetlərindən biridir. Tripartizm sistemi (Üç tərəfli sistem) var - tərəfləri işçilər (ticari təşkilatlar tərəfindən təmsil olunur), işəgötürənlər (təşkilatları tərəfindən təmsil olunur), mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarından ibarətdir. Dövlətin iştirakı "işçi - işəgötürən" münasibətlərinin hüquqi çərçivəsinin təkmilləşdirilməsinə, kollektiv sövdələşmə iştirakçılarının bərabərliyinə, qarşılıqlı faydalı kompromislərə nail olmaq əsasında tərəflərin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına kömək edir.

Sosial rifah dövlətinin əsas prioritetlərindən biri cəmiyyətdə gəlirlərin qismən yenidən bölüşdürülməsidir. Bu əsasən mütərəqqi vergi sistemi sayəsində həyata keçirilir. Məsələn, ABŞ-da minimal gəlir vergisi 10%, maksimum 35%; İngiltərədə müvafiq olaraq 10% və 40%, İsveçdə - 30% və 50% təşkil edir [7, s. 24–25]. Eyni zamanda, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqların valideynləri, pensiya yaşına yaxınlaşan və s. işçilər üçün vergi güzəştləri də mövcuddur. Bu sistemin köməyi ilə dövlət iki mühüm sosial problemi həll edə bilər: kritik göstəricilərinin qarşısını alaraq gəlir bərabərsizliyini tənzimləmək; vergi gəlirləri hesabına əhalinin həssas qruplarına ünvanlı sosial yardım göstərmək və yoxsulluğu azaltmaq.

Sosial rifah dövlətinin sosial siyasəti vətəndaşların bütün təbəqələrini həm əməkçi, həm də əmək qabiliyyəti olmayan əhalini əhatə edən əhalinin sosial müdafiəsi qurumlarının komplek fəaliyyəti olmadan qeyri-mümkündür[8, s.103-104]. Sosial müdafiə sistemi çoxfunksiyalıdır, onun əsas funksiyaları bir fərdin və ya ailənin həyatı boyu məruz qala biləcəyi sosial risklərə uyğun gəlir: peşə xəstəliyi, əlillik, işsizlik, ailəni dolandıran şəxsin itirilməsi, ev itkisi və s.

Sosial dövlət qurmaq yolunda irəliləyən müasir Azərbaycan cəmiyyəti inkişaf mərhələsini yaşayır. Bu mərhələdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövlət sosial siyasətinin formalaşması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [9, c. 47]. Ölkəmizdə strateji sosial prioritetləri seçərkən və xüsusi sosial proqramları həyata keçirərkən sosial dövlətlərin təcrübəsi son dərəcə vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Oleinikova, EG 2012, ‘Social policy in modern World: problems of scientific analysis’, Philosophy of Social Communications, no. 1 (18).

2. Oleinikova, SS 2011, 'The social function of the State: Past and Present', Legal policy and legal life, no. 4.
3. Hayek, FA 1992, The Road to Serfdom, Moscow.
4. Lerner, M 1992, The development of civilization in the America, Moscow.
5. Oleynikova E.G. Decree. op.
5. Oleynikova E.G., Rodin A.V. Problems of harmonization of public interests in a socially oriented economy: theory and practice // Bulletin of the Eurasian Academy of Administrative Sciences. 2012. No. 4.
6. Miloserdov V. Our strange capitalism // The Russian Federation today. 2009. № 2.
7. Simonova S.S., Oleinikova E.G. Social priorities in the programs of political parties in Russia // Philosophy of social communications. 2012. № 4 (21).

DÖVLƏTİN SOSİAL SİYASƏT MODELLƏRİ: NƏZƏRİYYƏ VƏ PRAKTİKA

Məmmədli Elvin

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanda sosial dövlətin inkişafının aktual problemlərindən bəhs edir. Müəllif, dövlət sosial siyasətinin üç əsas modeli - monetaristik, paternalist və rifah dövlət modeli üzərindən araşdırma aparmışdır. Tədqiqatın nəticələri cəmiyyətdəki sosial proseslər haqqında nəzəri biliklərin inkişafına kömək edə bilər və dövlət orqanları tərəfindən sosial siyasətin həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər.

ОБРАЗЦЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Мамедли Эльвин

АННОТАЦИЯ

Статья затрагивает животрепещущие трудности развития в Азербайжан социального страны. Создателем проведен подлинный научный тест 3-х ведущих моделей гос общественной политические деятели монетаристской, патерналистской и модели, присущей соц государству. Выводы, приобретенные в заметке, имеют все шансы содействовать расширению абстрактного познания осоциальных процессах в обществе, а еще имеют все шансы быть могут быть полезны на практике – в претворении в жизнь общественной политические деятели органами гос власти.

MODELS OF SOCIAL POLICY OF THE STATE: THEORY AND PRACTICE

Mammadli Elvin

SUMMARY

The present problems of Azerbaijan's social state development are discussed in this article. The author has conducted research on three main models of state social policy - monetarist, paternalistic and welfare state model. The findings of the study can help to further theoretical knowledge about social processes in society and can be used by government agencies to conduct social policies.

GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞU SAHƏSİNDƏ YENİ İMKANLAR: YAŞIL İŞLƏR

Zeynalova Səma
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının II kurs magistrantı
semazeynal10@gmail.com

Açar sözlər: məşğulluq, yaşıl işlər, yaşıl iqtisadiyyat, işsizlik, layiqli işlər
Ключевое слово: занятость, зеленые рабочие места, зеленая экономика, безработица, достойные рабочие места.
Keywords*:* employment, green jobs, green economy, unemployement, decent jobs.

İqlim dəyişikliyi dövrümüzün əsas problemlərindən biridir. Bu davamlı inkişafın bütün aspektlərinə təsir edən bir məsələdir. İqlim dəyişikliyinin təsirləri mövcud iqtisadi, siyasi və humanitar mübarizəni daha da ağırlaşdırır və bütün toplumun inkişafına təsir göstərir. Xüsusilə, uyğunlaşdırma strategiyalarının həm özəl, həm də dövlət sektoru üçün əhəmiyyətli xərclər tələb etməsi kənd təsərrüfatı və turizm kimi iqlimlə əlaqəli fəaliyyətlərdə özünü aydın göstərir. Buna görə də, daha davamlı istehsal və istehlak modellərini təşviq etmək, təbii ehtiyatların idarə edilməsini və bərpasını yaxşılaşdırmaq üçün təcili və əsaslı tənzimləməyə ehtiyac vardır.

Gənclərin işsizliyi, aşağı məşğulluğu, layiqli işin olmaması, xüsusilə də regionlarda yaşayan gənclərin məşğulluq problemləri yalnızca qlobal problemlər olaraq qalmır, həmçinin, növbəti onillikdə bu problemlərin daha da artması gözlənilir (2.səh.11). Eyni zamanda, ətraf mühitin tənəzzülü və iqlim dəyişikliyi məşğulluğun gələcəyi üçün əsaslı təhdidlər yaradır və mövcud bərabərsizliyi daha da artıracağı proqnozlaşdırılır. Buna görə də, gənclərin məşğulluq imkanlarını yaxşılaşdıran, ekoloji və sosial problemləri həll edən böyüməni təşviq etmək ehtiyacı Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə çatmaq üçün əsas rolu oynayır. Ekoloji cəhətdən daha dayanıqlı bir iqtisadiyyata keçid zamanı inkişaf etməkdə olan yaşıl iqtisadiyyat gənc sahibkarlara yenilənə bilən enerji, tullantıların idarə olunması və dayanıqlı kənd təsərrüfatı kimi sahələrdə biznes qurmaq üçün yeni imkanlar təqdim edir və eyni zamanda yaşıl iqtisadi artımı inkişaf etdirməklə gənclərin işsizliyini azaltmaq üçün potensial həll yolu təklif edir.

İqlim dəyişikliyi və gənclərin məşğulluq böhranı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əslində, daha çox və daha yaxşı iş imkanlarının olduğu aşağı karbon emissiyalı, ekoloji və sosial cəhətdən dayanıqlı bir iqtisadiyyata keçid edilməlidir. "Yaşıl iqtisadiyyat" perspektivli bir yoldur: ekoloji riskləri və ekoloji qıtlığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, insanların rifahını və sosial bərabərliyini yaxşılaşdıran və ətraf mühitə zərər vermədən davamlı inkişafa yönəlir. İqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması texnologiyaya, enerjiyə, binalara və infrastruktura davamlı şəkildə investisiya qoymağı nəzərdə tutur ki, bu da iş dünyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına və artımına kömək edə bilər. Ətraf mühitin artan problemləri xüsusilə də gəncləri narahat etdiyi üçün onlar bu sahədə dəyişimin əsas agentləri ola bilərlər.

Xüsusilə də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün daha yaşıl inkişaf yoluna investisiya qoymaq və nəticədə yaşıl iş yerlərini təşviq etmək üçün təcili tələblər var. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki, yaşıl iqtisadiyyat ekoloji riskləri və ekoloji çatışmazlıqları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla yanaşı, insanların rifahını və sosial bərabərliyini yaxşılaşdıran iqtisadiyyatdır (1 səh.5). Yaşıl iqtisadiyyatda gəlir və məşğulluq artımı karbon emissiyalarını azaldan dövlət və özəl investisiyalar hesabına həyata keçirilir və çirklənmə, enerji və resurs səmərəliliyinin artırılması,

biomüxtəlifliyin və ekosistemin davamlılığının itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəlir. Buna görə də yaşıl iqtisadiyyatı aşağı karbon emissiyalı, resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə yönələn və sosial baxımdan inklüziv iqtisadiyyat kimi təsəvvür etmək olar.

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün daha yaşıl iqtisadiyyata keçid təkcə davamlı müəssisələr və əmək bazarlarının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli olmaqla kifayətlənmir; o artıq bir zərurətə çevrilmişdir. Təbii ehtiyatların tükənməsi və çirklənməsinin davam etməsi şirin su və münbit torpaqların qıtlığınının artmasına və iqlim dəyişikliyini və biomüxtəlifliyin itirilməsinin sürətlənməsinə yol aça bilər. Ətraf mühitin deqradasiyası nəticəsində iqtisadiyyatlara və cəmiyyətə dəyən zərər son onilliklərdə inkişafda və yoxsulluğun azaldılmasında əldə edilmiş bir çox nailiyyətlərin üstündən xətt çəkə bilər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatına (BƏT) görə, yaşıl iş yerləri:

- Enerji və xammal səmərəliliyini artırmağa;
- İstixana qazı emissiyalarını azaltmağa;
- Tullantıları və çirklənməni minimuma endirməyə;
- Ekosistemləri qorumağa və təkmilləşdirməyə;
- İqlim dəyişikliyinin təsirlərinə uyğunlaşmanı dəstəkləməyə kömək etməlidir (5).

Yaşıl iş yerləri, ətraf mühitin davamlılığına töhfə verən, əsasən gənclər tərəfindən dəstəklənən, ictimai məqsədi olan layiqli iş yerləridir. İqlim dəyişikliyi və bununla əlaqədar yumşalma tədbirləri əmək bazarlarına və peşələrə həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid gənclərə yeni iş imkanları təklif edə bilər. Bu keçidin əmək bazarı üçün geniş təsirləri vardır. Bu keçidin nəticəsində bir çox iş yerləri aradan qaldırıla və yeni iş yerləri yaradıla bilər. Bir çox işçinin, resurs səmərəliliyinin artırılmasına və tullantıların azalmasına kömək edən yeni texnologiyalardan istifadə etməyi tələb edən fərqli iş təcrübələri qazanmasına və tətbiq etməsinə ehtiyac vardır. Xüsusilə də təhsil alan gənc işçilər və gənclərin, işəgötürənlərin yaşıl iqtisadiyyatda ehtiyac duyduğu yeni bilik və bacarıqlara yiyələnmək ehtimalı daha yüksəkdir. Onlar ətraf mühitin dayanıqlılığına töhfə verərək bütövlükdə cəmiyyətə fayda verən işləri görmək üçün daha güclü istəklərə sahib olurlar.

Bu kontekstdə "yaşıl iş yerləri"-nin mənası iki şəkildə başa düşülə bilər: i) ekoloji cəhətdən dayanıqlı məhsul istehsalına töhfə verən məşğulluq və ya ii) istehsal prosesinin ekoloji cəhətdən daha təmiz olmasına kömək edən məşğulluq (3.səh 2). BƏT üçün layiqli iş ölçüsü, ətraf mühitə görə məsuliyyətli işi "yaşıl iş" olaraq təyin edən fərqləndirici xüsusiyyətdir. (3.səh.3) Başqa sözlə, yaşıl iş yerləri layiqli işdir.

Əslində iqtisadiyyatların yaşıllaşması səbəbindən əmək bazarında baş verən dəyişikliklər məşğulluğa həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri gözləmək və idarə etmək xüsusilə gənc iş axtaranlar və hazırda təhsil və təlimə qatılan gənclər üçün vacibdir.

Yaşıl gənc sahibkarlıq, ətraf mühitin davamlılığı və sosial əhatəli inkişaf uğrunda mübarizəyə yeni başlayan liderləri səfərbər etmək potensialına malikdir. Bununla birlikdə, əksər ölkələrdə gənc sahibkarları dəstəkləyən və gücləndirən əlverişli mühit demək olar ki, yoxdur. Sahibkarlıq ekosistemləri ölkədən ölkəyə fərqlənir, lakin bunlar, ümumiyyətlə, gəncləri kifayət qədər dəstəkləmir və imkanların xeyli məhdud olduğu görünür. Sahibkarlıq çərçivəsinin bir çox ehtiyacları yaşlı sahibkarlar üçün olduğu kimi gənclər üçün də eyni olsada, gənclər, təhsilin sahəyə uyğunluğu, məhdud sərmayə mənbələri, iş təcrübəsinin olmaması və s. kimi gəncliyə xas məhdudiyyətlərlə üzləşirlər.

İqtisadiyyatın yaşıllaşdırılması birbaşa olaraq gənclər üçün layiqli işə çevrilmir. Yaşıl iqtisadiyyatlar ardıcıl, aydın və perspektivli planlaşdırma və siyasət çərçivələri ilə, bərabərsizliyi azaltmağa və sosial rifahı təşviq etməyə yönələn yollarla iqtisadi imkanlara çıxışı artıraraq gənclərə zamanla fayda verəcək şəkildə dizayn edilə bilər. Lakin bu, bir qədər vaxt tələb edən bir

işdir. Gənclər yaşıl iqtisadiyyat şəraitində iqtisadi və məşğulluq imkanlarına çatmaqda əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Enerji, sənaye və infrastruktur kimi sektorlar çox vaxt gənclərin asanlıqla əldə edə bilmədiyi müəyyən təhsil və bacarıqlar tələb edir. Həmçinin iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılmasında gender bərabərliyinin təşviqi birgə fəaliyyət tələb edir və iqtisadi səmərəlilik, sosial bərabərlik və ətraf mühitin davamlılığı üçün son dərəcə əhəmiyyətli faydalara malikdir.

İqtisadi artımı təşviq edən, ətraf mühitə təsirini azaldan, layiqli iş yaradan və gəncləri yoxsulluqdan çıxaran yenilikçi və maliyyə cəhətdən dayanıqlı həllərin təşviqi Dayanıqlı İnkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün çalışan dövlət, özəl və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları üçün əsas prioritetdir (2.səh.13).

Siyasətçilər, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti qarşısında duran vəzifə gənclərin həm mənalı həyat tərzi yaratmaq, həm də davamlı iqtisadi inkişafa töhfə vermək potensialını üzə çıxaran yenilikçi və təsirli bir sahibkarlıq ekosistemini inkişaf etdirməyin yollarını tapmaqdır.

Əslində, iqlimlə bağlı siyasətlərin sosial və məşğulluq nəticələri bütün dünyada insanlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və bunun beynəlxalq iqlim sazişlərinin imzalanması, davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanması üçün geniş təsirləri ola bilər. Beləliklə, iqlim dəyişikliyinə reaksiyanın sosial və məşğulluq nəticələrini anlamaq siyasətçilər üçün vacibdir. Siyasət qurucuları iş yerlərinin yaradılmasını maksimuma çatdıran, iş yerlərinin itirilməsini minimuma endirən və restrukturizasiya prosesində hamı üçün ədalətli keçidi təmin edən strategiyalar hazırlamaq üçün potensial məşğulluq imkanlarını bilmək istəyirlər. Statistik məlumat bazaları və iqtisadi modellər kimi alətlər siyasət alternativlərinin sosial və məşğulluq nəticələrini kəmiyyətləndirmək, kvalifikasiya etmək və layihələndirmək üçün lazımdır.

Bugün gənclərin üzləşdikləri xüsusi çətinliklər nəzərə alınmaqla, gənclər üçün yaşıl iş yerlərinin yaradılması koordinasiyalı və çoxşaxəli səyləri əhatə etməlidir. Gələcək ərzaq tədarükü ilə əlaqədar artan təzyiqlər, regionlarlarda yaşayan işsiz gənclər üçün davamlı olaraq kənd təsərrüfatı işlərinin qurulması və ya fərqli sektorlarda aidiyyatı üzrə qabiliyyətli gənclər üçün işlərin açılması yönündə bir sıra imkanlar təklif etsə də, bu yanaşmaları həyata keçirmək üçün daha sistemli bir fəaliyyət istiqaməti lazımdır. Yaxşı idarə olunarsa, yaşıl inkişaf, ətraf mühitin qorunması və iqtisadiyyatın iqlim dəyişikliyinə daha davamlı olmasını təmin etməklə gənclərin məşğulluq ehtiyaclarını ödəmək üçün əhəmiyyətli fürsətlər yarada bilər.

Dayanıqlı kənd təsərrüfatı və ya yaşıl istehsal kimi sektorlar ənənəvi istehsaldan daha çox əmək tələb edir və daha çox məşğulluq nəticəsi verir. 2050 -ci ilə qədər davamlı idarəetmə təcrübələri ilə kənd təsərrüfatında qlobal məşğulluq artımlarının 362 ilə 630 milyon iş arasında dəyişəcəyi gözlənilir (4.səh.6).

Enerji və kənd təsərrüfatında baş tutacaq yeniliklər daha çox gəncin öz icmalarında aqrobiznes və digər iqtisadi imkanlarla məşğul olmasına təkan verə bilər. Enerjiyə çıxış imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, bir çoxuna gənc sahibkarların rəhbərlik etdiyi təmiz enerji sahəsində fəaliyyət göstərəcək müəssisələrin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, enerjiyə çıxış və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqəli yeniliklər tətbiq etməsi inkişaf yönündə atılan mühüm addımlar ola bilər.

Yaşıl iqtisadiyyatda gənclərin məşğulluq imkanlarını artırmaq və yaxşılaşdırmaq üçün təsirli və yenilikçi yanaşmalar mövcuddur. Gənclər üçün layiqli işlərin artımı gənclərin yaşıl iqtisadiyyata uyğunlaşa bilmə qabiliyyətindən asılıdır. İşçi və işəgötürən təşkilatlarının sosial dialoqa əsaslanan sıx əməkdaşlığı və iştirakı gənclər üçün yaşıl işlərin təşviq edilməsində əhəmiyyətli bir müvəffəqiyyət faktoru ola bilər.

Xüsusilə məşğulluq imkanlarının geniş olduğu infrastrukturda (yaşıl işlər), enerji və qida istehsalında mövcud siyasəti və proqramları tətbiq etmək üçün ölkəyə xas iş nümunələri

hazırlana bilər. Dövlət və özəl sektorda lazım olan investisiya və siyasət dəyişikliklərini inkişaf etdirmək üçün əməkdaşlığın təşviqi vacibdir. Milli tərəfdaşların tələblərindən asılı olaraq ölkə səviyyəsində gənclərin məşğulluğu və yaşıl iş yerlərinin yaradılması üzrə texniki yardımın gücləndirilməsinə ehtiyac vardır. İşəgötürənlərin yaşıl iqtisadiyyatda hansı xüsusi bacarıqlara ehtiyac duyduğunu aydınlaşdırmaq üçün bacarıq boşluqları sorğuları keçirmək olar. Boşluğu aradan qaldırmaq üçün əsas tövsiyyələr hazırlana bilər. Yaşıl bacarıqların məktəblərə və ya şagirdlik proqramlarına inteqrasiyası üçün planların hazırlanması və həyata keçirilməsi faydalı ola bilər.

Gəncləri qərar qəbuletmə proseslərinə cəlb etmək və onlara məşğulluq və səlahiyyətləndirmə kimi spesifik sahələr ətrafında öz planlarını hazırlamağa imkan vermək effektiv mexanizmlər sırasındadır. Onlayn gənclik portalları gənc insanları iqlim dəyişikliyi ilə bağlı təhsil və təlim imkanları, ictimai məlumatlandırma haqqında əsas məlumat və resurslarla təmin edə bilər. Həmçinin bu sahə ilə bağlı sosial mediadan effektiv istifadə gənclərin yaşıl iş yerləri ilə bağlı məsələlərdə fəal iştirakının gücləndirilməsinə yol aça bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. GAIN Training Guidebook: How to measure and model social and employment outcomes of climate and sustainable development policies. 2017
2. “Growing green: Fostering a green entrepreneurial ecosystem for youth” Lisa M. Hanley, Callie Ham, Daniel J. Solana Gázquez 2020
3. International Labour Organization “Promoting green jobs for youth through national employment policies and programmes”
4. Thematic Plan for Green Jobs
5. https://www.ilo.org/global/topics/green-jobs/news/WCMS_220248/lang--en/index.htm

GƏNCLƏRİN MƏŞĞULLUĞU SAHƏSİNDƏ YENİ İMKANLAR: YAŞIL İŞLƏR

Zeynalova Səma

XÜLASƏ

Bu məqalə müasir dövrün əsas problemlərindən biri olan iqlim dəyişikliyinin məşğulluğa təsiri ilə bağlı yazılmışdır. Məqalədə yaşıl iş yerlərinin perspektivlərindən və iqtisadiyyatın yaşıllaşdırılmasının əhəmiyyətindən bəhs olunur. Məlumdur ki, iqlim dəyişikliyi ən geniş yayılmış qlobal problemlərdən biridir. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə onun törədə biləcəyi fəsadların qarşısının alınması üçün vacibdir. İqlim dəyişikliyinin təsir etdiyi əsas sahələrdən biri də gənclərin məşğulluğudur. Yaşıl iş yerlərinin artırılmasının gənclərin məşğulluğunun təmin olunmasında əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahədə yenilikçi strategiyaların tətbiqinə ehtiyac vardır. Gənclər atılacaq yeni addımların aparıcı qüvvəsidir.

НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ В СФЕРЕ ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЕЖИ: ЗЕЛЕНЫЕ РАБОЧИЕ МЕСТА

АННОТАЦИЯ

Эта статья о влиянии изменения климата на занятость, что является одной из главных проблем современности. В статье обсуждаются перспективы зеленых рабочих мест и важность озеленения экономики. Как известно, изменение климата - одна из самых распространенных глобальных проблем. Справиться с изменением климата важно для предотвращения последствий, которые оно может вызвать. Одна из основных областей, на которую влияет изменение климата, - это занятость молодежи. Увеличение количества «зеленых» рабочих мест важно для обеспечения занятости молодежи. В этой сфере необходимо применять инновационные стратегии. Молодые люди являются движущей силой новых шагов, которые необходимо предпринять.

NEW OPPORTUNITIES IN THE FIELD OF YOUTH EMPLOYMENT: GREEN JOBS

SUMMARY

This article is about the impact of climate change on employment, which is one of the main problems of our time. The article discusses the prospects of green jobs and the importance of greening the economy. It is known that climate change is one of the most widespread global problems. Coping with climate change is important to prevent the consequences it can cause. One of the main areas affected by climate change is youth employment. Increasing green jobs is important in ensuring youth employment. There is a need to apply innovative strategies in this area. Young people are the driving force behind the new steps to be taken.

İŞSİZLİK PROBLEMİ VƏ İŞSİZLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİ

Kazımova Bənövşə Mübariz
BDU-nun II kurs magistrantı
banovsha.17@gmail.com

Açar sözlər: müavinət, sosial müdafiə, işsizlik, rifah .
Ключевое слово: пособие, социальная защита, безработы, процветание
Keywords: allowance, social security, unemployment,welfare.

Müasir dünyada digər problemlər kimi, işsizlik də ölkəmizdə mövcud olan ən aktual və sosial problemlərdən biridir. Demək olar ki, bütün ölkələrdə xalqın rifahına və ölkə iqtisadiyyatına təsir göstərən başlıca amildir. Bundan da əlavə, hətta insanlararası münasibətlərin kəskinləşməsinə, yəni boşanmaların sayının artmasına belə təsir göstərir.

Bildiyimiz kimi, məşğulluğun təmin edilməsi bir çox faktorlardan asılıdır. Bu faktorlara biz istər sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi, məhsuldar qüvvələrin vəziyyətini, istərsə də, iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri misal göstərə bilərik. İşsizlik səviyyəsinin azaldılması və əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin edilməsi ölkəmiz üçün önəmli prioritetlərdəndir. Bir sözlə, biz işsizlik səviyyəsinin minimum dərəcəsinin qorunmasını dövlətimizin əsas prioritetlərdən biri kimi hesab edə bilərik. Hər kəsə məlumdur ki, işsizliyin aşağı salınması üçün, illərdir, ölkəmizdə müxtəlif sayda proqramlar həyata keçirilir. Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş ən mühüm siyasət dövlətimiz tərəfindən formalaşdırılmış mövcud qanunvericilik sistemidir. Bu qanunvericilik sistemi özündə, həm də məşğulluğun təmin edilməsi məsələsini ehtiva edir.

Müxtəlif mənbələrdə işsizliyə yanaşma tərzi fərqlidir və mən onlardan bir neçəsini qeyd etmək istərdim. İşsizlik – bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz bir hissəsdir. İşsiz əhali dedikdə, əmək qabiliyyəti yaşına çatmış, işləməyən və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə iş axtaran şəxslərdən ibarət olan əhalinin bir hissəsi nəzərdə tutulur. Işsizlərə aşağıdakılar aid edilir: işləməyənlər, iş axtaranlar, işə başlamağa hazır olanlar. Işsizlərə təkcə müxtəlif səbəblərdən işdən çıxarılanlar deyil, iş yerlərini könüllü surətdə qoyub gedənlər, yeni iş tapmağa cəhd göstərənlər də daxildir [1].

İşsizlik – ölkənin işləmək istəyən iqtisadi cəhətdən fəal əhalisinin az və ya çox bir hissəsinin iqtisadi səbəblərdən məşğulluğunun olmamasıdır. Nəzəri olaraq işsizlik işçilər və işəgötürənlər arasında insanın təbii hüququ olan işləmək hüququnun, iş qabiliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından əlaqəni ifadə edən sosial-iqtisadi bir kateqoriyadır [2].

İşsizliyi başqa cür izah etsək, vurğulamaq lazımdır ki, burada iş qüvvəsinə olan tələb təklifdən geri qalır. İşsizlik iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər və iqtisadi böhranlar nəticəsində yaranır və inkişaf etmiş texnologiya, bir sözlə, texnoloji tərəqqi (yeni texnologiyaların istifadəsi nəticəsində müəyyən qədər iş yerləri azalır və bir sıra fəaliyyət sahələri sıradan çıxır, beləliklə bu da öz növbəsində işsizliyə təsir göstərir), işçilərin lazımi iş bacarıqları və vərdişlərinin olmaması kimi digər faktorlarla daha da güclənir, işçilər iş tapmaqda müəyyən problemlərlə üzləşir və beləliklə, işsizlik formalaşır. İşsizləri biz müəyyən kateqoriyalara bölə bilərik. Bu kateqoriyalara ilk dəfə əmək bazarına müraciət edən şəxslər, müəyyən qədər fasilə verdikdən sonra əmək bazarına müraciət edən şəxslər, işdən çıxarıldığına görə işsiz qalan və işdən könüllü şəkildə çıxan şəxslər aiddir. 2020-ci il yanvarın 1-nə olan rəsmi statistikaya görə, ölkəmizdə qeydiyyatda olan işsizlərin sayı, 251,6 min nəfərdir. İqtisadi fəal əhalinin təqribən, 4,84%-ni təşkil edir. İqtisadi fəal əhalinin sayı isə 5190,1 min nəfərdir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında on dörd illik dövr ərzində, yəni 2003-2017-ci illər ərzində əldə olunan statistik göstəricilərə əsasən 1900000 yeni iş yeri açılmış, onların ¾, yəni 1400000 iş yeri daimi olan iş yerləridir [3]. Eyni dövrdə əhali sayının təxmini olaraq 1500000 nəfər artmasını nəzərə alsaq, əmək bazarında yeni iş yerlərinin yaradılması mütləq olacağı aydın məsələ idi.

Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhalinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır. 2019-cu ildə ölkədə iqtisadi fəal əhalinin sayı 2005-ci illə müqayisədə 810,0 min nəfər artaraq 5190,1 min nəfər olmuş, onların da 4938,5 min nəfərini iqtisadiyyatda məşğul olanlar, 251,6 min nəfərini isə işsiz əhali təşkil edir [4].

Bir məqamı vurğulamağı unutmamalıyam, 1 ildir ki, bütün dünyanı ağuşuna alan pandemiya səbəbiylə dünyanın əksər ölkələrində karantin rejimi tətbiq olundu. Karantinə ciddi şəkildə əməl edən ölkələrdən biri olaraq ölkəmizdə, təəssüf ki, karantin də işsizliyə təsir göstərdi. 2020-ci il dekabr 1-nə olan rəsmi məlumata əsasən, işsizlərin sayı 100 min nəfər artaraq, 365 min nəfər olub. Bu da iqtisadi fəal əhalinin 7 %-ni təşkil edir. Aydındır ki, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınmasıyla bərabər milli iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün həyata keçirilən ən mühüm iqtisadi alətlərindən olan məşğulluq siyasəti ölkə iqtisadiyyatının dirçəlməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu siyasətin əsas məqsədi mövcud əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinə nail olmaqdır. İqtisadi fəal əhalinin qanunvericiliyə uyğun şəkildə göstərdiyi fəaliyyəti biz məşğulluq adlandırırıq və bu fəaliyyət nəticəsində onlar gəlir əldə edir. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi bütün dövrlərdə aktual olduğu kimi, indi də bu aktuallıq davam etməkdədir. Bu zaman əsas diqqət yetirilməli olan məsələ cəmiyyətdəki mövcud sosial təbəqələr arasındakı sosial-iqtisadi ziyyətləri aradan qaldırmaq və gəlirlərin əhali arasında ədalətli şəkildə bölünməsidir.

Məşğulluq siyasəti çoxcəhətli və müxtəlif sosial-iqtisadi proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlar isə həm dövlət büdcəsi hesabına, həm də qeyri-dövlət fondlarının büdcəsi hesabına baş verir. Həyata keçirilənn tədbirlər və proqramlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına və müxtəlif sərmaye qoyuluşlarının artırılmasına yönəldilir. Hətta deyə bilərəm ki, regionlarda işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında da proqramların böyük rolu vardır. 2004-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən bu ardıcıl proqramlar nəticəsində regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa nail olunmuş, müxtəlif iş yerləri açılmışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, işsizliyin azaldılması və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində ölkəmizdə mühüm qanunvericilik bazası əsas rol oynayır. Məşğulluğun təmin edilməsi ilə bağlı hüquqi əsaslar Konstitusiyamızda mövcud olmuşdur. Ölkə vətəndaşlarının sərbəst və azad şəkildə məşğulluq sahələrini seçə bilməyi və digər hüquqları haqqında konstitusiyanın müxtəlif müddəalarında aydın şəkildə əks olunmuşdur.

Müxtəlif proqramlar sırasına "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"-nı aid etmək mümkündür. Bu proqramın əsas hədəfləri bunlar göstərilmişdir: məşğulluğa, xüsusilə də, gənclər arasında məşğulluğa yardım vasitələrinin inkişafı; müxtəlif iş yerlərinin yaradılması; sosial dialoqun formalaşdırılması, beynəlxalq əmək normaları və standartlarının səmərəli tətbiqi [5]. Digər proqramlar "Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları", "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"(2006 −

2015-ci illər) və bunun icrası ilə bağlı olaraq cənab Prezidentin sərəncamı ilə" "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007 − 2010-cu illər)-nı da əlavə edə bilərəm. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək hüquqlarının təmin edilməsi, işsizliyin aradan qaldırılması və məşğulluq probleminin həlli 2 iyul 2001-ci il tarixli "Məşğulluq haqqında" qanun ilə tənzimlənir. Ancaq məşğulluq haqqında qanunvericilik yalnız bu qanunla deyil, həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Əmək məcəlləsi, digər hüquqi və normativ aktlar, eləcə də Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq saziş və müqavilələr ilə tənzimlənməkdədir [6].

"Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" (2007 − 2010-cu illər) -nın icrası ilə işsizliyin azaldılması, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi istiqamətində işlər görülmüşdür. Bildiyiniz kimi, əhalinin, xüsusilə də, işsizlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə, 2017-ci il 30 iyun tarixində "İşsizlikdən sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Əlbəttə ki, bu qanun bütün işsizləri əhatə etmir. Dövlət orqanının, hüquqi şəxsin ləğvi, işçi sayının və işçilərin ixtisarı nəticəsində əmək münasibətlərinə xitam verilmiş şəxsləri əhatə edir [7].

Ölkəmizdə bu problemlərin həllini öz işlərində rəhbər tutan müxtəlif qurumlar, orqanlar fəaliyyət göstərir. Zənnimcə, qurumlardan danışarkən ilk olaraq Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin adını çəkməliyəm. Nazirlik əmək münasibətləri, əməyin mühafizəsi, əmək ehtiyatlarından istifadə, əhalinin sosial müdafiəsi, o cümlədən əmək pensiyaları və sosial sığorta, əhalinin məşğulluğu, işsizlikdən sığorta, demoqrafiya, tibbi-sosial ekspertiza, əlillərin *və* sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası sahələrində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Nazirliyin tabeliyində Dövlət Məşğulluq Agentliyi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu fəaliyyət göstərir. Qurumlar bir sıra özünəməşğulluq proqramları həyata keçirir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məşğulluq orqanlarının gördüyü tədbirlər nəticəsində 2020-ci ildə işlə təmin olunanların sayı təxminən 30 faiz artırılmaqla 130 minə çatdırılmış, peşə hazırlığına cəlb olunanların sayı isə 40 faizdən çox artırılmaqla, 5 minə çatdırılmışdır. Bunu da qeyd etmək istəyirəm ki, 2020-ci il ərzində 12 minədək ailə özünəməşğulluq proqramlarına, 64 min nəfər isə ödənişlli ictimai işlərə cəlb olunmuşdur. İşsiz şəxslərin sosial müdafiəsi üçün görülən tədbirlərdən biri də "işsizlik müavinəti"-nin verilməsidir. Azərbaycanda işsiz statusu almış şəxslər işsiz kimi şəhər və ya rayon Məşğulluq Mərkəzlərində qeydiyyata düşdüyü gündən öncəki on iki ay ərzində iyirmi altı həftədən artıq müddətdə rəsmi əmək haqqı aldığı bir işdə çalışdığı halda, onun işsizliyə görə alacağı müavinət son iş yerindəki on iki ay ərzində aldığı məvacibin yetmiş faizi həcmində təyin olunur. Bu zaman həmin müavinətin həcmi müavinətin təyin olunduğu dövrdə ölkədəki orta aylıq əmək haqqından artıq, ölkə üzrə minimum müavinətin məbləğindən isə aşağı olmamalıdır [8].

Pandemiyaya görə işsiz qalan, işləri bağlanan, maddi cəhətdən vəziyyətləri yaxşı olmayan şəxslərə, aztəminatlı ailələrə pandemiya dövründə mimimum yaşayış məbləği həcmində 190 manat birdəfəlik işsizlik müavinətləri verildi. Bunun üçün isə Koronovirusla mübarizə Tədbirlər Planına əsasən, ilk dəfə bu ödənişlərin verilməsi 200 min nəfəri əhatə edərək dövlət büdcəsindən 70 milyon manat vəsait ayrılmışdı.

Ümumilikdə desək, bu sahədə hökumətimiz tərəfindən qəbul edilən qanun və sərəncamlar öz nəticəsini göstərməkdədir. Beləliklə, bütün bu tədbirlər və həyata keçirilən proqramlar nəticəsində işsizlik səviyyəsi aşağı düşəcək və işsiz şəxslərin həyat şəraiti yaxşılaşacaq.

ƏDƏBİYYAT

1.https://kayzen.az/blog/ekonomiks/8240/işsizlik,-onun-səbəbləri,-ölçülməsi-və-formaları.html
2. S. Mehbalıyev, R. İsgəndərov, "Əmək bazarı, məşğulluq və işsizliyin elmi-nəzəri əsasları". Bakı – 2001
3."Xalq qəzeti" rəsmi səhifəsinin iqtisadiyyat bölməsi http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/95367
4.Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi səhifəsi (https://www.stat.gov.az/source/labour/)
5. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"
6. Mirzəyev T. ,2006- "İqtisadiyyatın idarə edilməsi"
7. "İşsizlikdən sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu
8. http://www.bhm.az/az/news/230.html

İŞSİZLİK PROBLEMİ VƏ İŞSİZLƏRİN SOSİAL MÜDAFİƏSİ

Kazımova Bənövşə

XÜLASƏ

Məqaləm dövrümüzün ən aktual problemlemlərindən biri olan işsizlik problemi və işsizlərin sosial müdafiəsi mövzusunda yazılmışdır. Məqalədə işsizliyin nəzəri-metodoloji əsasları, işsizliyin ölkəmizdəki səviyyəsi, işsiz şəxslərin sosial müdafiəsi kimi nüanslar diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

ПРОБЛЕМА БЕЗРАБОТИЦЫ И СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА БЕЗРАБОТНЫХ

Казымова Бановша

АННОТАЦИЯ

Статья написана по одной из самых актуальных проблем современности - проблеме безработицы и социальной защиты безработных. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы безработицы, уровень безработицы в нашей стране и нюансы социальной защиты безработных.

UNEMPLOYMENT PROBLEM AND SOCİAL PROTECTİON OF THE UNEMPLOYED

Kazimova Banovsha

SUMMARY

The article is written on the problem of unemployment and social protection of the unemployed, that is is one of the most actual problems of our time. In the article, the main attention is focused on the theoretical and methodological bases of unemployment, the level of unemployment in our country, the nuances of social protection of the unemployed.

PEDAQOGİKA

ŞAGİRDLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBİYƏSİNDƏ EKSKURSİYALARIN ROLU

Quluzadə Nigar Şair qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nigarquluzade5@mail.ru

Açar sözlər: vətənpərvərlik, tərbiyə, ekskursiya, mənəvi təmizlik
Ключевые слова: патриотизм, воспитание, экскурсия, духовная чистота.
Keywords: patriotism, nurture, excursion, spiritual purity

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsası vətən sevgisidir. Vətəni sevmək üçün onu yaxşı tanımalı, onun yeraltı və yerüstü sərvətləri, maddi və mədəniyyət abidələri, adət və ənənələri ilə dərindən tanış olmalısan. Son illərdə bu istiqamətdə işlər xeyli intensivləşmiş, belə maarifləndirmə işinin əsas mərkəzləri olan tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin sayı artmışdır. Ötən ildən etibarən gənclərin ölkəmizi daha yaxından tanımasına imkan verən yeni bir layihə başladı. Beləliklə, Prezidentin tapşırığı ilə "Ölkəmizi tanıyaq" təhsil turlarına start verildi. Layihə məktəblilərin yay aylarında, həm də məktəb tətili günlərində müxtəlif bölgələrə səfərləri təşkil etdi. Bu səfərlər zamanı tələbələr bölgənin və şəhərin görməli yerləri, maddi və mədəniyyət abidələri ilə tanış olur, görüşlər keçirirlər. Keçən ilin avqustunda layihənin başlandığı gündən bu turlarda müxtəlif bölgə və şəhərlərdən, təhsil müəssisələrindən minlərlə şagird, xüsusən də gənclər iştirak etmişdir. Yığılmış təcrübənin təhlili göstərir ki, bu tur hərəkətləri digər iş formaları kimi gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin təsirli vasitələrindən biridir [1, s.64].

Mənəvi saflıq və mənəvi gözəllik gənclərin həyatını zənginləşdirən, xalqa və dövlətə vicdanla xidmət edən keyfiyyətlərdəndir. Azərbaycanın mövcud vəziyyətində respublikamızın daha çox vətənpərvər gənclərə ehtiyacı var. Milli şüuru olan bir gəncin vətənpərvər olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Ümumtəhsil məktəblərində məktəblilərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi üçün tarix fənni mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tarix fənnini öyrənərək şagirdlər Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi yol, onun sosial, mənəvi, əxlaqi təcrübəsi haqqında biliklərin əsaslarına yiyələnir, Azərbaycanda keçmiş, indi və gələcəkdə baş verən hadisələri dərk etmək bacarığını inkişaf etdirir; şagirdlərin dəyər sistemini formalaşdırır, xalqının tarixinə və mədəniyyətinə hörmət və marağı inkişaf etdirir, onlara xüsusi tarixi faktlar və hadisələrlə yaşlı nəslin ideallarını çatdırır. Ailəsinin, şəhərinin, bölgəsinin tarixini öyrənən uşaq, yaşadığı bölgənin tarixini və qəhrəmanlarını çox sevir. Şəhidlərin qəhrəmanlığını nümunə götürərək, məktəbdənkənar və dərsdənkənar tədbirlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə təsirindən danışarkən, heç bir bölgənin və ya bölgənin milli qəhrəmanı, şəhidinin olmadığı qeyd edilir. Hər bir məktəb kitabxanası həmyerlisi Milli Qəhrəmanın adını daşıyan bir guşə, burada həyatı və hərbi fəaliyyəti ilə bağlı materiallar toplayıb stend yaratmaq olar. "Vətən uğrunda tökülən qan yer üzündə qalmayacaq", "Qəhrəmanlar gəncliyə nümunədir", "Qəhrəmanlar unudulmur" və s. adlar verilə bilər. Qeyd olunur ki, Qarabağla bağlı hər hansı tədbirin keçirilməsi üçün kitabxanaçılar ilk növbədə gənc tələbələr üçün kitabların toplanmasına, müxtəlif mövzularda kartotekanın tərtibinə böyük diqqət yetirməlidirlər [2., s.43]. Bədii ədəbiyyatın təbliğinə ən çox yayılmış ədəbi və incəsənət gecələri vasitəsilə nail olmaq mümkündür, o cümlədən məktəblərdə ədəbi dərnəklərin gücündən də istifadə edilməlidir. Hər bir bölgənin işğalı günü anma mərasimi keçirə, qarabağlıları, hadisələrə

şahidləri, bu mövzuda yazıçıları, eləcə də bölgə ziyalılarının nümayəndələrini dəvət etmək lazımdır. Bu ailələrlə ünsiyyət qurmaq üçün gənc məktəblilərin ana, uşaq və şəhid həyat yoldaşları ilə mütəmadi görüşlərinin keçirilməsi də məqsədəuyğundur. Bütün bunlar şagirdlərə daha çox emosional təsir göstərir, onlarda faciənin səbəbkarlarına nifrəti artırır.

Gənclərin tarixi keçmişə, milli düşüncəyə, milli adət-ənənələrə hörmətlə yanaşmaları, bu yüksək dəyərləri qoruyub təbliğ etmələri vacibdir. Öz mədəniyyətinə, mentalitetinə, ruhuna bağlı gənclər hər an silaha sarılmağa, torpaqlarımızı qorumağa hazırdırlar. Azərbaycan xalqı tarix boyu bir çox sınaqlarla üzləşmiş, bir çox çətinlikləri dəf etmiş və bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə gənclərin rolu və əməyi böyük olmuşdur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, ən vacib vəzifələrdən biri gəncləri vətənpərvərlik və dövlətinə və xalqına məhəbbət ruhunda tərbiyə etməkdir. Şübhəsiz ki, gənclərin tərbiyəsində milli adət-ənənələr, böyüklərə və kiçiyə hörmətin rolu vardır ki, bu da onlarda vətənpərvərlik hissinin inkişafına səbəb olur [2., s.94].

Bu gün gənc nəslin vətənpərvərliyi, qeyrəti və ehtirası güclü şəkildə özünü göstərir. Əsas şərt gənc nəslin tərbiyəsi, onun milli şüura bağlı olmasıdır. Qəhrəmanlarımız məktəblilərə təqdim olunur, tariximiz öyrədilir, hər an Vətənin müdafiəsinə hazır olmaq ruhunda tərbiyə olunur, milli dəyərlərimizə zidd olan təzahürlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparan insanlar formalaşdırılır. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində gənclərimizin Qarabağ müharibəsi veteranları ilə görüşlərinin təşkil olunması, müxtəlif ekskursiyaların keçirilməsi, müharibədə fədakarlıq göstərən qəhrəmanlarımızla söhbətlərin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini düşünürük. Bütün bunlar vətənpərvərlik hissinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi və bədən tərbiyəsi birləşdirildikdə daha təsirli olur. Bu gün gənclərlə iş dövlət siyasətimizin əsas məsələlərindən biridir. Gənclərimizin sağlam və vətənpərvər böyüməsi üçün müxtəlif bölgələrdə idman qurğuları istifadəyə verilir. Dövlətimiz bu sahədə bütün imkanlarından istifadə edir.

Ölkənin hər yerində gənc nəslin milli kimliyinin inkişafı, onlarda vətənpərvərlik hissinin aşılanması üçün lazımi işlər aparılır. Uşaqlarla Vətəni qorumaq, ona məhəbbətlə bağlı müxtəlif mövzularda söhbətlər aparılır. Vətənpərvərlik hissinin tərbiyəsində mühüm rol oynayan hərbi idman oyunlarının keçirilməsi də təqdirəlayiqdir. Məktəblilərin yarışlara hərbi geyimdə qatılması onları bir anlıq əsgər kimi hiss etməyə məcbur edir. Ona görə də bu cür tədbirlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin müxtəlif formaları və üsulları mühüm rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan Ordusu Gününə hazırlıq, hərbi hissələrə, döyüş bölgələrinə ekskursiyalar, qəhrəmanların abidələri, Qarabağ müharibəsi veteranları və milli ordunun nümunəvi əsgərləri ilə görüşlər şagirdlərin yaddaşında dərin iz buraxır. Tədbirlər vətənpərvərlik tərbiyəsinin ən təsirli formalarıdır. Onlar həyata keçəndə hər bir gənc Vətən qarşısında məsuliyyətini dərk edir, Vətəni bütün qəlbi ilə qorumağa və sevməyə hazır olur. Böyüklərə hörmət, tələbkarlıq, obyektivlik, ləyaqət və humanizm kimi əxlaqi keyfiyyətlərə riayət etməyin gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə də güclü təsiri olduğu danılmaz bir həqiqətdir [3., s.26].

Azərbaycan Respublikasının inkişaf salnaməsində yeni, maraqlı və pedaqoji-psixoloji cəhətdən mühüm istiqamətlərdən biri də məktəblilərin respublikanın regionlarına qrup səfərlərinin təşkilidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamına uyğun olaraq, 2014 -cü ildə ölkənin müxtəlif məktəblərində "Ölkəmizi tanıyaq" adlı şagird qrupları yaradılaraq bölgələrə və şəhərlərə göndərildi. Bu hadisə şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar ölkəmizin iqtisadiyyatı və mədəniyyəti ilə tanış olmaqla yanaşı, uşaqlarda vətənpərvərlik hissini də artırır. Bu əhəmiyyətli bir ictimai hadisədir və hər il yaz və qış tətili günlərində tələbələr dövlət hesabına müxtəlif rayon və şəhərlərə səyahət

edirlər. Beləliklə, gənclər bölgənin coğrafiyası, ümumi mənzərəsi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və abadlığı ilə tanış olurlar. Bölgənin tarixi abidələri, ümummilli lider Heydər Əliyevin abidəsi, Şəhidlər Xiyabanı, Quba soyqırımı xatirə kompleksi, Xocalı soyqırımı abidəsi, tarixi şəxsiyyətlərin ev muzeyləri, yeni tikililər, Azərbaycanın müstəqillik tarixi, xüsusilə məktəblər, xəstəxanalar , Olimpiya idman kompleksləri və müasir avtomobil yollarının tikintisi və s. ilə tanış olan şagirdlərdə vətənə sevgi hissi aşılanır.

Müstəqillik dövründə Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir, Gəncə, Naxçıvan, Qəbələ şəhərləri daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovetlər birliyində xaricə turist kimi getməzdən əvvəl gənclərimizə Azərbaycanın bölgələri (torpaqları) ilə tanış olmaq məsləhət görülürdü: "Vətəninizin tarixi yerlərinə baxın, sonra xaricə səyahət edin". Ancaq müstəqillik dövründə indiki gənclər bu arzunu gerçəkləşdirməyə başladılar. 2014-cü ildən başlanan bu maarifləndirici tur-aksiya 6 dəfə həyata keçirilib, iki mindən çox IX-XI sinif şagirdini özündə birləşdirib.

Respublikamızın inkişafı, şəhər və rayonların abadlaşdırılması sevindiricidir. Bu bölgələrdə tələbələrin olması bölgələrdə iqtisadiyyat, mədəniyyət və s. tanışlıq onlarda Vətən sevgisini artırır, vətənpərvərlik hisslərini gücləndirir.

Məktəblilərin ölkəmizi tanımaq üçün keçirdiyi maarifləndirici tur pedaqoji və psixoloji hadisə kimi dəyərlidir [4., s.48]:

1. Vətənpərvərlik tərbiyəsi müəllim və tərbiyəçilərdən hərtərəfli bilik, bacarıq, səy və təmkin tələb edir.
2. Məktəblilərin bölgələrə səfər etmələri vacib olsa da, uşaqların yaşadıqları hadisələrlə bağlı inşa yazmaları, foto guşə hazrılamaları yaxşı hal kimi dəyərləndirilir.
3. Şagirdlərlə səyahət təəssüratlarını danışmaq məsləhət görülür.
4. Uşaqlar arasında kiçik bir bilik yarışması keçirmək məqsədəuyğun olardı.

Müstəqillik şəraitində respublika bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı və bu inkişafın öyrənilməsi nəticəsində gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün zəmin yaradılır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, vətənpərvərlik hissinin formalaşmasında təbliğat mühüm rol oynayır, ona görə də bu iş ailədən, uşaq bağçalarından və universitetlərdən başlamalıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, vətənpərvər gənclərin formalaşdırılması üçün çox iş görülmüşdür. Lakin mövcud çağırışları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu prosesi davam etdirmək zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Təlim prosesində və dərsdənkənar tədbirlər zamanı şagirdlərdə ailə həyatının mənəvi və psixoloji əsaslarının formalaşdırılmasının imkanları. Bakı, 2011, 64 s
2. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı:Maarif, 2015,104s.
3. Mehrabov A.O. Təlim prosesində konstuktiv öyrənmə və sosial münasibətlərin formalaşma xüsusiyyətləri /Azərbaycan məktəbi, 2005, №3, səh. 24-33.
4. T. Paşayev. Diyarşünaslıq materialları gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm vasitəsi kimi. Bakı: Mütərcim, 2010 312 s.

ŞAGİRDLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBİYƏSİNDƏ EKSKURSİYALARIN ROLU

Quluzadə Nigar

XÜLASƏ

Şagirdlərdə vətənpərvərlik və Vətən sevgisi tərbiyəsinin ən vacib cəhətlərindən biri də yaşadıqları kənd, şəhər və ölkə haqqında geniş məlumatlara sahib olmaları və bunu bilmələridir. Bunun üçün həm sinifdə, həm müəyyən mövzular və mətnlərin tədrisi zamanı, həm də sinifdənkənar işlərdə ölkəmiz, zəngin flora və faunası, yeraltı və yerüstü qaynaqları, maddi və mədəniyyət abidələri haqqında geniş məlumat vermək lazımdır,müxtəlif mövzularda. Ölkəmiz, təbiəti, iqtisadiyyatı və təbii sərvətləri haqqında əldə edilən biliklər şagirdləri qürurlandırır və vətənpərvərlik hisslərini gücləndirir. Ölkəmizin tarixi haqqında uşaqlara başa düşülən formada sistemli məlumat verilməsi də vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. İstər dərsliklərdəki ayrı-ayrı mətnlərdə, istərsə də maarifləndirici söhbət və tədbirlərdə şagirdlər ölkəmizin zəngin tarixi, xalqımızın zaman-zaman öz varlığını qorumaq uğrunda apardığı mübarizə, azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə haqqında biliklər əldə edirlər və bu vətənpərvərlik hissini artırır.

РОЛЬ ЭКСКУРСИЙ В ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ В ДУХЕ ПАТРИОТИЗМА

Гулузаде Нигяр

АННОТАЦИЯ

Одним из важнейших аспектов патриотического и патриотического воспитания учащихся является наличие у них обширной информации о селе, городе и стране, в которой они живут. Для этого необходимо предоставить обширную информацию о нашей стране, богатой флоре и фауне, подземных и наземных источниках, материальных и культурных памятниках, как на уроках, так и во время преподавания определенных тем и текстов, а также во внеклассных мероприятиях. по разным темам. Полученные знания о нашей стране, природе, экономике и природных ресурсах заставляют студентов гордиться и укрепляют их чувство патриотизма. Предоставление детям систематической информации об истории нашей страны в доступной форме также играет важную роль в патриотическом воспитании. Как в индивидуальных учебниках, так и в учебных беседах и мероприятиях студенты получают знания о богатой истории нашей страны, о борьбе нашего народа время от времени за сохранение своего существования, свободы и независимости и повышает чувство патриотизма.

THE ROLE OF EXCURSIONS IN EDUCATING STUDENTS IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM

Guluzada Nigar

SUMMARY

One of the most important aspects of patriotic and patriotic education of students is that they have extensive information about the village, city and country in which they live. For this, it is necessary to provide extensive information about our country, rich flora and fauna, underground and surface sources, material and cultural monuments, both in the classroom and during the teaching of certain topics and texts, as well as in extracurricular activities. on various topics. The knowledge gained about our country, nature, economy and natural resources makes students proud and strengthens their sense of patriotism. Providing children with systematic information about the history of our country in an understandable form also plays an important role in patriotic education. Both in individual texts in textbooks and in educational conversations and events, students gain knowledge about the rich history of our country, the struggle of our people from time to time to preserve their existence, the struggle for freedom and independence and increases the sense of patriotism.

CƏMİYYƏTİN MƏDƏNİ İNKİŞAFINA ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏSİRİ

Qubadova Ülkər Şövqi qızı
BDU-nun II kurs magistrantı,
qubadova_ulker@mail.ru

Açar sözlər: cəmiyyət, mənəviyyat, inkişaf, dəyər, əxlaq, əxlaqi-mənəvi dəyərlər
Ключевые слова: общество, мораль, развитие, ценность, мораль, морально-духовные ценности.
***Key words*:** society, spirituality, development, value, morality, moral-spiritual values

Gündən günə qloballaşan dünyada təlim-tərbiyə işinin təməlinin milli əsaslar üzərində qurulması, xalqımızın əxlaqi-mənəvi dəyərlərindən bəhrələnməsi, bu dəyərlərin aşılanması gənclərimizin milli ruhda yetişdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli-mənəvi dəyərlər ana təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli xəzinədir desək, yanılmarıq. Bu dəyərlərin hər cür kənar təsirlərdən qorunaraq hifz edilməsi və qayğılı münasibət sferasında inkişaf etdirilməsi isə, ilk öncə, cəmiyyətin başlıca qayəsini təşkil edən insanların əxlaqi-mənəvi dəyərlərə yiyələnmə səviyyəsi ilə şərtlənir. Məhz bu səbəbdən, milli-mənəvi dəyərlər gənc nəslə daha da zənginləşdirilmiş və cilalanmış şəkildə ötürülməlidir. Əgər mənəvi dəyərlər zənginləşdirilməzsə, mövcud cəmiyyətin mədəni inkişaf səviyyəsi ilə uzlaşma gedə bilməz. Çünki xalq insanların mənəviyyatı, əxlaq normaları və dünyaya baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin əsas yaradıcısı və hamisidir.

Ətraf aləmə zahiri münasibəti və özünəxas xarakterik daxili xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan insanın mənəviyyatının əsasının irsi faktorlardan asılı olmasına baxmayaraq, əsasən, sosial-mənəvi mühitin təsiri nəticəsində təşəkkül tapır. Burada, insanın doğulub boya-başa çatdığı ailə mühiti, inkişaf etdiyi təbii və sosial mühit, yaşadığı ictimai-tarixi zaman, ümumi götürdükdə, cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. (2,s.76)

Mövcud əxlaqi-mənəvi və milli-mədəni dəyərlər sistemi, sosial-hüquqi normalar, təsərrüfat-iqtisadi münasibətlər, ailə-məişət münasibətləri, təhsil-tərbiyə sistemi və bu kimi digər mühüm elementlərin sintezi insanın formalaşdığı ictimai-tarixi mühitin əsasını təşkil edir. Cəmiyyətin mədəni inkişafında bütün bu elementlərin vəhdətinin daşıyıcısı olan insanlar fərdi olaraq ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətlər kimi aparıcı qüvvə hesab olunur.

Ümumi tərbiyə prosesinin əsas komponentini və onun tərkib hissəsini gənc nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi işi təşkil edir. Müfəssəl inkişaf etmiş həqiqi insanın yetişdirilməsi ümumi tərbiyənin məqsədini və əsas qayəsini təşkil edir. (7, s.12)

Hazırki dönəmdə, Azərbaycanın Avropa məkanına və dünya ölkələrinə inteqrasiya etməsi bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni sahələrə də qlobal ölçüdə təsir göstərir. Fəqət bu təsir əxlaqi, milli-mənəvi sahədən də təsirsiz ötüşmür. Azərbaycan xarici ölkələrlə hərtərəfli əlaqəyə malikdir. Avropanın, Amerikanın və bütün planetin mənəviyyat sahəsində olan problemlər, nöqsanlar digər ölkələr kimi, Azərbaycanın da milli məkanına xarici jurnallar, televiziya kanalları və KİV-lər vasitəsilə daxil olur. Sözsüz ki, insanların milli şüur səviyyəsinə malik olma dərəcəsi, mənəviyyatca yetkinliyi, möhkəm iradə və xarakter əlamətlərinə yiyələnməsi üstün olduqca, onların yan təsirlərə qarşı daxili müqavimət qüvvəsi də bir o qədər böyük olur. Bununla bərabər, milli varlığın, milli mənafeyin hifz edilməsi funksiyası dövlətin üzərinə düşür. (3,s.55)

Gənclərimizin milli ruhda tərbiyə olunması, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyələndirilməsi, tariximizi, dilimizi, milli ənənələrimizi və milli-mənəvi dəyərlərimizi

lazımınca əxz etməsi olduqca vacibdir. Çünki mənəviyyat olmayan yerdə heç bir zənginlik mövcud ola bilməz...

Əxlaqi-mənəvi dəyərlər xalqın mövcudluğunun əsas göstəricilərindən olmaqla bərabər, həm də onun ən qiymətli sərvətidir. Hər bir xalqın özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər sistemi vardır. Tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, milli xüsusiyyətlərimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimiz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir.

İstər təhsil sistemində, istərsə də gənclərin mədəni-mənəvi həyatında kənar təsirlərə qarşı reaksiya qabiliyyəti güclü olan bir mühit yaradılmalıdır. Yəni, şəxslə kənar təsir arasında mütləq qoruyucu bir sahə olmalıdır. Şəxslə mədəni-mənəvi mühit arasında qoruyucu sahədə boşluqlar olduğu zaman kənar təsirlər yaddaşa təsir göstərir. Bu zaman, aşağı səviyyəli dünyagörüşə malik olanlar, iradəsi zəif olanlar, əxlaqi-mənəvi dəyərlərdən uzaq düşənlər asanlıqla bu təsirlərə məruz qalırlar.

Məhz bu səbəbdən də, gənc nəslin əxlaqi-mənəvi inkişafının, milli özünüdərk hissinin səviyyəsinin, iradi qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən işlər sistemli şəkildə icra edilməlidir.

Bu zaman, əsas olan ənənəyə sadiqliyin, yüksək mənəvi dəyərlərimizin, milli mənliyimizin qorunması kimi prinsiplərin diqqət mərkəzində saxlanmasıdır. Çünki özünütəsdiq milli-tarixi köklərə söykənir. Bəzi mətbuat orqanlarında heç bir meyara riayət edilmədən nəşr olunan deviant davranış mövzularında yazılar, bir sıra televiziya kanallarında nümayiş olunan gənclərin psixikasını korlayan etikadan kənar, reallıqla uzlaşmayan filmlər uşaqların, yeniyetmə və gənclərin mənəvi aləminə neqativ təsir göstərir. Bununla bağlı olaraq, bütün istiqamətlərdə mədəni-mənəvi mühitin saflaşdırılmasına nail olmaq hər birimizin ümumi işinin əsasını təşkil edir. Bu missiyanın yerinə yetirilməsində böyük vəzifə təhsil işçilərinin üzərinə düşür. Burada mühüm əhəmiyyət kəsb edən müəllimlərin özlərinin əxlaqi-mənəvi kamillik, intellektual hazırlıq səviyyəsi, ənənəvilik və müasirliyin vəhdətinə münasibət meyarıdır. Cəmiyyətdə dəyişikliklər cərəyan etdikcə, yeni formalaşan gənc kadrların tərbiyə sistemi, onlara aşılanan biliklərin məzmununa münasibət də dəyişməli və fərqli bir biçim almalıdır. (3,s.57)

Tərbiyə hər bir cəmiyyətin başlıca vəzifəsi hesab edilir. İnsan faktorunun əsas yer aldığı müasir dövrdə gənc nəslin dünyagörüşə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnən, sosial baxımdan aktiv olan, mənəvi zənginliyi və əxlaqi saflığı, fiziki kamilliyi və fiziki mədəniyyəti özündə ehtiva edən şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması və yetişdirilməsi qarşıda duran başlıca vəzifədir.

Əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər insanların fəaliyyəti ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Ayrı-ayrı kollektivlərdə yaxşı tərbiyə görmüş, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik olan insanların olması görülən işin səmərəli olmasına təkan verdiyi kimi, ümumi olaraq cəmiyyətdə də belə insanların olmasının cəmiyyətin mədəni inkişafının əsas təkanverici qüvvəsi qismində çıxış etməsini də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Belə insanlar ayrı-ayrı adamlar, kollektiv və cəmiyyətlər üçün yüksək dərəcədə faydalı olduqları kimi, eyni zamanda özləri də cəmiyyətdən daha rasional şəkildə bəhrələnirlər.

İnsanın əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri həm sosial mühitin təsiri, həm tərbiyənin və pedaqoji faktorların təsiri, həm də onun şəxsi fəallığı və iradi keyfiyyətləri ilə sıx şəkildə şərtlənir. İnsan cəmiyyətdə yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi üçün, cəmiyyət insanın əxlaqına, onun mənəvi simasına və əxlaq ilə təzad təşkil edən hərəkətlərinə biganə qala bilməz. Çünki əxlaqi keyfiyyətlər yalnız tərbiyə prinsipi deyil, həm də bəşəri dəyərlərdir.

Müasir dövrdə İslam dünyası da daxil olmaqla Şərq xalqlarının yaratdığı adət-ənənələrin, milli-mənəvi dəyərlərin əzx edilməsi imkanlarından effektiv şəkildə istifadə edilməsi aktual əhəmiyyətə malikdir.

Milli-mənəvi tərbiyənin imkanları dedikdə, bir qayda olaraq, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən dəyərlər nəzərdə tutulur. Milli-mənəvi tərbiyədə pedaqoji prosesdə həyata keçirilən müxtəlif növlü fəaliyyətin stimullaşdırılması və təşkili nəzərdə tutulur. Milli-mənəvi tərbiyə, şəxsiyyətdə təcrübi bacarıqlar, sosial-mənəvi münasibətlər formalaşdırır.

İctimai həyatı və onun bütün təzahürlərini qidalandıran tükənməz, canlı bir mənbə əxlaqi-mənəvi dəyərlərdir. Müdriklik, gözəllik, insan mükəmməlliyi, qısaca, cəmiyyətin ali idealları məhz bu mənbədən təşəkkül tapmışdır. Cəmiyyətimiz tərəfindən riayət edilən və hazırda rəhbər tutulan əsas əxlaqi prinsiplər də öz başlanğıcını bu mənbədən əxz etmişdir.

Cəmiyyətin mədəni inkişafı probleminə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən konsepsiya baxımından yanaşsaq, milli dəyərlərin, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin gənc nəslə ötürülməsi və inkişaf etdirilməsi üçün azərbaycançılıq, müstəqilliyin, milli dövlətçiliyin qorunması və ona məhəbbət, ana dilinin qorunması və onun təbliği, hüquqi dövlətin Əsas Qanunu, bayrağı, himni, gerbi və başqa atributlarına hörmət və onların qorunması, milli-mənəvi sərvətlərin qorunması və onlara qayğı göstərilməsi, mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlara qayğı göstərilməsi, dini dəyərlərə hörmət və s. kimi göstəricilərə yüksək səviyyədə əməl edilməsinin mühüm şərt olduğunu qeyd edə bilərik. (5, s.76)

Bu nöqteyi-nəzərdən, İslam mənəvi dəyərlərinin gənc nəslə mənimsədilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud şəraitin, milli adət-ənənələrin, təlim alanların yaşayış tərzinin, mənəvi səviyyəsinin hesaba alınması böyüməkdə və artmaqda olan nəslin İslam mənəvi dəyərləri əsasında yetişdirilməsinin effektivliliyində vacib şərtdir. Zəngin nəzəri bazaya malik İslam dəyərləri öz dərinliyini müqəddəs "Qurani-Kərim"də, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərində daha aydın şəkildə göstərir. (1,s.45)

Bu gün, ölkəmizdə gənclərin inkişafına dair strategiyalar, bir-birindən fərqli layihələr icra edilir. Misal olaraq, "2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nı vurğulaya bilərik. 2015-2025-ci illəri əhatə edən zaman kəsiyində Azərbaycan gəncliyinin potensialının müasir dövrün tələblərinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirilməsi, həmin potensialdan Azərbaycan Respublikasının mənafelərinə uyğun şəkildə istifadə edilməsi, yeni nəsildə fəal vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması İnkişaf Strategiyasının əsas məqsədini təşkil edir.

İnsanın cəmiyyətdən kənarda, tənha şəkildə yaşaması mümkün deyil. Çünki yaradılış etibarilə, insan bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən sosial varlıqdır. Bu qarşılıqlı təsir prosesində əxlaq normalarına düzgün riayət edilməsi, ümumilikdə

cəmiyyətin inkişafı üçün zəruridir. Bu zaman, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər əxlaqi-mənəvi müstəvidə qurulmalıdır ki, bu inkişaf mədəni formada təmin olunmuş olsun.

Burada şəxsiyyət amili əsas götürülür. Bir insanın başqa birinə hörmətlə yanaşmasının əxlaqi dəyər olması başlıca cəhət kimi vurğulanmalıdır. İnsanın başqalarının fikir və düşüncələrini nəzərə alıb ona hörmətlə yanaşmasında, öz hərəkət və davranışına diqqət yetirməsində, digər insanlarla şəxsiyyət meyarlarına uyğun münasibət qurmasında əxlaqi dəyərlərin çalarları özünü bariz şəkildə büruzə verir. Bir insanın başqalarına pislik etməklə, zərər verməklə əxlaqi cəhətdən ucalması mümkün deyil. Həmçinin, müvafiq əxlaqi-mənəvi dəyərlərin ali səviyyədə mənimsənilmədən cəmiyyətin mədəni inkişafına nail olunması da qeyri-mümkündür. Əxlaqi dəyərlər cəmiyyətdə dərin kök saldıqca, ona münasibət yüksək dərəcədə şüurlu olduqca, cəmiyyət də bu əxlaqi dəyərləri bir o qədər yüksək səviyyədə mənimsəyir və gələcək nəsillərə ötürür.

Tarixən yaranmış əxlaqi-mənəvi dəyərlər xalqların mədəni inkişafında, onların milli şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Çünki dil, din və adət-ənənə hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini şərtləndirməklə bərabər, həm də onun mənəvi aləminin formalaşmasına həlledici təsir

göstərən faktorlardandır. Ölkəmizdə xalqımızın əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi vətəndaşların milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, N. Milli-mənəvi dəyərlərimizin formalaşmasında islamın yeri və rolu [Mətn]: fəls. üzrə fəls. d-ru elmi dər. a. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 09.00.03. /N.Ə.Abdullayeva; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, BDU. Bakı, 2010.
2. Əliyev P., Əhmədov H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006.
3. Əmirəli, R. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması əsas konseptual problem kimi [Mətn] //Mədəni maarif. 2010. №3. S.55-57.
4. Əzimzadə, Ə. Üstümüzə gələn "sunami": Milli-mənəvi dəyərləri qorumaq hər birimizin vətəndaşlıq borcudur [Mətn] /Ə.Əzimzadə //Xalq qəzeti. 2009. 27 oktyabr. Səh. 5.
5. İsmayılov, N. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz [Mətn]. Bakı: Səda, 2003.
6. Qasımov, A. Azərbaycan teleefiri dövlətin maraqlarına və xalqın mənafeyinə cavab verməlidir. Akademik Ramiz Mehdiyevin "Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr" məqaləsi telekanallarda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması üçün istiqamətverici konsepsiyadır [Mətn] /A.Qasımov //Azərbaycan. 2009. 7 oktyabr. Səh. 4.
7. Miriyev, A. Ailə, təhsil və milli mənəvi-əxlaqi dəyərlər: Bütün dünyəvi və milli mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri öyrədən və təbliğ edən tərbiyə üslubu formalaşdırılmalıdır [Mətn] /A.Miriyev //Palitra. 2009. 28 oktyabr. Səh.12.

CƏMİYYƏTİN MƏDƏNİ İNKİŞAFINA ƏXLAQİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏSİRİ

XÜLASƏ

Məqalədə cəmiyyətin mədəni inkişafına əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təsiri araşdırılmış və Azərbaycan xalqının xüsusi əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin gənc nəslin davranışına təsiri müəyyən edilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, İslam mənəvi dəyərlərinin gənc nəslə mənimsədilməsinin vacib əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanmışdır.

Xalqın mədəni inkişafına təsir edən əxlaqi-mənəvi dəyərlər təhlil edilmişdir. Ümumi tərbiyə prosesinin əsas komponentini və onun tərkib hissəsini gənc nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi işinin təşkil etdiyi göstərilmişdir. Müfəssəl inkişaf etmiş həqiqi insanın yetişdirilməsinin ümumi tərbiyənin məqsədini və əsas qayəsini təşkil etməsi diqqətə çatdırılmışdır.

ВЛИЯНИЕ НРАВСТВЕННЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВА

Губадова Улькер

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется влияние моральных и духовных ценностей на культурное развитие общества и выявляется влияние особых нравственных ценностей азербайджанского народа на поведение подрастающего поколения. С этой точки зрения подчеркивалась важность усвоения исламских моральных ценностей молодому поколению.

Проанализированы моральные и духовные ценности, влияющие на культурное развитие народа. Было показано, что основной составляющей общеобразовательного процесса и его составляющей является работа нравственного и духовного воспитания подрастающего поколения. Было отмечено, что воспитание реального человека, детально развитого, является целью и основной задачей общего образования.

THE EFFECT OF MORAL AND SPIRITUAL VALUES ON THE CULTURAL DEVELOPMENT OF SOCIETY

Gubadova Ulker

SUMMARY

In the article, the influence of moral and spiritual values on the cultural development of the society was studied and the influence of the special moral and spiritual values of the Azerbaijani people on the behavior of the young generation was determined. From this point of view, it was emphasized that the assimilation of Islamic moral values to the younger generation is important.

Moral and spiritual values influencing the cultural development of the people were analyzed. It was shown that the main component of the general educational process and its component is the work of moral and spiritual education of the young generation. It was noted that the bringing up a real person who has developed in detail is the goal and main aim of general education.

AZƏRBAYCAN MİLLİQƏHRƏMANLARININ NÜMUNƏSİNDƏ MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Adışlı Zəhra Nəriman qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
memmedlizehra1998@gmail.com

Açar sözlər: Tərbiyə, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, vətən
Ключевые слова: Воспитание, патриотизм, героизм, родина.
***Keywords*:** Education, patriotism, heroism, homeland

Tərbiyə insanlar üzərində bir davranışa, dəyişikliyə, inkişafa səbəb olan müxtəlif təsirdir ki, bu proses başqa funksiyalalarla bağlıdır. Bu funksiyalar- hüquq, din, dil, sənət, idman və s. kimi müştərək həyatın təsiri və nəticələridir [1, s 9].

Hər bir insan bir fərd olaraq doğulub, şəxsiyyət olaraq formalaşır. Bu formalaşmanın təməli məktəbdən başlayır. Daha dəqiq desək, insanın ilk cəmiyyəti aildən sonra məktəbdir. Bu cəhətdən məktəblərdə şagirdlərə təlim-tərbiyə prosesində vətənpərvərlik hisslərinin aşılanması müntəzəm olaraq aparılmalı, bu mövzunun təşkili və təbliği metodikanın əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. Oxumağa, qələm tutub yazı yazmağa başlayan şagirdlərin ilk oxusu, ilk yazısı “Ana”, “Vətən” kəlmələrindən ibarət olur. “Vətən” bizim mənliyimiz, namusumuz, azadlığımız, şərəfimizdir. Vətən verilmir, dəyişmir, alınmır, köhnəlmir, qocalmır, satılmır o, əzəli və əbədidir. Vətəni qorumaq hər vətəndaşın borcudur. Vətəni sevmək öz anamızı sevməyə bərabərdir. Vətənə məhəbbət, Vətən sevgisi insanın daxilindən gəlsə belə, vətənpərvərlik hissi uşaq yaşlarda aşılanmalı, vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə başlayaraq məktəbdə davam etməli və cəmiyyətdə formalaşmalıdır. Uşaqların milli şüurunun, vətənpərvərlik hissinin tərbiyəsi, onlarda Vətən sevgisinin formalaşması hər müəllimi düşündürən xüsusi məsələlərdən biri olmalıdır [3, s 18].

Sovet dövründə Azərbaycanda təhsil və tərbiyə sosialist istiqamətli quruluşun siyasi inhisar dairəsində olduğuna görə, onun bütün sahələri, həmçinin hərbi tərbiyəsi sovet vətənpərvərliyi mahiyyətini daşıyırdı.

Müstəqil dövlət quruculuğunda isə hərbi tərbiyə milli xarakter daşımışdır. Onun indiki elmi və nəzəri əsasları milli mənlik tərbiyəsinin əsasını təşkil etməkdədir. Bunun üçün aşağıda göstərilən şərtlərə əməl edilməsi vacibdir [5]:

1. Hərbi-fiziki hərəkət, oyunlarda gənclərin fəal olaraq iştirakını təmin etmək;
2. Milli qəhrəmanların həyatı ilə əlaqədar fotostendlər yaratmaq, təşkilat, tədris ocaqları qarşısında onların xatirəsinə abidə ucaltmaq, onların adlarına turnirlər keçirmək;
3. Tələbələrin hərbi-fiziki tərbiyəsində xüsusilə idman klublarından geniş istifadə etmək və onların nəzdində hərbi-fiziki hərəkət, oyun növləri üzrə bir sıra dərnəklər təşkil etmək;
4. Dərsliklərdə gənc nəslin hərbi quruculuq sahəsində fəaliyyətini işıqlandırmaq;
5. Hərbi sərkərdələr barədə oçerklərin verilməsi, kinofilmlərin nümayişi, qəhrəmanlarımızı tərənnüm edən bir çox sənədli filmlərin çəkilməsi;
6. Milli ordumuzun yaranması gününü müxtəlif təşkilatlarda, həmçinin məktəblərdə təntənəli formada qeyd etmək;
7. Gənclərin milli qəhrəmanlarımızla görüşlərini təşkil etmək;
8. Hərbi-fiziki hərəkətləri və oyunlarını tədqiq etmək, onları sistemləşdirmək, növlərini səciyyələndirmək, onların mahiyyəti, məzmununu açmaqla gənclərin hərbi-fiziki tərbiyəsinin inkişaf etməsinə nail olmaq;

9. Hərbi-fiziki hərəkətlər və oyunların növlərinin inkişaf yollarını, amillərini, milli mahiyyətini aşkara çıxarmaq;

10. Hərbi-fiziki tərbiyənin tarixi cəhətdən mahiyyətini göstərmək, onun məzmununu, məqsəd, vəzifələrini müəyyən etmək və b.

Ermənistanın davamlı təxribatıyla başlanan II Qarabağ müharibəsi zamanı informasiya cəbhəsində gedən müharibədə gənclər daha çox fəallıq göstərirdi. Onlar müstəqillik illərində anadan olan, Azərbaycan təhsilinin yetirmələri- gənclərdir. Gənclərimiz qloballaşan dünyada ölkəmizi təmsil etmək məqsədilə özlərini inkişaf etdirməli və hərtərəfli bilik-bacarığa yiyələnməlidirlər ki, ölkəmizin zəngin, qədim tarixini, adət-ənənələrini, ölkəmizlə bağlı başqa həqiqətləri digər dünya ölkələrinə çatdıra bilsinlər. Xüsusi haldır ki, inkişaf edən təhsilimizin yetişdirmiş olduğu Azərbaycan gəncliyində bu potensial vardır.

Yüksək dünyagörüşünə, bacarıqlara malik olan gənclərin təlim-tərbiyə prosesində təhsil müəssisələri öz üzərinə düşən vəzifələri layiqli şəkildə yerinə yetirməyə çalışır. Paytaxtımızın ümumi təhsil müəssisələrində uşaqların azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında tərbiyə olunması, onların mütərəqqi dünyagörüşünə sahib şəxsiyyət olaraq formalaşması, milli və mənəvi dəyərlərə sadiq ruhda böyüməsi yönündə məqsədyönlü işlər görülməkdədir. Məktəbliləri milli ruhda tərbiyə etmək davamlı fəaliyyət tələb edən, həmçinin olduqca məsuliyyətli bir işdir. Bu səbəbdən Bakı Şəhər üzrə Təhsil İdarəsi tərəfindən məktəblilərin milli ideologiya əsasında tərbiyə olunması, onların əsl vətəndaş, yetkin şəxsiyyət olaraq formalaşması üçün tədris ili müddətində müxtəlif tədbirlər, layihələr həyata keçirilir. Tİ-nin tabeliyində olan ümumi təhsil müəssisələrindən 37-si Milli Qəhrəman, 129-u şəhid adını daşıyır. Məktəblərə Milli qəhrəmanlarımızın, şəhidlərimizin adının verilməyi şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin təşkili rəmzi məna daşıyır və gənclərə milli ruhun aşılanmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Vaxtaşırı olaraq məktəblərdə qəhrəmanların anım mərasimləri keçirilir, onların örnək həyat yolu gənclərə nümunə olaraq göstərilir. Həmçinin, təhsil müəssisələrində ölkəmizin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda qəhrəmanlıq göstərən, canlarından keçmiş igidlərin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi, şücaətlərinin təbliğ edilməsi, şagirdlərdə vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsi, azərbaycançılıq məfkurəsinin möhkəmləndirilməsi üçün məqsədyönlü işlər aparılır [2].

Paytaxtda yerləşən ümumi təhsil müəssisələrində Milli qəhrəmanlarımızın və şəhidlərimizin adlarının müxtəlif məktəblərə və siniflərə verilməsi təşəbbüsü genişlənməkdədir. Davamlı şəkildə reallaşdırılan təşəbbüsün əhatə dairəsi II Qarabağ müharibəsindəki qələbəmizdən sonra daha da çoxalmaqdadır. Siniflərə Milli qəhrəmanların, şəhidlərimizin adlarının verilməsi, əlbəttə ki, gənc nəsldə vətənpərvərlik tərbiyəsinin inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə siniflərdə oxuyan uşaqlar bütün güclərini səfərbər edərək şəhid və qəhrəmanın adına layiq olmağa çalışırlar və tədris uğurlarını yüksəltməyə daha da çox səy göstərirlər. Məktəblilər yaxşı başa düşürlər ki, onların vətənpərvərliyi təhsilə olan münasibətdən başlayır [4].

Gənclərin müstəqil dövlət quruculuğu yolunda üzərinə məsuliyyətli və böyük vəzifələr düşür. Bu vəzifələri isə sadəcə öz vətənini sevən, vətəninin tərəqqisinə çalışan və onun azadlığı uğrunda canını qurban verməyə hazır gənclər yerinə yetirə bilərlər. Respublikanın bir çox gəncləri vətən qarşısında öz vətəndaşlıq borcunu layiqincə başa düşürlər, onun qorunmasında, milli dövlətçilik quruculuğunda yaxından iştirak edirlər. Vətənin təhlükə altında olduğu bir vaxtda xalqın vətəni qorumağa qadir olan, sadiq, mərd gənclərə ehtiyacı vardır. Bu səbəbdən də gənclərdə vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hisslərinin daha da gücləndirilməsi sahəsində sistemli və məqsədəuyğun iş aparılmalıdır [5].

Müasir gənclərimizdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üçün ictimai və siyasi tərbiyə işinin səmərəliliyini çoxaltmaq, onların dünyagörüşünü inkişafını təmin etmək,

özünütərbiyə işinə diqqəti çoxaltmaq, sosial əhəmiyyət kəsb edən normaların, prinsiplərin və ideyaların mənimsənilməsinə yönəldilmiş fəallığı stimullaşdırmaq çox vacib milli və psixoloji məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

2. Hüseynzadə R., Qəhrəmanova K. "Tərbiyə" hüquqi-normativ əsaslar, dərs vəsaiti, Bakı, 2015, 150 s.
3. İmanov V. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ordumuzun döyüş ruhunu yüksəldir // Xalq qəzeti.- 2008.- 10 yanvar.- S.3.
4. Dadaşov C. Yeniyetmələrin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi // MədəniMaarif.- 2006.- №8.- S.18-20
5. https://bakimektebleri.edu.az/42/az/news/read/121952
6. https://olimpnews.az/post/370/genclerimizin-milli-ruhda-terbiyesi-millimenevi-deyerlerimize-esaslanir-370

AZƏRBAYCAN MİLLİQƏHRƏMANLARININ NÜMUNƏSİNDƏ MİLLİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Adışlı Zəhra

XÜLASƏ

Tərbiyənin başlıcaq məqsədi insan, kamil şəxsiyyət və vətəndaş yetişdirməkdir. Vətəndaşı tərbiyə etmək dövlətin inkişaf etməsinə çalışan, dövlətin mənafeyini gözləyən, onun təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşıyan bir insan yetişdirmək deməkdir.

Azərbaycan dövləti hər zaman gələcəyimiz olan uşaqların, gənc nəslin, xalqına hörmət, vətənə məhəbbət, soykökünə, ata-babalarının ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsinə böyük məsuliyyətlə yanaşmışdır. Ona həyat üçün əhəmiyyətli bir məsələ olaraq baxılmışdır. Bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda qəhrəmanlıq, məğlubedilməzlik və fədakarlıq hissi yaradır, apardığı mübarizədə inam hissini gücləndirir. Qəhrəmanlığın əsasını qoyan əsas amil vətənpərvərlikdir.

Respublikamızın ümumtəhsil, orta ixtisas, ali məktəblərində tədris edilən humanitar fənlərin, təbiət və cəmiyyət elmlərinin, bütövlükdə bütün fənlərin gənclərə vətənpərvərlik hissləri aşılamaq məqsədilə xüsusi imkanları var və həmin imkanlardan geniş formada istifadə edilir.

Müstəqil respublikamızın inkişafı ilkin olaraq, böyüyən nəslin təlim və tərbiyə işinin düzgün şəkildə təşkil edilməsindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Bir vətəndaş olaraq uşaqların böyüməsində cəmiyyətin, ailənin, bütövlükdə mühitin rolu çox böyükdür. Uşaqlar bir insan, vətəndaş kimi ilk tərbiyəni öz ailələrində alırlar. Burada fiziki möhkəmliyi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, davranış qaydalarını, əmək vərdişlərini, bədii-estetik duyumu və digər bu kimi keyfiyyətləri qazanırlar.

ВНЕДРЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПАТРИОТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГЕРОЕВ

Адышлы Захра

АННОТАЦИЯ

Основная цель образования - воспитать человека, совершенную личность и гражданина. Воспитывать гражданина - значит воспитывать человека, который стремится к развитию государства, ждет интересов государства и несет ответственность за его безопасность.

Азербайджанское государство всегда брало на себя большую ответственность за воспитание наших будущих детей, подрастающего поколения, уважение к людям, любовь к Родине, корням, верность традициям своих предков. Это считалось важным вопросом на всю жизнь. Это факт, что патриотизм создает чувство героизма, непобедимости и самопожертвования, укрепляет чувство уверенности в борьбе. Главный фактор, лежащий в основе героизма, - патриотизм.

Гуманитарные, естественные и социальные науки, а также все предметы, преподаваемые в общеобразовательных, средних специальностях и университетах страны, имеют особые возможности для воспитания патриотических чувств у молодежи, и эти возможности широко используются.

Развитие нашей независимой республики зависит, прежде всего, от правильной организации обучения и воспитания подрастающего поколения, подготовки к гражданству. Роль общества, семьи и окружающей среды в целом в росте детей как гражданина очень велика. Дети получают первое воспитание как люди и граждане в своих семьях. Здесь они приобретают физическую силу, моральные и духовные качества, правила поведения, рабочие привычки, художественное и эстетическое чутье и другие подобные качества.

IMPLEMENTATION OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION ON THE EXAMPLE OF AZERBAIJANI NATIONAL HEROES

Adishli Zahra

SUMMARY

The main purpose of education is to cultivate a person, a perfect personality and a citizen. Educating a citizen means cultivating a person who strives for the development of the state, waits for the interests of the state, and is responsible for its security.

The Azerbaijani state has always taken great responsibility for the upbringing of our future children, the young generation, respect for the people, love for the motherland, the roots, loyalty to the traditions of their ancestors. It was considered an important issue for life. It is a fact that patriotism creates a feeling of heroism, invincibility and self-sacrifice, strengthens the sense of confidence in the struggle. The main factor that lays the foundation of heroism is patriotism.

The humanities, natural and social sciences, as well as all subjects taught in general education, secondary specialties and universities of the country, have special opportunities to instill patriotic feelings in young people, and these opportunities are widely used.

The development of our independent republic depends primarily on the proper organization of training and education of the younger generation, the preparation of citizenship. The role of society, family and the environment as a whole in the growth of children as a citizen is very great. Children receive their first upbringing as human beings and citizens in their families. Here they gain physical strength, moral and spiritual qualities, rules of conduct, work habits, artistic and aesthetic sense and other such qualities.

PSİXOLOGİYA

ERKƏN GƏNCLƏRDƏ MƏNLİK ŞÜURUNUN VƏ ƏXLAQİ ŞÜURUN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rüstəmzadə Rüstəm Firdovsi
BDU-nun II kurs magistrantı
rustemrstemzade29071996@gmail.com

Açar sözlər: erkən gənclik, şüur, mənlik şüuru, əxlaqi şüur, dünyagörüşü.
Ключевые слова: ранняя молодость, сознание, самосознание, моральное сознание, мировоззрение.
Key words: early youth, consciousness, self consciousness, moral consciousness, worldview.

Gənclik cinsi yetişkənlik hadisəsindən başlayaraq, yaşlılıq dövrünün başlamasına qədər davam edən inkişaf prosesidir. Gənclər psixoloji və sosial amillərin təsiri ilə inkişaf edib formalaşırlar. Müasir psixologiya gənclik yaşının xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün bu dövrdə gənclərə təsir göstərən amillərin xüsusiyyətlərinin bir vəhdət halında nəzərə alınması və gənclik dövrünə kompleks münasibət bəslənilməsini ön plana çəkir. Bu gənclik dövrünün inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün müyyənləşdirməyə imkan verir.

Psixoloqların fikrinə əsasən, gənclik yaşı öz inkişafında, adətən, iki mərhələdən keçir: birinci mərhələ erkən gənclik (15-18 yaş), ikinci mərhələ isə yetkin gənclik (18-25 yaş) dövrü adlanır.

Erkən gənclik dövründə məktəblilərdə böyüklük hissi yüksəlir ki, bu da məktəblilərin özlərinin artan imkanlarını dərk etməyə başlamasına səbəb olur. Bütün bunlar həmin dövrdə özünüdərketmə meylinin daha sürətlə inkişaf etdiyini göstərir. Onları “ Mən kiməm?”, “Nəyə qabiləm?”, “Həyatın mənası nədir?” kimi suallar düşündürür. Bu kimi suallara cavab axtarılması erkən gənclik dövründə gənc oğlan və qızların özünü şəxsiyyət kimi dərk etməsi, özünü təsdiq etməsi prosesinə çevrilir.

Erkən gənclik dövründə gənclər özlərini, öz şəxsiyyətlərini daha yaxşı anlamağa başlayır, onların mənlik şüuru, özləri haqqında təsəvvürləri tamamilə dəyişir. Onlar bir növ öz mənlərini dərk edirlər. Bu dövrdə məktəblilərdə özünüdərketmənin inkişafı ilə yanaşı mənlik şüurunun məzmunu da dəyişir, özləri haqqında təsəvvürləri artır. Oğlanlar və qızlar özlərinin xarici görkəmini, simalarını tamamilə yeni, başqa şəkildə qavramağa başlayırlar. Zahiri görkəmlərindəki kiçicik bir qüsur belə onları hədsiz dərəcədə narahat edir. Erkən gənclik dövründə gənclər özlərini qiymətləndirərkən ayrı-ayrı hərəkətlərini təhlil edir, özləri haqqında müəyyən mühakimələr yürüdürlər.

Erkən gənclik dövründə oğlanlar və qızların özlərinə verdiyi qiymət və başqalarının onları qiymətləndirməsi gənclərdə şəxsi ləyaqət, özünəhörmət hissinin formalaşıb inkişaf etməsinə səbəb olur. Erkən gənclər özünütərbiyə tərzlərini, üsul və vasitələrini mənimsəyir, öz nöqsanlarını islah etməyə, nümunəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə səy göstərirlər. Gənclər bu məqsədlə özünü müqayisə etmək üçün bədii ədəbiyyatdan özlərinə etalon obrazlar seçir və onların təsiri ilə öz keyfiyyətlərini təkmilləşdirməyə calışırlar. Erkən gənclərin özünüqiymətləndirməsini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların cinsi əlamət və keyfiyyətlərinin dərk edilməsi prosesidir. Bu da qızlarda qadınlıq, oğlanlarda kişilik etalonlarının gənclik yaşında sabitləşib şəxsi keyfiyyətə çevrilir [4].

Yeniyetmələrdən fərqli olaraq böyük məktəblilərdə özünüqiymətləndirmə onların öz davranış və fəaliyyətlərini müstəqil olaraq təhlil etmək əsasında cərəyan edir. Ona görə də erkən gənclik dövründə özünüqiymətləndirmədə bir sıra uyğunsuzluqlar özünü göstərə bilir. Erkən gənclər özlərini real qiymətləndirmədikdə onlarda eqosentrizm təhlükəsi yaranır. Yuxarıda qeyd edilənlərdən göründüyü kimi, erkən gənclik dövründə ən mühüm psixoloji hadisə özünüdərketmənin və öz «mən»inin, öz şəxsiyyətinin davamlı obrazının yaranmasıdır[1]. Erkən gənclik dövründə özünüdərketmənin, mənlik şüurunun inkişafı bir neçə istiqamətdə baş verir ki, biz bura birinci növbədə gənclərin öz daxili aləmlərin açılmasını qeyd edə bilərik. Erkən gənclik dövründə gənc oğlan və qızlar öz emosiyalarını ətrafda baş verən hadisələrin doğurduğu hal kimi deyil, öz «mən»inin vəziyyəti kimi qavramağa başlayırlar. Öz xüsusiyyətlərini, başqalarına oxşamamalarını hiss etmək baş verir, eyni zamanda təklik hissi özünü göstərir. Tədricən, həyata keçirilə bilən bütün arzuları və çox vaxt həyata keçirilə bilməyən idealları əsasında bir neçə az və ya çox real fəaliyyət planlarını hazırlamağa başlayır və bunlardan birini seçməli olurlar.

Gənclərin həmin həyati planları onların bütün özünütəyin sahələrini, mənəvi simalarını, həyat tərzlərini, iddia səviyyələrini, peşə və həyatda öz yerlərini seçmələrini əhatə edir. Öz məqsədlərini, həyati niyyətlərini, həyati planlar qurmalarını dərk etmələri, onların özlərini dərk etmələrinin, mənlik şüurlarının mühüm elementini təşkil edir. Bunlarla yanaşı olaraq bu dövrdə gənclərdə özləri haqqında tam təsəvvür formalaşır. İnsanın özünə münasibəti, birinci növbədə onun öz bədəninin xüsusiyyətlərini, xarici görkəmini, cəlbediciliyini dərk etməsi, sonra isə özünün əxlaqi-psixoloji, əqli, iradi keyfiyyətlərini dərk etməsi əsasında yaranır. Gənclərin özünüqiymətləndirməsi çox vaxt ziddiyyətli xarakter daşıyır. Müxtəlif fəaliyyət növlərində əldə edilmiş nəticələrin təhlili, onun haqqında başqa adamların fikirləri və özünümümüşahidə, özünün keyfiyyət və qabiliyyətlərini təhlil etmək sayəsində gənclərdə özünəhörmət kimi ümumiləşmiş münasibət yaranır. Erkən gənclik dövründə iddia səviyyəsinin yüksəlməsi özünü qeyri-real yüksək qiymətləndirməyə gətirib çıxara bilir.

Erkən gənclik dövründə mənlik şüuru ilə yanaşı əxlaqi şüurun inkişafında da əsaslı dəyişiklik baş verir. Gənclik psixologiyası sahəsində sanballı əsərlərilə fərqlənən İ.S.Konun fikrinə görə bu dövr yeni əxlaq səviyyəsinə - konvensional əxlaqa keçidlə xarakterizə olunur [2]. Erkən gənclik dövründə əxlaqi şüurda və davranışda keyfiyyət dəyişiklikləri yaranır. Onların həyata baxışlar sistemi, dünyagörüşü formalaşır, əxlaqi əqidə meydana gəlir və mürəkkəb əxlaqi anlayışlar təşəkkül tapır. Bu yaş dövründə erkən gənclərdə dosta tələbat hissi yaranır, şərəf, ləyaqət, borc, namus, qeyrət, yoldaşlıq kimi mürəkkəb etik anlayışların düzgün anlaşılması diqqəti cəlb edir. Erkən gənclər öz inkişafı prosesində əvvəlcə əxlaqi davranışın xarici normalarına istinad edir. Böyüklərin onu cəzalandırmasından yaxa qurtarmaq, onlar tərəfindən rəğbətləndirilmək üçün özünü yaxşı aparır, hərəkətlərinin böyüklər tərəfindən necə qarşılanacağını əsas götürürlər. Lakin inkişafın sonrakı mərhələsində şagirdlərdə əxlaqi davranışın xarici norma və qaydaları daxili - əqli plana keçir. Ona görə də bu dövrdə böyük məktəblilər onlar üçün əhəmiyyətli olan adamlar tərəfindən bəyənilmək və müəyyən qaydanı gözləmək tələbatının təsiri altında özlərini yaxşı aparmağa çalışırlar. Buradan isə aydın olur ki, bu dövrdə məktəblilər hələ də xarici, formal əlamətləri əxlaqi tələblərin mənbəyi kimi qavrayırlar. Tədricən psixi inkişafın yüksəlməsi ilə bağlı olaraq böyük məktəblilərdə mənlik şüuru ilə yanaşı əxlaqi şüur, əxlaqi dünyagörüşünün formalaşması və dərkolunmuş əxlaqi prinsiplər təşəkkül tapmağa başlayır. Bu prinsiplər tədricən gənclərin fəaliyyətində əsas yer tutur və onların ümumi qabiliyyətlər sistemini təşkil edir.

Gənclər əxlaqi prinsipləri icra etdikcə, öz vicdanı qarşısında sanki hesabat verir və bununla da əxlaqi prinsiplər vicdanla yerinə yetirilir, vicdanlı davranışın təşəkkülünə səbəb olur. Gənclərdə bir tərəfdən ideallların və davranış normalarının ümumiləşdirilməsi baş verir və bunlar

konkret şəraitin və fərdlərin təsirindən azad olur, digər tərəfdən isə ümumi ideallar və prinsiplərin fərdiləşməsi əsasında, özlərinin vahid əxlaqi "mən" inə çevrilir və psixoloji cəhətdən müstəqil xarakter daşıyır. Gənclər müstəqil mənəvi prinsiplər sisteminə əsaslanmağa, dünyagörüşü və əqidələrinə uyğun olaraq hərəkət etməyə, qəbul etdikləri qərarlarını sərbəst həyata keçirməyə çalışırlar. Oğlan və qızlar avtonom əxlaqa malik olur. Müasir gənc oğlan və qızlarda həyatın özü əvvəlki on illiklərindən fərqli psixologiyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bununla, əlaqədar olaraq gənclərin əxlaqi-etik problemlərə münasibəti də dəyişmişdir. Bu sahədə gənclərin daha cəsarətli baxışları özünü göstərir. Müasir gənc oğlan və qızların bir sıra əxlaqi anlayışlara münasibəti dəyişmişdir. Məsələn, ədalətlilik anlayışı artıq gənclər tərəfindən əvvəllər başa düşülən stereotip şəklində – ədalətlilik odur ki, heç kimin arasında fərq qoyulmasın şəklində qavranılmır.

Müasir böyük məktəblilər ədalətliliyi hər kəsdən imkanlarına görə və hər kəsə gördüyü işə və ya insanların ümumi rifahı üçün verdikləri real töhvəyə görə yanaşmaqda görürlər. Müasir gənclərin təmizlik, saflıq, düzgünlük kimi əxlaqi anlayışlara münasibətləri də dəyişmişdir. Bu anlayışlar, bir tərəfdən yaş artdıqca böyük məktəblilər üçün öz əbədi romantikliyini itirir, digər tərəfdən, gənclər tamamilə real mövqeyə əsaslanır və valideynlərin, müəllimlərin, yoldaşların və dostların həqiqi hərəkətləri bundan asılı olaraq qiymətləndirilir. Bu prinsip daha aydın şəkildə böyük məktəblilərin öz müəllim və valideynlərinə münasibətlərində təzahür edir. Gənc oğlanlar və qızlar onları həmin cəhətə görə daha çox qiymətləndirir və qəlbən sevirlər. Bu hal kiçik məktəb yaşı və yeniyetməlik dövründə özünü göstərmir. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, gənclik dövründə məktəblilər borc, şərəf, şəxsi qürur hissi, vicdan, təvazökarlıq kimi mürəkkəb əxlaqi kateqoriyaların mahiyyətini dərk edirlər. Orta məktəbi qurtaran oğlan və qızların əksəriyyəti özlərini praktik olaraq əxlaqi cəhətdən formalaşmış, yetkin və kifayət qədər davamlı əxlaqa yiyələnmiş adam kimi göstərirlər. Bu isə qabiliyyətlər, motivlər və xarakter əlamətləri ilə yanaşı şəxsiyyətin dördüncü mühüm yenitörəməsi kimi özünü göstərir.

Erkən gənclik dövrü dünyagörüşünün formalaşması üçün səmərəli və həlledici dövrdür. Geniş həcmli biliklərə yiyələnən gənc malik olduğu çoxcəhətli məlumatları sistemə salmağa fəal surətdə meyl edir. Onlar, ümumiləşmiş nəzəri biliklərin prinsip və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərirlər. Bütün bunlar erkən gənclərdə nəzəri təfəkkürün səviyyəsinin yüksəlməsində, onların idrak fəaliyyətində mücərrəd təfəkkürün rolunun artmasında öz əksini tapır. Gənclərin artan idrak imkanları onları fərdi hazırlığa saatlarla vaxt sərf etməsində, biliklərə səylə yiyələnməsində, özlərinin idrakı təkmilləşdirmə imkanlarında ifadə olunur. Bunun nəticəsi olaraq, təlim və tərbiyənin, məktəblilərin idrak imkanları və sahələrinin genişlənməsinin təsiri altında böyük məktəblilərdə dünyagörüşü formalaşır. Erkən gənclik dövründə məktəblilər yeni aparıcı fəaliyyət tipinə tədris-peşə fəaliyyətinə keçirlər. Bu fəaliyyət tipinin düzgün təşkili şagirdlərin sonrakı əmək fəaliyyətinin subyektinə çevrilməsini, onların əməyi sevmələrini şərtləndirir. Erkən gənclik dövründə təlim-peşə fəaliyyəti əsas fəaliyyətə çevrilməklə bu dövrdə məktəblilərdə peşəyönümü və peşəseçməyə meyli də yüksəlir. Gənclər öz maraq və imkanlarına uyğun peşələri seçməyə meyl edirlər. Lakin bəzən imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmədiklərinə görə bu sahədə düzgün olmayan istiqamət tuturlar. Ona görə də bu işdə müəllimin və valideynin gənclərə istiqamət verməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Ümumi psixologiya – Bakı 2007. Səh.266
2. Qədirov Ə.Ə Yaş Psixologiyası – Bakı 2008. Səh 349
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya – Bakı 2006.

4. Vəliyev M. V., Mustafayev A. M., İnkişaf və yaş psixologiyası - Bakı 2016 Səh.228
5. Немов. Р.С. Психология. 1998

ERKƏN GƏNCLƏRDƏ MƏNLİK ŞÜURUNUN VƏ ƏXLAQİ ŞÜURUN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rüstəmzadə Rüstəm

XÜLASƏ

Erkən gənclik dövründə şəxsiyyətin yeni keyfiyyətləri xüsusilə də özünü yaşlı adam kimi aparma, özünüdərketmə meylinin və mənlik şüurunun daha sürətli inkişafı nəzərə çarpır. Bu dövrdə gənclər bütövlükdə özünü qiymətləndirməklə bərabər, kənar adamların da qiymətlərini başa düşürlər. Bu dövrdə mənlik şüurunun formalaşması ilə yanaşı, əxlaqi şüur da inkişaf edir. Əxlaqi şüurun inkişaf etməsində dünyagörüşün formalaşması əsaslı rol oynayır.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ САМОСОЗНАНИЯ И НРАВСТВЕННОГО САМОСОЗНАНИЯ В РАННЕЙ ЮНОСТИ

Рустамзаде Рустам

АННОТАЦИЯ

В раннем возрасте заметны новые черты личности, особенно склонность вести себя как взрослый, самосознание и самосознание.

В этот период молодые люди не только ценят себя в целом, но и понимают ценности посторонних. Наряду с формированием самосознания в ранней юности развивается и нравственное сознание.

Формирование мировоззрения играет ключевую роль в развитии нравственного сознания.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SELF-CONSCIOUSNESS AND MORAL CONSCIOUSNESS IN EARLY YOUTH

Rustamzade Rustam

SUMMARY

At an early age, new personality traits, especially the tendency to behave like an adult, self-awareness and self-awareness, are noticeable. During this period, young people not only value themselves as a whole, but also understand the values of outsiders. During this period, along with the formation of self-consciousness, moral consciousness also develops. The formation of worldview plays a key role in the development of moral consciousness.

ONLAYN DƏRSLƏRİN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Elmi rəhbər: dos. Cabbarova Lalə
Məmmədova Aysel Vaqif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aysel_mammadova99@mail.ru

Açar sözlər: onlayn dərs, yorğunluq, stress, psixoloji aspekt.
Ключевые слова: онлайн-уроки, усталость, стресс, психологический аспект.
Key words: *online lessons, fatigue, stress, psychological aspect.*

Giriş. Bu məqalənin məqsədi, onlayn öyrənmənin şagird psixologiyasına təsirini müəyyən etməkdir. Aparılan araşdırmaların təhlili və bir çox tədqiqatların nəticələri göstərir ki, onlayn tədrisin ilk iki həftəsindən sonra tədris prosesinə maraq azalır və tapşırıqların çoxluğu şagirdlərdə əhval dəyişikliklərinə səbəb olur [3, s.72]. Araşdırmalardan irəli gələn təklif və tövsiyələr, məsləhətçilərin və psixoloqların işə cəlb edilməsi ilə şagirdlərin psixoloji rifahına kömək etmək üçün ciddi səylərə ehtiyac olduğunu göstərir.

Texnologiya sərhədləri pozur və təhsili əlçatan edir. Mütəxəssislərin fikrincə, gələcəkdə süni intellekt hər kəs üçün fərdi proqram, virtual və artırılmış reallıq - daha sürətli və daha səmərəli öyrənməyə imkan verəcəkdir [3, s.49]. Onlayn dərs, öyrənmə üçün yeni yanaşmaların istifadəsidir, bunların arasında əsas məqsəd informasiya texnologiyaları və İnternetdən istifadə etməkdir. Sinif üçün dərsi necə təşkil etmək, onlayn öyrənmə platforması ilə necə işləmək barədə ümumi fikir yoxdur. Öyrənmə tərzini dəyişdirmə ehtiyacı vardır. Tədris prosesinin texnikası və təşkili ilə qarışıqlıq onlayn dərsin üstünlüklərini fərqləndirməyi çətinləşdirir [6, s.8].

Onlayn dərsin cəmiyyətdə psixoloji vəziyyətə təsir göstərə biləcək müxtəlif növləri vardır. İlk həftələrdə şagirdlər onlayn öyrənmə ilə özlərini rahat hiss edirlər. *Zoom* tətbiqindən istifadə edərək ilk onlayn dərs görüşündə belə, şagirdlər bir-birlərini salamlaya bildikləri üçün özlərini xoşbəxt hiss edirlər. İkinci həftədə onlayn öyrənmə həyəcanı azalmağa başlayır. Bununla da, onlayn öyrənmənin effektivliyi şübhə altına alınır. İkinci həftədən sonra şagirdlərdə onlayn öyrənməyə qarşı şikayət şəklində hisslər yaranmağa başlayır. Bu cür narahatlıqlar onlayn dərsdə cansıxıcılığa səbəb olur. Habelə, ətrafdakı insanlarla münasibətdə qıcıqlanmanın ortaya çıxdığı müşahidə olunur. Şagirdlərin əksəriyyəti, ətraf mühitdən çox müdaxilə və İnternet şəbəkəsinin pozulması halında qəzəbləndiyini söyləyirlər. Psixoloji dinamika şagirdlərin yaşadıqları mühitdə yaranan müxtəlif sosial şərtlər səbəbiylə cansıxıcılığın meydana gəlməsinin fonunu göstərir. Şagirdlərin *gadget* vasitəsi ilə ünsiyyət qurmasını təmin edən onlayn öyrənmə, bir fərdlə digər fərdlər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin şifahi olmayan ünsiyyət mənasını itirməsinə səbəb olur. Bu qarşılıqlı əlaqələrin olmaması, fiziki görüşlərə qoyulan məhdudiyyətlərlə birlikdə şagirdlərə mənfi təsir göstərir. Buna görə də, onlayn dərslərdə tez canı sıxılan birinin özünü idarə etməsi aşağı olur. Bu, fərdlərin onu müsbət istiqamətə yönəldəcək davranış formalarını təşkil edə, tənzimləyə və istiqamətləndirə bilmədiyini göstərir [1, s.63].

Onlayn öyrənmə prosesində şagirdlər dostlarının sosial dəstəyinin olmamasından şikayətlənirlər. Fiziki əlaqənin olmaması səbəblərdən biridir. Şagirdlər tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün özləri ilə məşğuldurlar. Sosial dəstəyin epidemiyalar zamanı psixoloji sıxıntıları azalda biləcəyini göstərən araşdırma nəticələri (*Yin-xia, 2005*) əhalinin sağlamlığı ilə bağlı fövqəladə hallar zamanı praktiki və güclü sosial dəstəyə ehtiyac olduğunu göstərir [3, s.206].

Şagirdlərə onlayn öyrənmənin psixoloji təsirləri aşağıdakılardır:

şagirdlər evdən öyrənmənin ilk iki həftəsindən sonra onlayn öyrənməyə cansıxıcı kimi baxırlar; emosional pozğunluqlar, şagirdlər tərəfindən təsirsiz sayılan çoxlu tapşırıqların səbəb olduğu əhval dəyişikliyi ilə göstərilir [2, s.89].

Şagirdlərin psixi sağlamlığı fövqəladə vəziyyətlə qarşılaşdıqda çox təsirlənir, cəmiyyətin, ailənin və təhsil müəssisələrinin diqqətinə, köməyinə və dəstəyinə ehtiyacı vardır. Məktəblərə bu problemi həll etmək üçün psixoloji xidmətlər göstərərək əməkdaşlıq etmələri tövsiyə olunur.

Onlayn dərsin zehni sağlamlığa təsiri aşağıdakı şəkildə özünü biruzə verir:

1. Marağın olmaması

İnsanlar sosial varlıqlardır və insanlarla ünsiyyət qurması lazımdır. Bu aspektdə şagirdlər dərslərinə maraqlarını itirirlər. Əksəriyyəti kameranı söndürür və digər fəaliyyətləri ilə məşğul olurlar. Letarji təkcə tədqiqatlara deyil, ümumilikdə hər şeyə olan marağı itirdi. Məktəbdən sonrakı ev tapşırıqlarının təzyiqi zehni sağlamlıq və əhval-ruhiyyəyə böyük zərbə vurur.

2. Stress və narahatlıq

Gözün ekranda başqa bir yerdə dolaşması ilə şagirdlərin konsentrasiya səviyyələri onlayn dərsdə azalır. Bu da şagirdlərin çoxunun təlimlərə davam etməsini çətinləşdirir. Cəmləşmək və lazımi nəticələr əldə etmək təzyiqi böyük miqdarda stres və narahatlıq ilə nəticələnir. Ev tapşırıqları gecikir. Şagirdlərin çoxunun geridə qaldığı və təzyiqlərə tabe olduğu müşaiyət olunur. Onların zehni vəziyyəti kövrək və təhrif olunmuşdu.

3. Yorğunluq

Zoom yorğunluğu, zoom dərslərinə və ya video konfranslara qatıldıqdan sonra tükənmə deməkdir. Ekran vaxtı kəskin şəkildə artdıqca ağıl məlumatla dolur və beyin bütün məlumatları qeyd etməkdə çətinlik çəkir. Valideynlərin həddindən artıq iştirakı da əvvəllər mövcud olan narahatlıq və stresə səbəb olur. Valideynlər uşaqlarının onlayn dərsləri ilə geniş şəkildə məşğul olmağı özlərinə götürmüşlər [3, s. 361].

Onlayn dərslərin yan təsirləri şagirdlərin fiziki sağlamlığandan da yan keçmir:

1. Görmə problemləri

Ekran vaxtının artması gözlərdəki gərginliyi artırır və nəticədə böyük baş ağrısına səbəb olur. Bu yalnız şagirdlərə deyil, müəllimlərə də aiddir.

2. Sinif etikasının olmaması

Sinif etikası böyük ölçüdə pozulmuşdur. Duruş, nizam, rutin olmaması hamısı sağlamlıq üçün təhlükə ilə nəticələnmişdir. Daimi oturmaq kilo problemlərinə səbəb olur. Heç bir fiziki fəaliyyət şagirdləri narahat etmir və əsəbiləşdirmir. Bu da yemək vərdişlərinə zərbə, nəticədə fiziki sağlamlığa ziyan vurur.

3. Pis erqonomika

İnsan faktorları və erqonomikası məhsulların, proseslərin və sistemlərin mühəndisliyinə və dizaynına psixoloji və fizioloji prinsiplərin tətbiqidir. Onlayn dərs pis erqonomikaya səbəb olur, bel ağrısı və fibromiyalji ağrıları ilə əlaqədar bir çox problemlə nəticələnir.

4. Fiziki fəaliyyətin olmaması

Fiziki fəaliyyətin olmaması şagirdlərin kökəlməsinə səbəb oldu. Çox yemək və izləmək sayəsində vəziyyət daha da pisləşdi. Əzələ spazmları, əzələ sərtliyi, kalsium çatışmazlığı və s. hamısı fiziki fəaliyyətin olmamasına əsaslanır.

5. D vitamininin olmaması

Onlayn dərs təəccüblü şəkildə D vitamininin olmaması ilə nəticələndi. Günəş işığının olmaması, pis bəslənmə və məşqlər gözlənildiyindən daha çox problemlə nəticələndi.

6. Kalsium çatışmazlığı

Nə qədər qəribə səslənsə də, fiziki fəaliyyətin və kalsiumun olmaması əhəmiyyətsiz yaralanmalara səbəb olur [4, s.364].

Hər bir müəllim onlayn dərsdə psixoloji aspektdən yanaşaraq təşkilatçılıq və nəzarətin öhdəsindən gəlməyi xəyal edir. Həm də hər şeyi danışmağa və göstərməyə, sinifdən müsahibə götürməyə vaxt tapacaq və bütün bunlardan sonra əsəbləri ilə harmoniyada qalacaqdır. Arxa planda xaosun, kənar səs-küyün və kiçik uşaqların qışqırıqlarının olmadığı onlayn dərs verməyi və sinifi nəzarətdə saxlamağı öyrənmək mütləqdir [5, s.118].

Bu, onlayn öyrənmənin nə olduğunu, hansı formalarda tapıla biləcəyini və özləri üçün ən yaxşı variantı necə tapmağı öyrənmək istəyənlər üçündür. Mənfi və müsbət tərəflərinə baxmayaraq, onlayn dərs günümüzün həqiqətinə çevrilmişdir. Ancaq onlayn dərs zamanı yaranan bəzi problemlərə, xüsusilə də psixoloji amillərə görə təhsil məqsədlərinə həmişə uğurla nail olmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən təhsil fəaliyyətində məqsədə çatmaq üçün ortaya çıxa biləcək problemlərə qarşı əvvəlcədən tədbir görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atıcı Bünyamin. Sosyal Bilgi İnşasına Dayalı Sanal Öğrenme Çevrelerinin Öğrenci Başarısı ve Tutumlarına Etkisi, Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, 2014, 168 s.
2. Duran N., Önal A., Kurtuluş C. E-öğrenme ve Kurumsal Eğitimde Yeni Yaklaşım Öğrenim Yönetim Sistemleri, IV. Bilgi Teknolojileri Kongresi, Akademik Bilişim, Bildiriler Kitabı, 2014, 395 s.
3. Анализ данных и машинное обучение на платформе MS SQL Server: учебное пособие, / Ю.Н.Кондрашов. Москва: Русайнс, 2020, 302 стр.
4. Raja U., Johns G., Ntalianis F. The impact of personality on psychological contracts, The Academy of Management Journal, 2014, 47(3), p.350-367.
5. Tsitsia B.Y. Assessing Teacher-Trainees' Perceptions Regarding the Online teaching-learning mode of the Agricultural Science Course. *Int. J. Educ. Res.* 2020, 8. p.111-124.
6. Twigg C. Models of online learning. Access date: 23 January 2020, 12 p.

ONLAYN DƏRSLƏRİN PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Aysel Məmmədova

XÜLASƏ

Onlayn dərs əvvəlcə böyük üstünlük olaraq görülsə də, lakin kəskin dönüş aldı və eyni ruhda o qədər də işləmədi. Artan ekran vaxtı ilə şagirdlərdə görmə problemləri əmələ gəlir, gərginlik xeyli artır, habelə, şagirdlər də erkən yaşlarından stress və narahatlığa məruz qalırlar. Bununla yanaşı valideynlərin şagirdlərə təzyiqi də artır. Gələcəkdə problemə çevrilə biləcək hər hansı bir zərərin qarşısını almaq üçün bu cəhətləri nəzərə almağımız vacibdir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОНЛАЙН-УРОКОВ

Айсель Мамедова

АННОТАЦИЯ

Хотя изначально онлайн-обучение считалось большим преимуществом, оно сделало крутой поворот и не сработало так хорошо в том же духе. По мере увеличения экранного

времени у учащихся возникают проблемы со зрением, значительно возрастает напряжение, а также учащиеся с раннего возраста испытывают стресс и беспокойство. В то же время давление родителей на учеников растет. Важно учитывать эти аспекты, чтобы предотвратить любой ущерб, который может стать проблемой в будущем.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ONLINE LESSONS

Aysel Mammadova

SUMMARY

Although online learning was initially seen as a big advantage, it took a sharp turn and did not work so well in the same spirit. With increasing screen time, students experience vision problems, tension increases significantly, and students also experience stress and anxiety from an early age. At the same time, the pressure of parents on students is growing. It is important to consider these aspects to prevent any damage that may become a problem in the future.

SOSİALLAŞMA VƏ GENDER ROLLARI HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞMASI

Əlizadə Günəş Rahim qızı,
BDU-nun II kurs magistrantı
gunes5070@gmail.com

Açar sözlər: sosiallaşma, gender , rollar, stereotiplər
Key words: socialization, gender, roles, stereotypes
Ключевые слова: социализация, пол, роли, стереотипы

Sosiallaşma anlayışı çox genişdir. Məsələn, alimlər peşə sosiallaşması, dini sosiallaşma, siyasi sosiallaşma və ya məktəbə sosiallaşma məsələlərini müzakirə edə bilərlər. Gender sosiallaşması böyük və ən əsas cəhətlərdən, mürəkkəb proseslərdən biridir. Sosioloqlar və digər sosial elm adamları ümumiyyətlə cinslər arasındakı davranış fərqliliklərinin çoxunu sosiallaşma ilə əlaqələndirirlər. Sosiallaşma normaların, dəyərlərin, inancların və davranışların qrup üzvlərinə ötürülməsi prosesidir. Sosiallaşmanın ən gərgin dövrü uşaqlıq dövrüdür, müəyyən bir mədəniyyət qrupunun üzvü olan yetkinlər uşaqlara sosial normalara uyğun davranmaq üçün necə davranmağı öyrədirlər. Fərdlərə doğuş zamanı onların reproduktiv orqanlarına görə təyin olunan cinsinə uyğun olaraq sosial davranmağın yolları öyrədilir (məsələn, penisi olan körpələrə "oğlan" cinsi təyin olunur). Beləliklə, gender sosiallaşması, uşaqların təyin olunmuş qrupa üzv olma normaları, davranışları, dəyərləri və inancları barədə tərbiyə və təlim vermək prosesidir. Gender sosiallaşması üçün hazırlıqlar uşağın doğulmasından əvvəl də başlayır. İnsanların valideynlərdən soruşduğu ilk suallardan biri uşağın cinsidir. Bu, həyat boyu davam edən bir sosial təsnifat prosesinin başlanğıcıdır. Doğuşa hazırlıq tez-tez körpənin cinsiyyətini nəzərə alır (məsələn, uşağın oğlan olduğu təqdirdə otağın mavi rənglənməsi, qız otağının çəhrayı olması). Bu gün cinsiyyət ifadəsindəki fərqlərin çoxunun genetik və bioloji amillərdən daha çox sosiallaşma fərqləri ilə əlaqəli olduğuna inanılır. Gender stereotipləri gender sosiallaşmasının nəticəsi ola bilər. Qız və oğlanların müəyyən yollarla hərəkət etmələri gözlənilir və bu yollar doğuşdan bəri bir çox valideynlər (və cəmiyyət) tərəfindən ictimailəşdirilir. Məsələn, qızların təmiz və sakit olacağı, oğlanların isə qarışıq olacağı gözlənilir. Uşaqlar böyüdükcə cinsiyyət stereotipləri geyim tərzi və asudə vaxt seçimində daha aydın görünür [2].

Fərdlər cinsiyyətlərini ya kişi, ya da qadın olaraq tanımaq üçün sosiallaşırlar. Ancaq bəzi fərdlər cinsi ikili vəziyyətdə düşünürlər. Məsələn, transgender olaraq təyin olunan şəxslər, təyin olunmuş cinslərə uyğun olmayan bir cinsiyyət kimliyinə malikdirlər. Məsələn, doğuş zamanı kişi təyin edilmiş ola bilər, çünki penisləri var, lakin qadınlıq cinsi kimliyi var. Gender dəyişkənliyi gender normalarının necə öyrənildiyini və ya sosiallaşmış şəxs tərəfindən qəbul edildiyini və ya rədd edildiyini göstərir [4].

Sosiallaşma erkən uşaqlıq dövründən başlayır və qocalığın sonuna kimi davam edir. O, fərdin cəmiyyətə daxil olmasının bütün proseslərini əhatə edir. Bu proseslərə fərdin tərbiyəsi, başqa insanlarla qarşılıqlı münasibəti, cəmiyyətin sosial norma və dəyərlərini mənimsəməsi, müəyyən hüquq və vəzifələrin, baxışların, vərdişlərin və s.qazanılması kimi prosesləri aid etmək olar. Bu proseslərə daxil olmaqla, insan bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilir. Ailə, tərbiyə və tədris müəssisələri, əmək kollektivləri, dostların, tanışların, qohumların əhatəsi, kütləvi informasiya vasitələrini və s. sosiallaşmanın sferalarına aid etmək olar. Mədəni təcrübənin toplanılması və nəsildən-nəslə ötürülməsi də insanların sosiallaşması prosesində baş verir. Öz məzmununa görə sosiallaşma ikitərəfli bir prosesdir. Bir tərəfdən, o, cəmiyyətin tarixi

təcrübəsinin, simvolların, sərvətlərin və müəyyən normaların ötürülməsindən (varislik prinsip), digər tərəfdən isə, fərdin onları mənimsəməsindən, interiorizasiyadan ibarətdir. İnteriorizasiya xarici ictimai həyat proseslərinin şüurun daxili proseslərinə keçməsi kimi izah olunur [3].

Sosiallaşma prosesinin ilkin mərhələsində şəxsiyyət üçün onun başlıca mənası - özünün sosial yerinin axtarışıdır. Bu prosesdə əsas istinad nöqtələri bunlardır:

1) öz "Mən" ini dərk etmə; 2) öz "Mən" ini başa düşmə.

Öz "Mən" ini dərk etmə və başa düşmə - şəxsiyyətin öz müstəqilliyini əldə etməsi, "Mən" obrazının formalaşması prosesində iki müxtəlif an hesab olunur. Öz "Mən"inin dərk etmə ilkin uşaqlıq illərində baş verir və onun əsas mərhələləri bunlar hesab olunur: ilkin uşaqlıq illərində (2-5 yaş) düzgün yerimə və nitqə yiyələnmə baş verir.Təfəkkürün və şüurun inkişaf etməsi, mürəkkəb fəaliyyət vərdişlərinin qazanılması isə orta və son uşaqlıq yaşlarından məktəbdə baş verir.

Z. Freyd sosiallaşmanın psixoloji mexanizmlərin ayırmışdır: imitasiya, identifikasiya, utanma (xəcalət) və günahkarlıq hissi.

İmitasiya-uşağın müəyyən davranış modelini başa düşərək yamsılamaq deməkdir. Təqlid üçün nümunə valideynlər, qohumlar, dostlar və b. ola bilər. İdentifikasiya prosesində uşaq özünü təqlid obyekti ilə eyniləşdirir. İdentifıkasiya vasitəsilə uşaqlar valideynlərin, qohumların, dostların, qonşuların və b. davranışını, onların sərvətlərini, normalarını, davranış nümunələrini mənimsəyir və özlərininki kimi qəbul edirlər.

İmitasiya və identifıkasiya pozitiv mexanizm hesab olunur. Utanc və günahkarlıq özündə əsasən neqativ mexanizmləri əks etdirir. Əgər imitasiya və identifikasiya müəyyən davranışı formalaşdırırsa, utanc və günahkarlıq isə əksinə, müəyyən davranışı qadağan edir və boğur. Xəcalət və günah hisslərinin bir-biri ilə sıx bağlı olduğu qeyd olunurdu. Ancaq onların arasında müəyyən fərqlər vardır. Xəcalət, ifşa və rüsvayçılıq hissi ilə assosiasiya olunur. Bu hiss fərdin hərəkətlərini başqa insanların qavramasına yönəlmişdir. Günahkarlıq hissi isə daxili həyəcanlarla, insanın öz hərəkətlərini özünün qiymətləndirməsi ilə bağlıdır. Burada insan cəzanı yerinə yetirən, vicdan isə nəzarətedici forma çıxış edir [5].

Şəxsiyyətin sosiallaşma prosesinin mexanizmi öz əksini Ç.Kulinin, "güzgülü Mən" nəzəriyyəsində tapmışdır. O, hesab edirdi ki, şəxsiyyət ətraf mühitlə çoxsaylı münasibətlərdən meydana gəlir və bunun nəticəsində insanlar özlərinin üç elementdən ibarət olan “güzgülü Mən” lərini yaradırlar:

1) bizim fikrimizcə, başqaları bizi necə qəbul edir;

2) bizim fikrimizcə, onlar gördüklərinə necə reaksiya verirlər;

3) digər insanların bizə qarşı olan reaksiyalarına biz necə cavab veririk.

Bu nəzəriyyəyə görə, insanın özü haqqında təsəvvürləri onun başqalarının təsəvvürlərinə görə necə olmasından və bir qədər "Mən" hissinin əlavə edilməsi nəticəsində formalaşır.

Ç. Kulinin fikrincə, hər bir insan ünsiyyətə girdiyi başqa insanların onu qəbul etməsinə və ya reaksiyasına əsaslanaraq öz "Mən"ini qurur Başqalarının reaksiyası vasitəsilə aşkar edilən (açıqlanan) bu fərdi "Mən" Ç. Kulinin "güzgü Mən"i kimi tanınmışdır. Güzgüdə əks olunma fiziki "Mən" in obrazını verir. İnsanın davranışına və xarici görünüşünə başqa insanların reaksiyalarının qavranılması isə sosial "mən" in obrazını verir. Sosial güzgü rolunu, ilk növbədə, valideynlər, qohumlar, dostlar, həmyaşıdlar, müəllimlər və fərdin bilavasitə ətrafındakı digər şəxslər yerinə yetirir. İnsan həmişə bəzi rəylərə çox, başqalarına isə az fikir verir. Fərd hətta öz davranışı barədə bəzi rəyləri və reaksiyaları saymaya bilər. Bu isə fikirlərin (rəylərin) və ya təhrif edilmiş güzgünün səhv şərhinə gətirib çıxara bilər.

"Güzgü Mən" əsasında şəxsiyyətin "Mən - obraz"ının formalaşması imkanını müəyyən edən Ç. Kuli şəxsiyyətin fəallığını nəzərə almışdı. Şəxsiyyətin ancaq başqalarının rəyləri sayəsində

inkişaf etməsi fikri bu nəzəriyyə ilə bağldır. Bu nəzəriyyədə, sosial qarşılıqlı fəaliyyətdə refleksiyanın rolunun həddindən artıq şişirdilməsinə baxmayaraq, sosiallaşma problemlərinin tədqiqi işində böyük rol oynayır [5].

Çikaqo universitetinin professoru, filosof, sosioloq və sosial psixoloq C. Midin nəzəriyyəsində fərdin başqa şəxsiyyətləri qavraması prosesinin mahiyyəti şərh edilir və "güzgü Mən" nəzəriyyəsini məlum dərəcədə tamamlayan "ümumiləşmiş başqası" konsepsiyası inkişaf etdirilir. C. Midin konsepsiyasına uyğun olaraq "ümumiləşmiş başqası" özündə bəzi qrupların ümumi dəyərlərini və davranış standartlarını ifadə edir. Bu dəyərlər və davranış standartları bu qrupun üzvlərində fərdi "Mən - obrazı" nı formalaşdırır. Ünsiyyət prosesində fərd sanki başqa fərdlərin yerinə keçir və özünü başqa şəxsiyyət kimi görür. O, digərlərinin "ümumiləşmiş başqası" nın təqdim etdiyi qiymətlərə uyğun olaraq, öz hərəkətlərini və xarici görünüşünü qiymətləndirir.

Uşağa böyük rollarının yerinə yetirilməsinin öyrədilməsi prosesini C. Mid üç mərhələyə ayırırdı: hazırlıq, oyun, rolun yerinə yetirilməsi.

Hazırlıq mərhələsində (1-dən 3 yaşa kimi) uşaq başa düşmədən böyüklərin davranışını təqlid edir. İkinci mərhələdə (3-4 yaşda) uşaqlar təsvir etdiklərinin davranışını başa düşməyə başlayırlar, ancaq rolun yerinə yetirilməsi hələ sabit deyildir. Son mərhələdə (4-5 və daha yuxarı yaşda) rol davranışı toplanmış və müəyyən məqsədə yönəlmiş olur, başqa aktyorların rollarını hiss etmək qabiliyyəti üzə çıxır [3].

Uşaqların mənəvi inkişafına böyük əhəmiyyət verən Harvard psixoloqu Laurens Kolberq , Piajenin nəzəriyyəsinin güclü təsirinin hiss olunduğu problemə başqa bir yanaşma hazırladı. Kolberqin əxlaqi inkişaf nəzəriyyəsi məşhur İsveçrə psixoloqu Jan Piajenin nəzəriyyəsinə əsaslanır. Kolberqin fikrincə, uşaq psixikasının təkamülü yalnız ətraf aləm haqqında biliklərin formalaşması ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda mənəvi, emosional inkişaf, cinsi identifikasiya, idrak prosesləri ilə bağlıdır. Kolberqə görə, mənəvi inkişaf təhsilin səviyyəsinə, yaşıdlarla və yaşlılarla ünsiyyətə təsir göstərir. Kolberqə görə, uşaqların cinsi fərqlər barədə biliklərinin formalaşmasında ailə mühiti o qədər də rol oynamır. Bu bilikləri onlar digər mənbələrdən də alırlar. Bütün bunlar isə kompleks şəkildə uşağın inkişafını şərtləndirir.

Piaje, bu prosesi iki mərhələyə bölür, Kolberq isə altı mərhələ və üç səviyyəyə ayırır. Onun fikrincə, insanın əxlaqi inkişafı bütün həyatı boyu davam edir. Bu mərhələləri müəyyənləşdirmək və təsvir etmək üçün Kolberq müxtəlif yaşda olan bir qrup uşağa çətin əxlaqi dilemmalar verir. Onların seçimlərini araşdırır və bu arqumentlərin kiçik respondentlərin yaşlarıyla nə dərəcədə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirir.

Kolberq şəxsiyyətin mənəvi inkişafının altı mərhələsini müəyyənləşdirdi, bir-birini Piajedəki idrak mərhələlərinə bənzər ciddi ardıcıllıqla əvəz edir. Bir mərhələdən digərinə keçid, idrak bacarıqlarının yaxşılaşdırılması və empatiya ilə münasibət qurma bacarığı nəticəsində baş verir. Piajedən fərqli olaraq, Kolberq müəyyən bir yaşı olan bir insanın mənəvi inkişafı dövrlərini əlaqələndirmir. İnsanların əksəriyyəti ən azı üçüncü mərhələyə çatsa da, bəziləri həyat üçün mənəvi cəhətdən yetişməmiş qalır.

Laurens Kolberq də bu inkişaf prosesini 3 dərəcəyə və hər dərəcəni 2 mərhələyə bölərək 6 səviyyəli təsnifatı yaratdı.

I dərəcə cəzalandırma qorxusu 7 yaşına qədərki dövrü əhatə edir:

- Ona qarşı fiziki gücün tətbiq edilməsindən qorxmaq
- Aldadılmaq və təmin olunmamaq qorxusu

II dərəcədə insanlardan qorxmaq 16 yaşa qədərki dövrləri əhatə edir.

- Dostlarından və yaxınlarından utanmaq
- İctimai tənqiddən və sosial qrupların neqativ münasibətindən qorxmaq.

III dərəcədə vicdanlılıq 16 yaşdan yuxarı olan dövrləri əhatə edir.
- Öz əxlaqi prinsiplərinə uyğunlaşmaq
- Öz daxili prinsiplərini sosial-əxlaqi prinsiplərlə uyğunlaşdırmaq

İlk iki mərhələ yaxşı və pis anlayışlarını hələ öyrənməmiş uşaqlara aiddir. Cəzadan çəkinməyə (birinci mərhələ) və ya təşviq almağa çalışırlar (ikinci mərhələ).

Üçüncü mərhələdə insanlar başqalarının fikirlərini açıq şəkildə bilirlər və onların razılığını qazanacaq şəkildə hərəkət etməyə çalışırlar. Bu mərhələdə yaxşı və pis anlayışları formalaşmağa başlasa da, insanlar əsasən sosial rəğbət qazanmaq üçün başqalarına uyğunlaşmağa meyllidirlər.

Dördüncü mərhələdə insanlar cəmiyyətin maraqlarını və ondakı davranış qaydalarını bilirlər. Məhz bu mərhələdə mənəvi şüur formalaşır. Kolberqin sözlərinə görə, son iki mərhələdə insanlar ümumi qəbul edilmiş dəyərlərdən asılı olmayaraq yüksək mənəvi hərəkətlər edə bilirlər.

Beşinci mərhələdə insanlar fərqli mənəvi inanclar arasındakı mümkün ziddiyyətləri dərk edirlər. Bu mərhələdə ümumiləşdirmələr apara bilirlər, hər kəs müəyyən bir şəkildə hərəkət edərsə nə olacağını təsəvvür edə bilirlər. Beləliklə, insanın "yaxşı" və "pis" barədə şəxsi mülahizələri necə qurulur? Məsələn, vergi rəhbərliyini aldatmaq olmaz, çünki hər kəs bunu etsəydi, iqtisadi sistemimiz çökər. Ancaq bəzi hallarda, başqa bir insanın hisslərini əsirgəməyən bir "xilas üçün yalan" haqlı ola bilər.

Altıncı mərhələdə insanlar öz etik hisslərini, ümumbəşəri və ardıcıl əxlaqi prinsiplərini formalaşdırırlar. Belə insanlar egosentrizmdən məhrumdurlar; hər hansı bir insana qarşı etdikləri kimi eyni tələbləri edirlər [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Abasov, Rəna Mirzəzadə, Genderə giriş.Bakı.2004
2. Альчук А. Метаморфозы женских образов в рекламе,Гендерные исследования. Харьков, 1998.
3. John Archer Barbara Lloyd, Sex and Gender, Cambridge.2002
4. Alice H. Eagly, Anne E. Beall,Robert J. Sternberg, The Psychology of Gender, New York.2004
5. Martin C, L. Wood, C. H., Little, J. K, The development of gender stereotype components. Child Development, 1990
6. https://www.child-encyclopedia.com/gender-early-socialization/synthesis

SOSİALLAŞMA VƏ GENDER ROLLARI HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏRİN FORMALAŞMASI

Əlizadə Günəş

XÜLASƏ

Məqalənin mövzusu sosial psixologiyanın geniş mövzularından olan gender rollarının formalaşmasıdır. Bu gün cinsiyyət ifadəsindəki fərqlərin çoxunun genetik və bioloji amillərdən daha çox sosiallaşma fərqləri ilə əlaqəli olduğuna inanılır. Sosiallaşma erkən uşaqlıq dövründən başlayır və qocalığın sonuna kimi davam edir. O, fərdin cəmiyyətə daxil olmasının bütün proseslərini əhatə edir. Bu proseslərə fərdin tərbiyəsi, başqa insanlarla qarşılıqlı münasibəti, cəmiyyətin sosial norma və dəyərlərini mənimsəməsi, müəyyən hüquq və vəzifələrin, baxışların, vərdişlərin və s.qazanılması kimi prosesləri aid etmək olar. Bu proseslərə daxil olmaqla, insan bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilir. Bununla bağlı müxtəlif psixoloqların fikirləri

mövcuddur. Burada Z.Freyd, Ç.Kuli, L.Kolberq və C.Midin sosiallaşma ilə bağlı mülahizələrinə müraciət edilmişdir.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ СОЦИАЛИЗАЦИИ И ГЕНДЕРНЫХ РОЛЯХ

Ализаде Гюнеш

АННОТАЦИЯ

Тема статьи - формирование гендерных ролей, что является одной из широких тем социальной психологии. Сегодня считается, что многие различия в гендерном самовыражении связаны с социальными различиями, а не с генетическими и биологическими факторами. Социализация начинается в раннем детстве и длится до конца старости. Он охватывает все процессы интеграции человека в общество. Эти процессы включают в себя воспитание личности, взаимодействие с другими людьми, усвоение социальных норм и ценностей общества, приобретение определенных прав и обязанностей, взглядов, привычек и т. Д. Посредством этих процессов человек превращается из биологического существа в существо социальное. На этот счет есть мнения разных психологов. Здесь рассматриваются взгляды З. Фрейда, К. Кули, Л. Колберга и Дж. Мида на социализацию.

FORMATION OF IMAGINATIONS ON SOCIALIZATION AND GENDER ROLES

Alizade Gunesh

SUMMARY

The topic of the article is the formation of gender roles, which is one of the broad topics of social psychology. Today, many differences in gender expression are believed to be related to social differences rather than genetic and biological factors. Socialization begins in early childhood and lasts until the end of old age. It covers all the processes of human integration into society. These processes include the upbringing of the personality, interaction with other people, the assimilation of social norms and values of society, the acquisition of certain rights and responsibilities, attitudes, habits, etc. Through these processes, a person turns from a biological being into a social being. On this score, there are opinions of various psychologists. Here the views of Z. Freud, K. Cooley, L. Kohlberg and J. Mead on socialization are considered.

DEPRESSİYA VƏ DEPRESSİYANIN YARANMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Nağıyeva Lalə İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
lalenagiyeva163@gmail.com

Açar sözlər: depressiya, depressiyanın növləri, genetik factor, itki
Ключевые слова: депрессия, типы депрессии, генетический фактор, потеря
Keywords: depression, types of depression, genetic factor, loss.

Depresiya günümüzdə çox rastlanan ruhsal pozuntudur. Depressiya düşüncələrə, duyğu və davranışa təsir edir. Ən çox yayılmış ruhi xəstəliklərdən biridir. Bütün yaş qruplarında görülə bilə və ən çox 25-44 yaş arasında olur. Depressiya qadınlarda kişilərə nisbətən iki dəfə çox rast gəlinir. Depressiya fərdlərə fərqli şəkildə təsir etsə də, ancaq tipik olaraq simptomlar özünüzü necə hiss etdiyinizi, düşüncələrinizi və gündəlik fəaliyyətlərinizi necə idarə etməyinizə təsir edir. Bu simptomlar da iki həftədən uzun müddətdə davam edir. Geniş yayılmış simptolardan bəziləri bunlardır: daimi enerjisiz hiss etmək, konsentrasiya zəifliyi, günahkarlıq, dəyərsizlik və çarəsizlik duyğuları, həyəcanlı və əsəbi hissetmək, həddindən çox iştah azalması və ya artması, yuxu rejimində dəyişiklik, əvvəlcədən maraq doğuran fəaliyyətlərə qarşı marağın azalması, ümidsizlik duyğuları, ölmək istəməyə dair duyğu və düşüncələr.

Depressiyada olan hər kəs göstərilən bu simptomların hamısını yaşamaya bilər. Bəzi insanlarda bu simptomların sadəcə bir qismi baş verərkən digərlərində isə daha çox sayda simptomlar ola bilər. Simptomların şiddəti, tezliyi və nə qədər davam etməsi fərddən və onun hər hansısa digər xəstəliyinin olub-olmamasından, xəstəliyin mərhələsindən asılı olaraq dəyişə bilir. Depressiyanın ilk epizodu çox zaman iqtisadi problemlər, işsizlik, boşanma kimi psixososial yüklərdən qaynaqlanır.

Centers for Disease Control and Prevention (CDC) məlumatına əsasən, 20 yaş və yuxar Amerikalı yetkinlərin yüzdə 8.1-nin 2013-2016-cı illər arasında hər hansı bir 2 həftəlik dövrdə depressiya yaşadığı təxmin edilir.

Depressiya hissləri, düşüncələri və yuxu rejimini, yemək və ya iş kimi gündəlik fəaliyyətə təsir edə bilən şiddətli simptomlara səbəb ola biləcək bir ruhi xəstəlikdir. Depressiya bir qədər təhrif olunmuş düşüncələrin yaratdığı xəstəlikdir.

Depressiyada yüksək intihar riski (15%) vardır. İntihar edənlərin 40-50% -ində diaqnoz qoyulmamış və ya lazımi səviyyədə müalicə edilməyən depressiya vardır. Qadınlarda intihar cəhdləri kişilərə nisbətən daha yüksək olsa da, ölümlə nəticələnən intihar cəhdləri xüsusilə kişilərdə və yaşlılarda daha çoxdur.

Bir çox depressiya növləri vardır. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

Güclü əhval-ruhiyyə pozuntusu. Mövcud və ya yarana biləcək hər hansısa təhrikedici vəziyyətə qarşı qəzəb partlayışlarının intensivliyi və ya müddəti baxımından böyük ölçüdə qeyri-mütənasib olan, sözlə (məsələn, qəzəb) və ya davranışla (məsələn, insanlara və ya hər hansısa başqa şeylərə qarşı aqressiv münasibət göstərmək) təzahür edən şiddətli qəzəb halıdır. (2)

Qəzəb patlamaları həftədə orta hesabla üç və ya daha çox dəfə baş verir. Bu diaqnoz 6 -18 yaşları arasında qoyulur.

Major depressiya. Major depressiya həm də böyük depressiv xəstəlik, klassik depressiya və ya birqütblü depressiya kimi də tanınır. Bu vəziyyət psixoz ilə müşayiət olunan depressiya ilə xarakterizə olunur. Psixoz, xəyalları, yalan inancları və gerçəklikdən uzaq olan və ya ümumiyyətlə mövcud olmayan şeyləri hiss etməklə bağlı halüssinasiyaları əhatə edə bilər.

Xroniki depressiya pozuntusu (distimiya da deyilir). Ən azı iki il davam edən depressiv bir haldır. Xroniki depressiya pozuntusu diaqnozu qoyulmuş bir insanda daha az şiddətli simptomlar dövrü olan böyük depressiya vəziyyətləri ola bilər, lakin davamlı depressiv xəstəlik kimi qəbul edilməsi üçün simptomlar iki il müddətində davam etməlidir. Bu diaqnozun qoyulması üçün bu simptomlardan ən azı ikisi olmalıdır: Yemək istəyində azalma və ya həddən artıq yemə, yuxusuzluq və ya həddən artıq yatma, özünü qiymətləndirmədə azalma, ümidsizlik hissləri.

Doğuşdan sonra depressiya (Perinatal depressiya). Doğuşdan sonrakı ilk 2-4 həftədə ortaya çıxan və 12-ci aya qədər davam edə bilən vəziyyətdir. Dünyada üzrə aparılan tədqiqatlarda istifadə olunan diaqnostik metoddan asılı olaraq 3,5% və 63,3 % arasında dəyişir.

Klinik olaraq peripartum başlanğıcla əsas depressiv xəstəlik olaraq bilinən perinatal depressiya hamiləlik dövründə və ya doğuşdan dörd həftə sonra baş verir. Ancaq bu müddət yalnız doğuşdan sonrakı depressiyaya aiddir. Perinatal depressiya hamilə olduğunuz zaman baş verə bilər. Hamiləlik və doğuş zamanı baş verən hormonal dəyişikliklər beyində əhval-ruhiyyənin dəyişməsinə səbəb olan dəyişikliklər yarada bilər. Postpartum depressiya çox geniş yayılıb və doğuş edən hər 100 qadından 10-15-ə təsir edir. Postpartum depressiyanın simptomları istənilən depressiya ilə eynidir. Bunlar məyusluq və ümumiyyətlə gündəlik həyatda baş verənlərə nifrətlə yanaşmaq kimi simptomlar daxildir. Fərq yalnız bu simptomların doğuşdan sonrakı ilk dörd həftədə ortaya çıxmasıdır. Bəzən sonradan başlayan doğuş sonrası depressiyanı yaşamaq mümkündür, ancaq doğuşdan bir il sonra simptomlar ortaya çıxarsa, bu simptomları doğuşdan sonra depressiya adlandırmaq doğru olmaz.

Psixotik depressiya. Bir şəxs, ağır depressiyaya əlavə olaraq, pozulmuş sabit inanclara (xəyallara) sahib olmaq və ya başqalarının eşidə bilmədiyi səsləri eşitmək və ya görə bilmədiklərini görmək (halüsinasiyalar) kimi bir növ psixoz keçirdiyi zaman ortaya çıxır. Psikotik simptomlar tipik olaraq günahkarlıq və ya xəstəlik xəyalları kimi depressiv bir vəziyyətə malikdir.

Premenstrual Disforiya Pozuntusu. Menstruasiya dövrünün böyük bir hissəsində, menstruasiya başlamazdan əvvəl son bir həftədə əlamətlər görünür, bu simptomlar menstruasiya başlandıqdan bir neçə gün sonra yaxşılaşmağa başlayır və menstruasiyadan sonrakı həftədə kəskin şəkildə azalır və ya yox olur.

Aydın müşahidə olunan laqeydlik (məsələn, əhval-ruhiyyənin dəyişməsi: birdən kədərlənən və ya göz yaşı tökən və ya qəbul olunmamağa qarşı həssaslığın artması) yaranır.

Qəzəb, qıcıqlanma və ya şəxsiyyətlərarası qarşıdurmalarda nəzərəçarpacaq dərəcədə artım, depressiya əhval-ruhiyyə vəziyyəti, ümidsizlik hissi və ya özünə güvənsiz düşüncələr müşahidə olunur.

Maddə/ dərman istifadəsi ilə bağlı Depressiv pozuntu. Davamlı əhval-ruhiyyə pozuntusu olur. Bütün fəaliyyətlərə qarşı meylin ciddi azalması ya da bunlardan zövq ala bilməmə vəziyyətindədir. Maddə, dərman və ya toksinlərin birbaşa fizioloji təsirləri ilə əlaqədar yaranan əhval ruhiyyə pozuntusudur. Bunlara rezerfin, antiepileptiklər, antineoplastik dərmanlar, antibiotiklər, antipsikotiklər, antihistaminiklər, sedativlər və hipnotiklər, antidepresan dərmanların kəsilməsi, oral kontraseptivlər və s. kimi dərmanlar daxildir.

Bunlardan əlavə Mövsümi depressiya növü də qeyd olunur. Mövsümi affektiv pozuntu təbii günəş işığının az olduğu qış aylarında depressiyanın başlaması ilə xarakterizə olunur. Ümumiyyətlə, sosial cəhətdən uzaqlaşma, yuxu vaxtının artması və çəki artımı ilə müşayiət olunan qış depressiyası, hər il mövsümi affektiv pozuntu ilə geri dönə bilər.

Başqa Medikal vəziyyətlə bağlı depressiv pozuntu. Başqa xəstəliklə əlaqədər yaranan depressiya vəziyyətidir. Bunlara aid ola bilər:

Diabet

Koronar Arteriya Xəstəliyi
Xərçəng
Xroniki Yorğunluq Sindromu
Hipotiroidizm
Demans və depressiya
Fibromiyalgiya

Bu zaman insanlarda gələcəyə dair ümidsizlik, sağalma ehtimalının az olması və heç vaxt digər insanlar kimi olmama düşüncələri olur. Bu narahatlıq və bilinməzlik vəziyyəti hər hansısa xəstəliyin olmasından əlavə, həmin insanlarda depressiyanın yaranmasına səbəb olur.

Depressiyanın yaranmasının yalnız bir səbəblə əlaqələndirmək doğru deyildir. Günümüzdə depressiyanın yaranmasına çoxlu sayda faktorlar təsir edə bilər.

Travma- İnsanlar erkən yaşlarında travma yaşadıqları zaman beyninin qorxu və stresə qarşı reaksiyasında uzunmüddətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu dəyişikliklər isə depressiyanın yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Genetik faktor. Ailədə bəzi depressiya növlərinin genetik olaraq irsən nəsildən nəslə ötürüldüyü bilinir. Bununla bağlı bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, depressiyadan əziyyət çəkən xəstələrin birinci dərəcəli qohumlarının ümumi populyasiyaya nisbətən xəstəlik riski əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Ailə üzvləri arasında genetik faktorların olması ehtimalı ilə yanaşı, həmdə ailə eyni sosial mühiti də paylaşırlar. Ona görə də bir ailə üzvləri arasında depressiyanın olma ehtimalı artır. Monoziqotik əkizlər – eyni yumurta əkizləri genetik cəhətdən eynidirlər və həmdə eyni ailə mühitini bölüşürlər. Müxtəlif yumurta əkizləri də ailəvi mühiti bölüşürlər, lakin müxtəlif yumurta əkizlərində 50 % genləri eynidir. Bunlardan istifadə edərək əkizlər üzərində tədqiqatlar aparılmışdır.

Əkizlərlə aparılan araşdırmalarda depressiyanın irsi olduğunu göstərən ipucları vardır. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, qardaş əkizlərdən birinin depressiyası varsa, digər qardaşının depressiyaya düşmə riski 67%, eyni yumurta əkizlərində bu risk 76%-dır.

Ailə üzvlərindən birinin depressiya xəstəsi olması digər ailə üzvlərinin də depressiyaya həsas olması mənasına gəlir. Bu mövzuda aparılan araşdırmalar göstərir ki, ailə üzvlərindən birinin depressiyası varsa, digər ailə üzvlərinin də olma riski (normal insanlarla müqayisədə) təxminən 1,5- 3 dəfə çoxdur .

Başqa bir tədqiqata baxsaq, 143 əkiz üzərində aparılan başqa bir araşdırma major depressiyanın irsi ötürülmə ehtimalının təxminən 42% olduğunu göstərir.

Menapoz və erkən menapoz. Erkən menopoz dövründə və hətta menapozdan sonrakı dövrdə depressiya riskini artırır.

Hamiləlik. Hamiləlik əsnasında hormonal dəyişiklik, xüsusən də riskli hamiləlik keçirən qadınlarda rast gəlinir.

Yaşam şərtləri və mədəniyyət. İqtisadi çətinliklər də depresiyaya təsir edən faktorlar arasındadır. Depressiyanın sosial dəyişənlərlə əlaqəsini araşdıran ilk araşdırmalarda, cəmiyyətin yoxsullarını təşkil edən müxtəlif irqi və mədəni qruplarda depressiyanın yanlış tanınması, yoxsullarda daha az yaygın olduğu qənaətinə gətirib çıxardı. Sosial dəyişkənlərlə depressiya arasındakı əlaqənin araşdırılmasının, qərbdəki depressiya və əsas sosial ehtiyacların anlaşılmasına yeni bir perspektiv gətirəcəyi də bildirilir. Uşaqlıqda qeyri -kafi sosial imkanların və aşağı təhsil səviyyəsinin depressiyanın yayılması ilə əlaqəli olduğu bir çox təqdiqatlarla təsbit edilmişdir. Erkən yaşlarda imtiyazlı olmağın və yüksək təhsil səviyyəsinin depressiyaya qarşı qoruyucu olduğu qeyd olunur. Eyni zamanda, müxtəlif mədəniyyətlər də həmçinin depresiyaya səbəb ola bilər. Bu daha çox qadınlara təsir edir. Amma ,ümumilikdə, hər iki cinsə də mədəniyyətdən asılı olaraq təsirlər vardır.

Beyində baş verən dəyişikliklər. Beyin görüntüləməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insan depressiyaya düşdüyü zaman beynin alın payı daha az aktivləşir. Depressiya, hipofiz və hipotalamusun hormon stimullaşdırılmasına necə reaksiya verməsi ilə də əlaqələndirilir.

Bioloji səbəb. Depressiya xəstələrində neurotransmitterlər adlanan beynin kimyəvi maddələri beyində normadan az və ya normadan çox olur.

Koqnitiv. Mənfi düşüncələri olan insan və ya aşağı özünü qiymətləndirməsi olan insanlarda klinik depressiya olma ehtimalı daha çoxdur.

Pandemiya. Pandemiya və pandemik şərait həmçinin depressiya üçün risk faktorudur. Əvvəlki yaşam şərtlərinin dəyişməsi, gələcəyə dair bilinməzlik depressiya yaradır. Bu həmçinin, ekstrovert insanlara introvert insanlardan daha çox təsir edir.

Hər hansısa fiziki qüsur və ya xəstəliyin olması. Bunlar da depresiyaya səbəb ola bilər. Xüsusilə də xəstəlik daha irəli səviyyədədirsə, depressiya üçün daha böyük risk faktorudur.

Müharibə və müharibə şəraiti- insanlarda gələcəklə bağlı narahatlıq, qorxu (öz həyatı və ya yaxınlarını, tanıdıqları insanları itirmək qorxusu), həyəcan kimi duyğular depressiyaya səbəb ola bilər. Bu müharibənin aktiv davam etdiyi zonalara yaxın olan insanlarda daha çox rast gəlinir.

Depresiyaya səbəb ola biləcək digər faktorlar:

Tənhalıq

Qohum və ya sevilən birinin ölümü

İzolyasiya və ya az hərəkətlilik

Qeyri bərabər yaşam şərtləri

Yoğun qrafiklə iş

Fiziki, cinsi, psixoloji zorakılıq

Dünyada 264 milyondan çox insan depressiyadan əziyyət çəkir. (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 2020).

ƏDƏBİYYAT

1.Dr. David Burns. İyi hissetmek, yeni duygudurum tedavisi, 2016. Səh.237-263
2.DSM-V Amerikan Psikiyatri Birliği Tanı Ölçütleri Başvuru el kitabı.2014. səh.91-129
3.Fatma Ay, Elif Tektaş, Arife Mak, Nalan Aktay, Postpartum depresyon ve etkileyen faktörler: 2000–2017 araştırma sonuçları. 2018.
4.Karen Hodgson, Peter Mcguffin, genetic basis of depression.2012
5. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/depression
6. https://mentalhealthtx.org/tr/ortak-kosullar/depresyon/

DEPRESSİYA VƏ DEPRESSİYANIN YARANMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Nağıyeva Lalə

XÜLASƏ

Bu məqalədə depresiya, depresiyanın növləri və əsas simptomları haqqında məlumat verilmişdir. Depresiyanın günümüzdə nə qədər aktual məsələ olması, nə dərəcədə geniş yayılması haqqında nəticələr göstərilmişdir. Depresiyanın yaranmasına səbəb ola biləcək risk faktorları haqqında bəhs olunub. Risk faktorlarının təsiri haqqında aparılan bəzi tədqiqatlardan söhbət açılıb.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ДЕПРЕССИЮ

Нагиева Лала

АННОТАЦИЯ

В этой статье представлена информация о депрессии, типах депрессии и их основных симптомах. Результаты показывают, насколько серьезна депрессия сегодня и насколько широко она распространена. Обсуждались факторы риска, которые могут вызвать депрессию. Есть некоторые исследования влияния факторов риска.

FACTORS AFFECTING DEPRESSION

Naghıyeva Lala

SUMMARY

This article provides information on depression, types of depression and their main symptoms.The results show how important depression is today and how widespread it is. Risk factors that can lead to depression were discussed. There is some research on the impact of risk factors.

EMOSİONAL YAMMA SİNDROMUNUN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəlilova Aisa Əbülfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aisa.calilova@mail.ru

Açar sözlər: tükənmə,emosional yanma sindromu emosional tükənmişlik, stress.
Ключевые слова: истощение, синдром выгорания, емоционалное истощение, стресс.
Key words: exhaustion, burnout syndrome, emotional exhaustion, stress.

Tez-tez belə vəziyyətlə rastlaşırıq: insan hansısa işə həvəslə başlayır, çox çalışır, sonra birdən-birə ruhdan düşür. Ətrafda olan hər şey onun üçün maraqsız olur və passivlik, laqeydlik yaranır. İnsan öz daxilində boşluq hiss edir. Qarşısına qoyduğu məqsədlər də ona maraqsız gəlir. Mütəxəssislər bu prosesi “emosional yanma sindromu” adlandırırlar.

Emosional yanma sindromu fərdin normal şəraitdə kariyerasından, ailə və ya dostluq münasibətlərindən həzz və müvəffəqiyyət duyğusunu azaldan, fərdin əvvəlki mövqeyinin itirildiyi inancına səbəb olan zehni və fiziki tükənmədir. İş yerində və ya evdə çox işləmək, iş statusunun uzun müddət eyni olması, ailədə və ya iş yerində yaranan konfliktlər, pozulmuş münasibətlər, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün həddindən artıq özünü yükləmək, xəstə bir ailə üzvünə qulluq etmək, siyasi və ya sosial təhlükəsizliklə bağlı narahatçılıq doğuran xəbərləri tez-tez eşitmək, və s. kimi hallar tükənməyə səbəb ola bilər [4].

Ədəbiyyatlarda tükənmişlik fenomenini öyrənərkən müxtəlif terminlərdən istifadə edilmişdir: emosional tükənmişlik, emosional yanma sindromu və s.

Tükənmişlik emosional sferaya yüksək tələblər qoyan situasiyada uzun müddət iştirak nəticəsində yaranan fiziki, emosional və əqli tükənmə vəziyyətidir. İnsanın özünə, işinə və ümumən həyatına mənfi münasibətinin inkişafı kimi qəbul edilir.

Bir çox tədqiqatçı tükənmişliyin fərdi səviyyədə baş verən, gözləntiləri, münasibətləri, motivləri və duyğuları əhatə edən daxili psixoloji təcrübə olduğunu qəbul etmişdir.

Bu sindrom tibbi olaraq qəbul edilən bir diaqnoz deyildir. Emosional yanma sindromundan ilk dəfə 1961-ci ildə Greenin nəşr etdirdiyi “Emosional Yanma Hadisəsi” adlı romanında bəhs edilmişdir. Daha sonra isə 1964-cü ildə alman psixoloq Freudenberger tərəfindən ‘iş həyatında yaşanmış tükənmə, müvəffəqiyyətsizlik, enerji və istəyin azalması və ödənə bilməyən tələbatların yaratdığı yükə bağlı olaraq şəxsin daxilində tükənmə yaşaması halı” kimi xarakterizə olunmuşdur. Tükənmişlik anlayışı sonrakı dövrlərdə də C.Maslach, Jackson, V.Boyko, A.Pines, E.Aronson kimi müxtəlif müəlliflər tərəfindən ifadə olunmuşdur [1].

Müasir dövrümüzün çox vacib fenomenlərindən biri olan emosional yanma konsepsiyası Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1970-ci illərdə insan resurslarında işləyənlər tərəfindən fərdin öz peşəsi ilə qurduğu münasibətdə qarşılaşdığı çətinlikləri izah etmək məqsədi ilə istifadə edilməyə başlanılmışdır.

A.Pines və E.Aronson tükənmişliyi bir ölçülü konstruksiya kimi nəzərdən keçirərək, onu emosional yüklənmə vəziyyətində uzun müddət qalma nəticəsində yaranan fiziki və əqli tükənmə vəziyyəti kimi təsvir edirlər.

1980-ci ildə C.Chemiss tükənmişlik sindromunu həddindən artıq öhdəliklə işləməklə motivasiyanın itirilməsi, emosional tükənməyə çevrilən narazılıq kimi ifadə etdi.

Boyko bu vəziyyəti travmatik təsirlərə cavab olaraq emosiyaların aşağı salınması ilə şəxsiyyətin inkişaf etdirdiyi psixoloji müdafiə mexanizmi kimi ifadə edirdi. Bu baxımdan tükənmişlik insana enerji ehtiyatlarını qənaətlə xərcləməyə imkan verən emosional davranış

streotipidir. O, qeyd edir ki tükənmişlik sindromunun nəticələri peşəkar fəaliyyətin yerinə yetirilməsinə, tərəfdaşlarla münasibətə mənfi təsir göstərir. Həmçinin şəxsiyyətin deformasiyasına da səbəb olur [2].

1986-cı ildə Maslach və Jackson tükənmişlik anlayışını funksional şəkildə ifadə edərkən emosional tükənmə, depersonallaşma, şəxsi nailiyyətlərin azalması kimi üç fərqli kateqoriya irəli sürdülər. Emosional tükənmə anlayışı fərdin emosional ehtiyatlarının tükənməsini və enerjinin azalmasını təsvir edir. Bu insanın yaşadığı həddindən artıq psixoloji və emosional yükdən qaynaqlanır. Emosional tükənmə tükənmişlik sindromunun başlanğıcı və mərkəzi sayılır. Depersonalizasiya işçinin xidmət etdiyi insanlara qarşı mənfi, qeyri-ciddi münasibət və hisslərini ifadə edir. Emosional tükənmə yaşayan insan özünü başqasının problemlərini həll etməkdə aciz hiss edir. Emosional yükü yüngülləşdirmək üçün daim qaçış yolundan istifadə edir. O, işi başa çatdırmaq üçün insanlarla olan əlaqələri minimun səviyyəyə endirir. Bunlar depersonalizasiyanın ilk əlamətləridir. Depersonalizasiya insanların başqaları ilə emosional əlaqə qurmaqdan boyun qaçırdıqları mərhələdir. Lakin işlərinə görə sıx təmasda olarkən insanlardan emosional cəhətdən uzaq qalmaq da o qədər asan olmur.

O, ətrafdakılara soyuq və laqeyd yanaşır. Bu reaksiya getdikcə artır və fərd qarşı tərəflə kobud rəftar etməyə, onun tələblərinə məhəl qoymamağa başlayır. Başqaları haqqında formalaşdırdıqları mənfi düşüncə tərzi insanın özü haqqında da mənfi düşünməsinə səbəb olur. İnsan bu düşüncələrə və yanlış davranışlara görə özünü günahkar hiss edir. Heç kimin onu sevmədiyini, öz işində yetərsiz olduğunu düşünür. Özünu uğursuz hesab edir. Bununlada tükənmişliyin üçüncü mərhələsi olan şəxsi nailiyyət yetməzliyi ortaya çıxır. Şəxsi nailiyyətin azalması insanın özünü mənfi qiymətləndirməyə meyli və peşəsində özünü yetərli hiss etməməsi kimi müəyyən edilir. İşçilər emosional olaraq özlərini işə verə bilmir, işlərində müvəffəqiyyətsiz olduqları düşüncəsi ilə narazı qalırlar və qeyri-ciddi iş fəaliyyətinə meyl edirlər.

Fərqli sahələrdə çalışan mütəxəssislər öz işlərində yaşadıqları stresse müxtəlif reaksiya verə bilərlər. Bu reaksiyaları 3 əsas qrupda birləşdirmək olar: işlə əlaqəli stress, işdən bezmək, tükənmək. İşlə əlaqədar stress hər peşədə müşahidə oluna bilər. Lakin tükənmişlik anlayışının yorğunluq anlayışından fərqli olması da sübut edilmişdir.

Bundan əlavə tükənmişlik digərlərindən fərqli olaraq daha çox birbaşa insanlara xidmət edən və kömək məqsədi daşıyan həkim, tibb bacısı, müəllimlik, psixoloq, polis və s. peşələrdə meydana çıxan bir vəziyyətdir. İşçi qrupunun xüsusiyyətləri, iş yeri və ətraf mühit şəraiti, fərdi xüsusiyyətlərlə əlaqəli olaraq inkişaf edir. Bu cür problemlərin yaşandığı muhitdə hər bir mütəxəssisdə tükənmişlik halı müşahidə edilə bilər.

Tükənmişlik anlayışı fərdin fiziki, zehni və mənəvi yorğunluğuna səbəb olan stresli vəziyətini təsvir edir.

Tükənmişlik sindromu daha çox iş stresi ilə əlaqədar olaraq yaranır. İnsan özünü iş yerində xoşbəxt hiss etməsə də işdən kənarda olarkən rahat hiss edə bilər. Lakin işdə olan uğursuzluq və ya narahatçılıq hissi bir müddət sonra fərdin işdən sonrakı həyatına da təsir edə bilər. Depressiyada olan bir insanın tükənmişlik yaşama ehtimalı daha güclüdür. Eyni zamanda tükənmişliyin artması və digər neqativ hadisələrlə birləşməsinin özü də insanı depressiyaya sala bilər.

Daha çox kariyera ilə əlaqəli olaraq yaranan tükənmişlik sindromu həmçinin uşaqlara, xəstələrə, qocalara qulluq edən şəxslərdə də tez-tez müşahidə olunan yorğunluq halıdır. Son elmi araşdırmalar ana və ataların da digər işçilər kimi tükənmişlikdən təsirlənə biləcəyini müəyyən etmişdir [5].

Məsələn evdə uşaq böyüdən evdar bir qadın da bu sindromu yaşaya bilər. Ümumi nəzərdən keçirdikdə “Ana olmaq” da ən əhəmiyyətli və çətin peşələrdən sayılır.

Bundan başqa təqaüdə çıxan birinin də bu sindromdan əziyyət çəkdiyini görə bilərik. Həyatının sonuna gəlmiş kimi hiss edən bu şəxsin fiziki narahatlıqlarla və bununla bağlı duyğu dəyişiklikləri ilə mübarizə aparmağı onun tükənmişlik sindromu yaşamasına səbəb ola bilər.

Gənclərdə də tükənmişlik halı müşahidə oluna bilər. Hər şeyin asan əldə olunması ilə bağlı ətrafdakı şeylərin dəyərsizləşməsi, insani dəyərlərin azalması ilə bağlı olaraq başqaları ilə güvən problemi yaşamaları, yalnızlıq hissi, sürətli və kapitalist yaşam gənclərin tükənmiş hiss etməsinə səbəb ola bilər.

Həmçinin uşaqlarda da oyunların sehrli dünyasındakı virtual gerçəkliklə dünyadakı gerçəkliyin uyğunsuzluğu, evdəki ünsiyyət qırıqlığı və bununla bağlı olaraq ailədəki bağlılığın azalması, böyük şəhərlərdə küçələrin təhlükəli olması emosional cəhətdən onların tükənməsinə səbəb ola bilər.

Mükəmməllik, işgüzarlıq, daim hər şeyə nəzarət edə bilmək kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləri olan insanlarda da məqsəd və gözləntilərə çata bilməmək nəticəsində tükənmişlik sindromu meydana gələ bilər.

Bu sindromundan təsirlənən bir fərddə görülən əlamətlərin ilk sırasında yorğunluq dayanır. Bu cür yorğunluq insanın fiziki və emosional olaraq tükənmiş hiss etməsinə səbəb olur və onun fiziki simptomları baş və qarın ağrısı, iştah və yuxu rejiminin pozulmasıdır.

Tükənmişlik sindromu olan insanlar özlərini yetərsiz hiss edirlər və bunun nəticəsi olaraq onların sosiallaşması çətinləşir, dostlarına, ailə üzvlərinə, iş yoldaşlarına güvənməməyə başlayırlar. Həyatın bitməyən tələblərindən narahat olan və tükənmişlik yaşayan fərdlər olduqları yerdən qaçmağı, təkbaşına tətilə getməyi daha çox xəyal edirlər. Ağır tükənmişlik halı psixosomatik pozğunluqlara, ailə və evlilik həyatında problemlərə, yuxusuzluğa, alkoqol və maddə istifadəsinə səbəb ola bilər.

Digər uzunmüddətli stress növləri kimi emosional tükənmişlik sindromu da bir insanın immunitet sistemini zəiflədə və soyuqdəymə, qrip, yuxusuzluq kimi halların artmasına, psixi sağlamlıqla bağlı problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Emosional tükənmişlik sindromu digər fiziki xəstəliklərdən fərqli olaraq öz təsirini bir anda göstərmir. Bu anlayışı ilk dəfə təqdim edən Herbert Freudenberg və Gail North sindromun fərqli mərhələlərinin olduğunu qeyd edirdilər.

Yüksək impuls və ambisiya tükənmişlik sindromumun ilk mərhələsidir. Xüsusilə işə yeni başlayan fərdlərdə tez-tez rast gəlinən bu hal qısa müddətdə tükənmişlik sindromuna səbəb ola bilər. Bu ambisiya insanı daha çox işləməyə sövq etdiyi üçün fərd ikinci mərhələdə özünü daha çox işləməyə məcbur edir.

Özünü normadan daha çox işləməyə məcbur etməsi fərdin üçüncü mərhələdə öz ehtiyaclarını görməzdən gəlməsinə, düzgün yuxu və qida rejimini fəda etməsinə səbəb olur.

Dördüncü mərhələdə fərd, vəziyyətin öz davranışlarından, daim çox çalışmağından qaynaqlandığını anlamaq əvəzinə, problemin müdirdən, işin tələblərindən və ya həmkarlarından qaynaqlandığını düşünə bilər.

Beşinci mərhələdə artıq fərd öz işinə aid olmayan ehtiyaclara vaxt ayırmağı dayandırır. Ailəsindən, dostlarından uzaqlaşmağa başlayır. Onun üçün artıq ictimai tədbirlərə getmək, dostlarla görüş, teatra, filmə, sevilən biri ilə şam yeməyinə getmək əyləncəli deyil, əziyyətli bir hal kimi görünür və o özünə qapanmağa başlayır.

Altıncı mərhələdə fərdin ətrafdakılara qarşı səbrsizliyi artır və o artıq öz davranışına görə məsuliyyət daşımaq əvəzinə başqalarını günahlandırır, onları bacarıqsız, tənbəl kimi görür. Bu mərhələdə onların davranışında dəyişikliklər baş verir və onlar heç bir səbəb olmadan sevdikləri ilə aqressiv rəftar edə bilirlər.

Daha sonra fərddə narahatlıq və ya boşluq hissi yaranır. Onların bu narahatlıq hissi ilə mübarizə aparmaq üçün narkotik maddə, alkoqoldan istifadə etməsi, qumar oynamaq və ya həddindən artıq yemək yeməsi müşahidə edilmişdir.

Vaxt kecdikcə fərd depressiyaya düşür, onun üçün həyat mənasını itirir və özünü ümidsiz hiss etməyə başlayır.

Emosional tükənmişlik sindromunun son mərhələsi zehni və fiziki çöküş ilə başlayır. Bu, fərdin problemlərin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətinə də təsir göstərir. Bu mərhələdə mütəxəssis yardımı tələb oluna bilər.

Tükənmişlik sindromunun aradan qaldırılması elə də asan deyildir.

Emosional yanma sindromunun qarşısını almaq üçün ilk addım budur ki, insan özü ilə vəziyyəti aydınlaşdırmalı, "Nə baş verir?" sualına cavab tapmalıdır. Təkcə hədəfləri müəyyənləşdirmək yox, həm də öz gələcəkdəki obrazını təsəvvür etməli, indiki fəaliyyətinin mənasını müəyyənləşdirməlidir. Bu situasiyadan çıxmağın ən yaxşı üsulu baxış bucağını dəyişmək, olduğu vəziyyətdən daha yüksəyə qalmağa cəhd etmək, öz işinə və olduğu vəziyyətə daha qlobal nöqteyi-nəzərdən yanaşmaqdır.

Sindromun aradan qaldırılması üçün tükənmiş vəziyyətdə olan şəxsin və onun yaxınlarının müəyyən öhdəlikləri vardır. Stressli zamanlarda insanların öz yaxınlarından yardım istəməsi vacibdir. Ətrafdan gələn dəstək stress və tükənmişliyə qarşı ən güclü silahlardan biridir. Tükənmiş bir insanın bu vəziyyətdən qurtulmasına kömək etmək elə də asan olmasa da, ona dəstək təklif etmək emosional yükünü yüngülləşdirməyə kömək olur. Vəziyyəti düzəltməyə cəhd etməzdən əvvəl fərdin çətinliklərini dinləməyi təklif etmək lazımdır. Problemlərini bölüşə biləcəyi bir insanın olması ona daha yaxşı təsir edəcək.

Özünü tükənmiş hiss edən və bununla bağlı problemlərini danışan şəxsə "Hər şey yaxşı olacaq", "Pis olacaq heç nə yoxdur" kimi təsəlli cümlələr demək onun hisslərinin əhəmiyyətsiz olduğu mesajını verə bilər və bu da onun daha da ümidsiz olmasına, özünə qapanmasına səbəb ola bilər. Bunun əvəzinə "Çox işləyirsən, niyə bu qədər tükənmiş hiss etdiyini başa düşə bilirəm" demək onum daha çox yardım istəməsinə və problemi başa düşərək düzgün yol axtarmasına kömək olacaqdır. [8]

Bildiyimiz kimi idman təkcə insanın fiziki sağlamlığı üçün deyil, həm də emosional və mənəvi rahatlama üsuludur və insanların məşqdən faydalanmaları üçün idman zalında saatlarla vaxt keçirməyinə ehtiyac yoxdur. Gün ərzində təkrarlanan açıq havada gəzinti, müxtəlif fiziki məşqlər sayəsində fərd bir müddət sonra idmanı vərdiş halına gətirə bilər. Yoqa, aikido və s. kimi həm bədən, həm də ağıl üzərində işləyən fənlər də tükənmişlik sindromunun qarşısının alınmasına və ya müalicəsinə kömək ola bilər.

Balanslaşdırılmış qidalanma rejimi ümumi sağlamlıq üçün vacib olduğu kimi, stressin də aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır, həmçinin fərdin əhvalının yüksəlməsinə də yardımçı olur. İnsan bədəninin istirahət etməsi və özünü tənzimləməsi üçün vaxt lazımdır. Buna görə də düzgün yuxu rejiminə riayət edilməsi olduqca vacibdir.

Ümumiyyətlə normal həyatda stressdən qaçmaq qeyri mümkündür. Lakin vaxtında atılan düzgün addımlar sayəsində stressin tükənmişlik sindromuna çevrilməsinin qarşısını almaq olar. Emosional tükənmişlik sindromu ilə onun ilk əlamətləri nəzərə çarpan kimi mübarizə aparmaq lazımdır. Əks təqdirdə vəziyyət ağırlaşır və psixoloqun köməyi olmadan keçinmək çətin olur.

Tükənmiş insan bir qayda olaraq sindromun ilkin əlamətlərindən xəbərsiz olduğundan onun davranışındakı dəyişiklikləri ilk görənlər onun həmkarları, ətrafında olan yaxın insanlardır. Bu cür təzahürləri vaxtında görmək və onlar üçün dəstək sistemini düzgün təşkil etmək çox vacibdir. Sözsüz ki, xəstəliyin qarşısını almaq onu müalicə etməkdən daha asan olacaqdır. Buna görə də

bu sindromun inkişafına səbəb olan amillərin müəyyən edilməsinə və profilaktik proqramlar hazırlanarkən nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yanma sindromunun aradan qaldırılması üçün tam universal resept olmasa da, bu problem məqsədyönlü şəkildə onunla məşğul olduqda həll oluna bilər. Əsas olan budur ki, hər kəs müəyyən dövrdə dayanıb ətrafına düzgün nəzər yetirsin. Tənhalığa çəkilib kim olduğunu, haradan gəlib hara getdiyini, ətrafında kimlərin olduğunu, hansı məqsədlə hərəkət etdiyini fikirləşsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Водопьянова Н., Старченкова Е., Синдром выгорания, СПб 2008.
2. Бойко В.В. Энергия эмоций.
3. Грабе М. Синдром выгорания болезнь нашего времени СПб 2008.
4. Akçamete G., Kaner S., Sucuoğlu B. (2001). Ögretmenlerde yükenmişlik iş doyumu ve kişilik. Ankara: Nobel.
5. Işıkhan V. Çalışanlarda tükenmişlik sendromu.
6. https://az.m.wikipedia.org
7. https://kayzen.az/blog/psixologiya/20052/emosional-yanma-sindromu.html
8. https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/tukenmislik-sendromu/#genel-tanitim

EMOSİONAL YAMMA SİNDROMUNUN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəlilova Aisa

XÜLASƏ

Məqalənin əsas mövzusu emosional tükənmişlik sindromudur. Tükənmişlik adətən peşekar fəaliyyətdəki stressin nəticəsi kimi yaranır. Lakin onun inkişafı təkcə peşə sahəsi ilə əlaqəli deyil, həm də insan həyatının müxtəlif vəziyyətlərində özünü biruzə verə bilər. Məqalədə tükənmişliyin yaranma səbəbləri, inkişafı və nəticələri haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə tükənmişlik işçinin performansına, fiziki və psixoloji vəziyyətinə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə mənfi təsir göstərən davranışlar kompleksidir. Buna görə də sindroma səbəb olan amilləri vaxtında görmək və onların aradan qaldırılması üçün düzgün profilaktik təsdbirlərin görülməsi olduqca vacibdir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИНДРОМА ВЫГОРАНИЯ

Джалилова Айса

АННОТАЦИЯ

Основная тема статьи - синдром эмоционального выгорения. Выгорание обычно оказывается следствием профессиональных стрессов, но его развитие может не ограничиваться только профессиональной сферой, а проявляться в различных ситуациях бытия человека, представляя его так называемые экзистенциальные последствия. В статье представлена информация о причинах, развитии и последствиях эмоционального выгорания. В целом выгорание - это набор форм поведения, которые негативно влияют на

производительность, физическое и психологическое состояние сотрудника и межличностные отношения. Поэтому очень важно своевременно увидеть факторы, вызывающие синдром, и принять правильные профилактические меры по их устранению.

PSYCHOLOGİCAL FEATURES OF BURNOUT SYNDROME

Jalilova Aisa

SUMMARY

The main topic of the article is emotional exhaustion syndrome. Burnout usually occurs as a result of stress in professional activities. However, its development is not only related to the field of profession, but can also manifest itself in various situations of human life. The article provides information on the causes, development and consequences of burnout. In general, burnout is a set of behaviors that negatively affect an employee's performance, physical and psychological condition, and interpersonal relationships. Therefore, it is very important to see the causes of the syndrome in a timely manner and take the right preventive measures to eliminate them.

TRANZİTİV CƏMİYYƏTDƏ NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMİNİN SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTİ

dos. Hüseynova Gülnarə Qulu qızı
Həsənli Şəbnəm Razi qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
shabnamhasanly@gmail.com

Açar sözlər: tranzetiv cəmiyyət, mədəniyyət növünləri, nəsillərarası münasibətlər, cəmiyyət, valideyn, uşaqlar
Ключевые слова: транзитивное общество, типы культуры, межпоколенные отношения, общество, родитель, дети,
Keywords: transitional society, types of culture, intergenerational relationships, society, parents, children.

Cəmiyyətin hazırkı vəziyyətini təsvir edərkən, çox vaxt ondan keçid, modernləşmə, transformasiya və ya tranzetiv cəmiyyəti kimi danışırlar. Elmi diskursda “tranzitiv cəmiyyət” anlayışının və ondan törəmələrin – “tranzitiv iqtisadiyyatı”, “tranzit paradiqması”, “tranzitivlik” (müasir cəmiyyətin xarakterik xüsusiyyəti kimi) və geniş empirik materialın mövcudluğu, müasir cəmiyyətin sosial və iqtisadi sistemlərinin tranzetivliyini təsvir edən fəlsəfi diskursda “tranzitiv cəmiyyət” anlayışının məzmunu ilə bağlı birmənalı təmsil inkişaf etməmişdir.

Bir neçə sosial-fəlsəfi əsərlərdə həsr olunmuş tranzetiv cəmiyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinin təhlili, tarixi, bu tip cəmiyyətin xronoloji çərçivəsi konkret nəzərdən keçirilmir (Федотова, Cc 28-31, 2010).

Tranzetiv cəmiyyətində çox vaxt nəsillərarası münasibətlər problemi yaranır. Bunun səbəbi fərqli dəyərlər, tərbiyə və mədəni təsir ola bilər.

M.Mid nəsillərarası münasibətləri cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı və müəyyən tipli ailə təşkilatı ilə bağlı hesab edirdi. Beləliklə, bəşər tarixində o, üç ideal mədəniyyət növünü müəyyən etdi: postfiqurativ, kofiqurativ və prefiqurativ.

- Postfiqurativ mədəniyyət - elə bir mədəniyyətdir ki, hər dəyişiklik o qədər yavaş və hiss olunmaz şəkildə gedir ki, yeni doğulmuş nəvələrini əllərində saxlayan babalar öz keçmişlərindən fərqli gələcək təsəvvür edə bilmirlər. Böyüklərin keçmişi hər yeni nəslin gələcəyi olur; onlar tərəfindən yaşayırdı bu, onların övladları üçün gələcəyin sxemidir.

Gənc nəsil bilavasitə öz təcrübəsini əvvəl ki nəsildən mənimsəyir, bu cəmiyyətdə qəbul edilmiş və praktiki olaraq dəyişməmiş norma və ənənələrə əməl edir. Postfiqurativ mədəniyyətlərin əsas xüsusiyyətləri dəyişikliklərdən xəbərsiz olmaq və qurulmuş mədəni formaların nəsildən-nəslə ötürülməsidir. Bunlar qadağalar, stereotiplər və ənənələrlə idarə olunan xəyali keçmişdə yaşayan arxaik və ənənəvi mədəniyyətlərdir. Postfiqurativ mədəniyyət tipinin sabitliyi ilk növbədə iki amillə əlaqələndirilir: şübhələrin olmaması, yəni şeylərin artıq qurulmuş nizamı ilə bağlı tənqidi düşüncə və şüurun olmaması. Mədəniyyətlərin postfiqurativ üslublarının üsyan dövrlərindən və qəsdən onlara qarşı yönəldilmiş inqilablardan sonra bərpa olunması tezliyi göstərir ki, bu mədəniyyət forması hələ də qalmaqdadır.

- Kofiqurativ mədəniyyətlər onunla xarakterizə olunur ki, onlarda müəyyən bir cəmiyyətdə sosiallaşmanın əsas modeli müasirlərin davranışıdır.

Bu mədəniyyət tipində gənc nəsil böyüklərlə yanaşı həmyaşıdlarından öyrənir. Bir qayda olaraq, bunlar müasirləşən və ya müasir cəmiyyət dövrünə qədəm qoymuş sənaye mədəniyyətləridir, buna görə də onlarda innovasiyalar mühüm rol oynayır. Bu mədəniyyət

növünə misal olaraq immiqrasiya reallığı, eləcə də sürətlə inkişaf edən ölkələrdə baş verən dəyişikliklərin sosial-mədəni vəziyyətini göstərmək olar. Məsələn, Birləşmiş Ştatlara və İsrailə immiqrasiya edən gənclərdən öz davranışlarını əcdadlarının mədəniyyətinə xas olan davranış xarakteristikasından kəskin şəkildə fərqləndirmək tələb olunur. Beləliklə, kofiqurativ mədəniyyətlər həm böhranlı vəziyyətdə, həm də bir cəmiyyətdə müxtəlif mədəni üslubların süni şəkildə qarışması nəticəsində yaranır; onlar multikulturalizm dövründən məhrumdular. Müxtəlif tərbiyə almış çoxlu sayda yetkinləri bir cəmiyyətdə birləşdirilməsi bu cəmiyyətin mədəniyyətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olur.

● M. Midin təlimlərində ən sxematik və qeyri-müəyyən olanlar prefiqurativ mədəniyyətlər idi, burada böyüklərin öz uşaqlarından öyrəndikləri, uşaqların isə prinsipcə yeni və əvvəllər naməlum olan sosial-mədəni mühitdə ictimailəşdiyi bəyan edilir. Bu mədəniyyət növünə XX-XXI əsrlərin qovşağında anlayış predmetinə çevrilmiş informasiya, postindustrial, postmodern cəmiyyətlər daxildir. Beləliklə, mədəniyyətin prefiqurativ tipi ideyası tranzetiv cəmiyyətin vəziyyətində sosial-mədəni dəyişiklikləri öyrənmək üçün evristikdir (Mead, 1988).

Tranzetiv cəmiyyətin əsas problemlərin biridə tədrislə bağlıdır. Böhranda olan məktəb deyil, böhran vəziyyətində olan tədrisdir. Müəllimlər bilmirlər ki, necə öyrətsinlər, tələbələrə nə lazımdır. Və bu, bütün dünyada belədir. Çünki internetin, sosial şəbəkələrin inkişafı müəllimin öz rolunu dərk etməməsinə gətirib çıxarır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətdə yuxarıda təsvir edilən hər üç mədəniyyət növünün elementləri bu və ya digər kombinasiyada təmsil olunur.

Bu baxımdan, dövrümüzün təhlili üçün başqa bir evristik konseptuallaşdırma E. Blochun "müasirliyin eyni vaxtda olmaması" ideyasıdır ki, bu da nəsillərarası qeyri-xətti və qeyri-müəyyənlik şəraitində işləməyə imkan verən nəzəri konstruksiya rolunu oynayır (Гусельцева, 2016).

Uşaqların və yeniyetmələrin sərt sosiallaşma tərzinə malik ənənəvi cəmiyyətdə hamar və nisbətən münaqişəsiz nəsillərarası keçidi müşahidə olunurdu. Bu üslub sənaye mədəniyyət tipində qismən qorunub saxlanıldı, lakin tranzetiv dünyada, mürəkkəblik və müxtəlifl dəyişikliklər təkcə həyat təcrübələrinin fərdiləşdirilməsinə deyil, həm də nəsillərarası münasibətlərin bütün sisteminə aiddir (Марцинковская, 2015). Belə ki, O.N.Morozovanın tədqiqatında sosiallaşma fenomeninin çoxölçülü olması, onda bir sıra yeni aspektlərin müəyyən edilməsi göstərilir: "Kortəbii"; "Nisbətən yönəldilmiş"; "Nisbətən sosial idarə olunan" sosiallaşma; yaradıcı "insanın özünü dəyişdirməsi" (Морозова, 2008). Spontan sosiallaşma kiçik istinad qrupları vasitəsilə baş verir. Onun aparıcı amilləri gündəlik həyat mədəniyyəti, gizli ənənələr və həyat təcrübələri, maarifləndirmə və təhsil resurslarının mövcudluğu və ya məhdudluğu, habelə kəskin sosial diferensiallaşmadır.

Nisbətən idarə olunan sosiallaşma ailənin və təhsil müəssisələrinin iştirakı ilə həyata keçirilir. Bununla belə, ən az öyrənilmiş, lakin şüurlu özünüdəyişmə və ya şəxsiyyətin qurulması prosesi kimi aktual şəxsi sosiallaşma xüsusi maraq doğurur. Müasir və tranzetiv cəmiyyətdə həyatın səriştələri qeyri-müəyyənliyin, dözümlülüyün, yeniliklərə hazırlığın mənimsənilməsi ilə bağlıdır, davamlılıq yolları isə bilik və dəyərlərin ötürülməsindən dəyişir, onların yaradıcılıq emalı və yenidən düşünməsi baş verir. Bununla belə, dəyərlərin ötürülməsi problemi ondan ibarətdir ki, nəsillərarası ötürülmənin yeni mexanizmlərinin tarixi keçmişdə analoqu yoxdur.

Açıq sosial-mədəni sistemlərdə təkrar istehsal ənənə və innovasiyanın nisbi harmoniyasında baş verir, sabitlik və dəyişkənlik balansı sistemin sabitliyini qoruyub saxlamağa və inkişaf etməyə imkan verir. Qapalı sistemlərdə nəsil dəyişikliyi problemə çevrilir, burada ənənəvi mədəniyyətlərin mexanizmləri artıq işləmir, davamlı inkişaf etmiş post-sənaye mədəniyyətlərində olduğu kimi özünü yeniləmək mexanizmləri yaranmayıb (Левада, 2001).

Postindustrial mədəniyyətin inkişafı müxtəlif həyat tərzi ilə müşayiət olunur: cəmiyyətin sosial təşkili daha mürəkkəbləşir; çoxlu mədəni əlaqələr yaranır; doğru fərdiləşdirmə tendensiyası qüvvəyə minir; gənc nəsillərin sosiallaşmasında planetar şüurun və tənqidi təfəkkürün, multikulturalizmin və tolerantlığın inkişafı mühüm yer tutur. Post-sənaye cəmiyyətində həyat tərzinin müxtəlifliyi ilə birlikdə sosial konstruktivizm metodologiyası tələb olunur - həyatın öz layihəsi və yaradıcılığı kimi ideyası.

Beləliklə, P.Drucker "Post-iqtisadi cəmiyyət" adlı tədqiqatında sənaye dövründən postindustrial dövrə keçid zamanı dəyərlərin dəyişməsini izləyir, göstərir ki, psixoloji, etik, estetik və sosial- mədəni amillər ön plana çıxır (Drucker, 1995). P. Higgs və başqaları göstərirlər ki, "nəsil vərdişi" (yaxud üslub) təcrübələrin fərdiləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur (Higgs, 2014).

Yalnız hər şeyi əhatə edən fərdiləşdirmənin dərk edilməsi deyil, həm də şərh cəmiyyət qarşılıqlı əlaqələr şəbəkəsi kimi dövrümüzün xarakterik xüsusiyyətidir. N. Eliasın "The Society of Individuals" araşdırması münaqişə paradiqmasının repressiyasını izləyir (T. Hobbes, J. Art. Mill, G. Spencer, Charles Darwin) qarşılıqlı anlaşma paradiqmasıdır, burada bir tərəfdən cəmiyyət öz üzvlərinin fərdiliyini formalaşdırmağa çalışır, digər tərəfdən - insanlar öz fəaliyyətləri və qrup qarşılıqlı əlaqələri ilə sosial həyatı yaradırlar (Elias, 2001). Nəsil münaqişəsi paradiqmasından keçid qarşılıqlı anlaşma paradiqması təkcə metodoloji dəyərə malik deyil, həm də həyat təcrübələrinin çevrilməsi üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir reallıqda nəsil fərqi problemi də dərk etməyi tələb edir: simvolik və sosial məkanda boşluq - meqapolislər və kiçik şəhərlər, şəhərlər və qəsəbələr arasında və s.; mədəni və psixoloji zaman fərqi - müasirləri ilə digər həyat aləmlərinin nümayəndələri arasında (Николаева, 2016).

Romeo və Cülyettanın mədəni modelinə əsaslanan faciələr, təəssüf ki, müasirliyin dəyişmələrini nəzərə almayan və situasiya çevikliyi nümayiş etdirə bilməyən sərt nəsillərarası münasibətlər sistemində proqnozlaşdırıla biləndir. Əgər metodologiya sahəsində konflikt paradiqmasından qarşılıqlı yardım paradiqmasına keçid yaxşı başa düşülübsə, onda gündəlik təcrübələrə münasibətdə humanizmin əhəmiyyəti kifayət qədər əks olunmur. Bununla bağlı O, İ.Maxovskaya hesab edir ki valideyinlər öz günahkarlıq hisslərini yüngülləşdirmək üçün uşaqlarını məsuliyyətini şəbəkə cəmiyyətinin üzərinə atmağa çalışırlar. Etiraf etməkdən qorxurlar ki onlar uşaqlarının öhdəsindən gəlmirlər, övladları ilə danışıq aparmırlar. Onlar uşaqlar üzərində hakimiyyəti itirmək və vasitəçilərə, sosial işçilərə, psixoloqlara müraciət etmək istəmirlər. Bu münaqişə tərbiyə sistemi üçün çox qədim və ənənəvidir. Uşaqların özləri öz xüsusi, bənzərsiz həyatlarını yaşamaq, özləri özləri üçün səlahiyyətli olmaq istəyirlər [http://www.svoboda.org/a/28124496.html].

Nəsillərarası münasibətlər problemi mədəni dəyərlərin ötürülməsi ilə bağlıdır, çünki keçid cəmiyyəti şəraitində əvvəlki nəsillərin təcrübəsi, mədəni dəyərini itirməzsə, gündəlik həyat təcrübəsi kimi əhəmiyyətsiz olur. Əgər 1960-cı illərin Qərb dünyasında nəsil uçurumu özünüifadə və məhdudiyyət dəyərləri arasında baş veribsə, müasir dünyanın aksioloji uçurumu gənclərlə yaşlılar arasında deyil, müasirliyə çevrilmə ilə status-kvonun qorunmasıdır. "Yeni gənclik fərqli, daha yaxşı, həyəcanlı, maraqlı, azad seçimin olduğu bir dünya qurmaq istəyir. Orijinallıq və özünüifadə təqdir ediləcək, məhdudiyyətlər və sərtlik rədd ediləcək [Higgs, 2014, s. 17].

Eyni zamanda, bir çox ölkələrdə nəsillərarası ötürülmə prosesində yaranan ümumbəşəri problemlər dairəsi formalaşır: sosial əhəmiyyətli dəyərlərin davamlılığı və transformasiyası; paylanması nəsillərarası asılılıqlar və məsuliyyətlər; cəmiyyətdə ənənə və yeniliyin ağlabatan

tarazlığı; dövlət siyasətinin rolu nəsillərarası münasibətlərdə və onların şəxsiyyətinin nisbətən müstəqil qurulmasının mümkünlüyü.

ƏDƏBİYYAT

1. Гусельцева М. С. Разработка проблемы бессознательного в подходе Э. Блоха / М. С. Гусельцева // Мир психологии. — 2016. — № 2. — С. 137—149
2. Левада Ю.А. Поколения ХХ века: возможности исследования / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2001. — № 5. — С. 7—14
3. Марцинковская Т.Д. Проблема социализации в историко-генетической парадигме / Т. Д. Марцинковская. — М. : Смысл, 2015
4. Морозова О. Н. Межпоколенные взаимоотношения как фактор социализации молодого поколения // Социология и социальная работа : Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. — 2008. — № 1. — С. 77—83
5. Николаева У. Грозит ли России новое Средневековье [Электронный ресурс] // Независимая газета. — 2016. — № 229. — Режим доступа: http://www.ng.ru/stsenarii/ 2016-10-25/9_6843_middleages.html
6. Федотова М.Г. К содержанию понятия «Транзитивное общество» // Вестник ВятГУ. 2010. №4. Сс. 28-31
7. Drucker, P. F. Post-Capitalist Society / P. F. Drucker. — N.Y. : Harper-Collins Publishers, 1995
8. Mead M. Culture and the world of childhood / M. Mead. - M.: Science, 1988
9. Higgs, P. Selfish generation: a study of the concept / P. Higgs, K. Gilleard, J. Jones // Sociology of Power. - 2014. - No. 3. - P. 10-30
10. [http://www.svoboda.org/a/28124496.html]

TRANZİTİV CƏMİYYƏTDƏ NƏSİLLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏR PROBLEMİNİN SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTİ

Həsənli Şəbnəm

XÜLASƏ

Bütün dövrlərdə olduğu kimi ətraf aləm dayanmadan inkişaf edir. Cəmiyyətin inkişafına bir çox amillər təsir göstərir: texnologiyalar və informasiya texnologiyaları, sosial şəbəkələr və s. Dəyişilən cəmiyyət tranzetiv cəmiyyətdir və bu cəmiyyətin əsas problemlərindən biridə nəsillərarası münasibətdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni nəsil və köhnə nəsil arasında fərqliliklər olur və əksər hallarda bu fərqliliklər münaqişələrə gətirib çıxarır. “Atalar və uşaqlar” problemi hələ də çox aktualdır və problem tranzetiv cəmiyyətdə baş verir.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ МЕЖПОКОЛЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В ТРАНЗИТИВНОМ ОБЩЕСТВЕ

Гасанлы Шабнам

АННОТАЦИЯ

Как и во все времена, мир вокруг нас постоянно развивается. На развитие общества влияют многие факторы: технологии и информационные технологии, социальные сети и т.д. Изменяющееся общество - это транзитивное общество, и одна из главных проблем этого общества - отношения между поколениями. По мере развития общества между новым и старым поколениями возникают различия, и во многих случаях эти различия приводят к конфликтам. Проблема «отцов и детей» по-прежнему очень актуальна, и проблема возникает в транзитивном обществе.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT OF THE PROBLEM OF INTERGENERATIONAL RELATIONSHIPS IN A TRANSITIONAL SOCIETY

Hasanli Shabnam

SUMMARY

As in all times, the world around us is constantly evolving. Many factors influence the development of society: technologies and information technologies, social networks, etc. A changing society is a transitional society, and one of the main problems of this society is relations between generations. As a society develops, differences arise between the new and old generations, and in many cases these differences lead to conflicts. The problem of "fathers and children" is still very urgent, and the problem arises in a transitional society.

YENİYETMƏ AQRESSİYASINDA SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRİN ROLU

Elmi rəhbər:professor Elnarə Şəfiyeva
BDU-nun psixologiya Kafedrası
Kazımova Məhbubə Məcid qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
naidoc890@yahoo.com

Açar sözlər: yeniyetmələr, aqressiya, kiberbullinq, zorakılıq
Ключевые слова: подростковая, агрессия, кибербуллинг, насилия
Keywords: teenagers, agressive, cyberbulling, violence.

Yeniyetmə aqressiyası psixologiya və pedoqogikada geniş tədqiq olunmuşdur. Son zamanlar internetin və sosial şəbəkələrin inkişafı ilə əlaqədər yeni sahə-sosial şəbəkələrdə yeniyetmə aqressiyası tədqiq edilməyə başlanmışdı.

Sosial media – insanlar arasında virtual internet alətləri vasitəsilə sosial ünsiyyət yaratmaq və məlumatları paylaşma deməkdir. Sosial media vasitələrinə internet üzərindən yayımlanan informasiya saytları, sosial şəbəkələr, bloqlar, mikro bloqlar, ani ünsiyyət proqramları, forumlar daxildir.

Sosial şəbəkələrin geniş yayılması təxminən 2005-2006 -cı illərə uyğun gəlir. Yeniyetmələrin aqressiv davranışlarına sosial şəbəkələrdə küçədə və məktəbdə olan aqressiv davranış qədər və hətta daha çox rast gəlinir. Yeniyetmənin fizioloji böyüməsi, psixoemosional sferadakı dəyişikliklər, özünü artıq böyüklərlə eyni səviyyədə olmağını qəbul etdirmək istəyi onun aqressiv olmağının səbəblərindən sayılır. Yaşıdları ilə ünsiyyətdə olduqda onlarda sosial əlaqə bacarıqları formalaşır. İnternet isə bu fürsətləri genişləndirir. Məhz sosial şəbəkələr müasir yeniyetmələrin əsas ünsiyyət quracağı yerdir.

Yeniyetmələr üçün sosial şəbəkə mühiti böyuklərin himayəsindən azad olmaq, özünün aktivlik imkanları, söhbətin mövzusunu və formasının seçim azadlığı olan, eyni zamanda çox təhlükəli məkandır.

Yeniyetmələr özlərində hesab edirlər ki, sosial şəbəkələrdə ən böyük təhlükə dələduzluqdur. Ən geniş yayılmış aqressiya növü kobud şərhlərdir. Təhqir, şantaj, seksual tipli hərəkətlər,şəxsi informasiyanın yayılması, şayələrin yayılması, hədə-qorxu, virtual tanışların real həyatda “bezdirici” hərəkətləri yeniyetmələr üçün təhlükə hesab olunur.

Yeniyetmələr sosial şəbəkələrdə ünsiyyətə ehtiyac duyurlar, digər tərəfdən də sosial şəbəkələri təhlükə mənbəyi kimi qəbul edirlər. Bu bir paradoksdur.

Aqressiya (lat.aggressio-hücum)əsasən fiziki güc tətbiqi, insanlara ziyan vurma,psixoloji diskomfort yetirmək və s.başa düşülür. Sosial şəbəkələrdə yayilan aqressiyanın bəzi formaları aşağıdakılardır:

- Trollinq-münaqişə yaratmaq məqsədilə provakasiyaedici mesajlar yerləşdirmək, başqalarını təhqir etmək məqsədi ilə yazılan mesajlar deməkdir. Trollinq edənləri “troll” adlandırırlar. “Troll”un məqsədi ironiyalı, qıcıqlandırıcı və heysiyyat alçaldıcı mesajlar yazaraq özünə diqqət cəlb etməkdir. Başqalarının fikrindən bir mənanı çıxardaraq, apponenti mənasız mübahisəyə cəlb edirlər
- Fleyim (ing. flame-alov) internet məkanında “mübahisə xatirinə mübahisə” etmək. Mübahisənin nədən başladığını unudaraq şəxsiyyətin alçaldılmasına, dini zəmində təqiblərə, milliyyətə, cinsə və professional fəaliyyətin “ələ salınmasına” keçilməsi. Fleym –iştirakçı tərəfindən mövzuya uyğun olmayan replikaların işlədilməsi ilə başlanır. Təbii olraq bu digər

diskussiya iştirakçılarını qıcıqlandırır və kin yaradır. Fleym qəsdən edilən və təsadüfi ola bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, fleymin müsbət tərəfləri də var. O aqqresiyanın heç bir fiziki kontakt olmadan, evdən çıxmadan onlayn şəkildə boşaldılmdasına kömək olur.

- Sosial şəbəkələrdə "özününkü-yad" tanıma sistemi formalaşır. "Özününkü" olanı müdafiə edirlər. Əgər bir yeniyetmə "yad" siyahısına düşürsə, həmin insanın fikri səbəbsiz və kobud şəkildə rədd ediləcək.
- Bəzən valideynlər tərəfindən sosial şəbəkələrdə öz övladlarının şəkillərinin paylaşılması yeniyetmələr tərəfindən aqressiyaya səbəb ola bilər Bu "sharenting" adlanır. (share-paylaşmaq, parenting-valideynlik sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir). 2016 cı ildə Avstriyada 17 yaşli yeniyetmə öz valideynlərini məhkəməyə vermək istəyini bildirmişdi. Səbəb isə valideynlərinin onun şəkillərinin Facebook sosial şəbəkəsində paylaşmağı olmuşdur. Onun harda və hansı vəziyyətdə oturmağından asılı olmayaraq və ya uzanmış vəziyyətdə olan şəkilləri yayılmış bu da, öz yaşıdları arasında gülüş obyektinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur .

Yaxud 13 yaşlı artıq çəkili bir oğlan özü "Arıqlamaq qruplarında" öz şəkillərini paylaşmışdı. Daha sonra mübahisə etdiyi digər yaşıdı tərəfindən həmin şəkillər sosial şəbəkədən götürülüb, şantaj və gülüş mənbəyinə çevirmişdir.

- Sektinq-yeniyetməyə aid seksual şəkillərin digərləri tərəfindən sosial şəbəkələrdə paylaşılması. Yeniyetmənin psixologiyasına mənfi təsir edən hadisələrdən biridir. Yeniyetmə ictimai qınaq obyektinə çevrilməkdən qorxur, utanır. Bəzən çıxış yolu kimi intiharı da düşünür.
- Kiberbullinq - UNİCEF müəyyən etmişdir ki, kiberbullinq rəqəmsal zorakılıqdır. Eyni zamanda psixoloji zorakılığa aid edilir.

Sosial şəbəkələrdə hədə-qorxu, təhqir, təzyiq bura aiddir. Çox vaxt məqsədyönlü deyil, spontan baş verən aqressiv hərəkətlərdir.

Bir çox hallarda kiberbullinqin qurbanları:

-ailələrində zorakılıq görən yeniyetmələr, onlar ətrafı düşmən kimi qəbul edirlər;

-nəzarətsiz, emosional rədd edilmiş, qayğıdan kənarda qalmış, psixofizik inkişafdan geri qalmış, təhlükə səviyyəsini qiymətləndirə bilməyən, tez inanan yeniyetmələr;

- "yox"deməyi bacarmayan, "tam tabe olma" şəraitində tərbiyə alan, zorakı hərəkətlərə qarşı özlərini müdafiə etməyi bacarmayan, qorxaq, yüksək həyəcanlılıq hissi olan yeniyetmələr;

-psixi inkisafdan geri qalan yeniyetmələr, təhlükə anında adekvat cavab verməyi bacarmayanlar,

- aşağı sosial statuslu ailələrdən olan yeniyetmələr,

-incəsənətə meyilli olan yeniyetmələr

Rusiya Federasiyasinda orta yaşı 15 olan 63 nəfər arasında keçirilən anket sorğusunda, respondentlərin 30% oğlan,70% qızlar olmuşdur.Onların 94%intenet şəbəkəsinə çıxışlarının olduğunu bildirmişlər. Onların bəziləri 2 və daha artıq hesabaları olduğunu söyləmışlər. 44%-i 5 saatdan artıq vaxt keçirdiklərini və 47%məhz mobil telefonla şəbəkələrə qoşulduqlarını demışlər. 51 %və 47% muvafiq olaraq aqressiv videolara rast gəldiklərini və baxdiqlarını bildirmişlər. 54% trollandıqlarını, 30 % isə özləri troll olduqlarını bildirmişlər.

ABŞ da 2014-cü ildə 791 nəfər yeniyətmə arasında keçirilən sorğuya əsasən 74% yeniyetmə onlayn zorbalıqla qarşılaşıb.

Sosial şəbəkələrdə aqressiyanın təbliğ edən video süjetlərin yayılması,asan əldə edilməsi psixi həssas,təqlidçiliyə meylli olan yeniyetmələrə mənfi təsir göstərir. Psixoloqlar yeniyetmələrə belə videolara baxmağı tam qadağan etməyin mümkün olmadığını qeyd edirlər. Həll yolu kimi bu tip videoların yayımlanmasının qadağan edilməsində görürlər.

Virtual aqressiya yeniyetmələrə aşağıdakı "üstünlükləri"verir:

- Aqressiya ərazisi sərhədsizdir.

- Geniş auditoriya var.
- Aqressorun fiziki qüvvəsi heç bir rol oynamır.
- Məşhurluq. Digər izləyicilərin yazılan fikirləri bəyənməsi. (Like ve repost).
- Cəzalanma hissi yoxdu,bu da daha çox özünə arxayınlıq yaranır.
- Valideynlər çox vaxt xəbərsiz olur.

Kiberbullinq virtual terrorun 1 növüdür

Onlayn aqressiyanın xüsusiyyətlərindən biri odur ki,ondan yayınmaq çətindir. Çünki yeniyetmələr sosial şəbəkələrdə çox vaxt keçirir. Kiberbullinqin ənənəvi bullinqdən fərqi də bundadır. Ənənəvi bullinq müəyyən yer və vaxta bağlıdır, məs.məktəbin həyəti,dərs vaxtı və s.

Bir yeniyetmənin kiberbullinqlə üzləşdiyini nece bilmək olar? Yeniyetmə mobil telefon və ya kompyuterdən tez-tez istifadə edir və ya əksinə tamamilə imtina edir. Yeniyetmə istifadədən sonra qıcıqlanmış, əzgin olur. Məktəbdə təhsil səviyyəsi, uyğun olaraq da qiymətləri aşağı enir. Yeniyetmələrdə özünəqapanma, ünsiyyətdən qaçma yaranır.

Kiberbullinqin yeniyetmələrə təsiri :

- Psixoloji-əhval ruhiyyə pozulması,qəzəbli olmaları
- Emosional-yeniyetmələr öz maraqlarından utanırlar,müəyyən müddət ərzində sevdikləri məşğuliyyətə maraqlarını itirirlər
- Fizioloji-yorğunluq, baş, ürək, qarın ağrıları.
- Həmçinin immunitetin aşağı düşməsi,nevroloji tiklər, nitqin qüsuru kimi hallar müşahidə olunur. Yaşanılmış kiberbullinq hadisələrindən sonra yeniyetmədə ürək və infeksion xəstəliklər, mədə xorası,nevoz əmələ gələ bilər. Qazanılmış xroniki astma xəstəliyi, şəkərli diabet yarana bilər.

Kiberbullinq zamanı aqressor,qurban və izləyicilər olur.

Kiberbullinqdə “viktimliq” - qurban roluna meyllilik,qurbanın köməksiz görünmə istəyi, ətrafdakılardan özlərinə qarşı “yazığı gəlmə” hissi oyatmaq istəyi olur. Əsasən bunlar eksternal tiplər olur. Qurbanlara aşağı özünüqoymətləndirmə, yüksək həyəcanlılıq, emosional dayanıqsızlıq xüsusiyyətləri xasdir

Psixoloji cəhətdən qurbanlarda depressiya,panik atak,ciddi emosional travmalar müşahidə oluna bilər. Həmçinin qurbanlarda postravmatik simptomlar, sosiofob xüsusiyyətlər, gelitofobiya-gülüş mənbəyi olmaq qorxusu müşahidə edilir.

Aqressor -kiberxuliqan “nickname” altında gizlənir və ya anonim olur. Xuliqan yeniyetməyə aid olan şəxsi,məxfi məlumatları sosial şəbəkələrdə paylaşa bilər. Böyük auditoriya - izləyicilər bu məlumatlara görə bilir, məlumat ictimai rəyə, sosial qavrayışın psixoloji mexanizminə təsir edir. Kiberbullinqdə gender nüansları da var. Belə ki, oğlanlara qarşı “hücum” daha kobud və qəddar olur.

Sosial şəbəkələrdə “hücumlara” məruz qalan yeniyetmələrlə söhbət zamanı onlar bildirmişlər ki,yazılan şərhlərə cavab vermək,haqlı olduqlarını isbat etmək istəkləri olmuşdur. Eyni zamanda bu situasiyada olmaqlarından utanan,necə davranacağını bilməyən yeniyetmələrə də rast gəlinmişdir. Az sayda yeniyetmələr mübahisəni virtual şəraitdən real şəraitə keçirməyi düşünmüşlər.

Kiberbullinqin təsirləri:

1. Özünüqiymətləndirməyə
2. Sosial həyata
3. Optimizmə
4. Təhsilə
5. Ailə üzvləri ilə əlaqəyə
6. Gələcək karyeraya

Qurbanlar real həyatda kontaktdan çəkinir,təhsil səviyyələri aşaği enir,qida qəbulunda problemlər yaranır,depressiv hallar yaranır,intihara təşəbbüs göstərirlər.

Kiberbullinqin qurbanlarında zorakılığın izləri illər sonra da özünü göstərə bilir. Yuxusuzluqdan əziyyət çəkmə,psixi pozuntular, həyəcanlı olma,depressiyaya meyllilik müşahidə olunur. "Tiranlar" öz devital davranışlarından əziyyət çəkirlər, çox vaxt yalnız qalırlar,narsizm,doqmatizm,başqalarından üstün olma hissi olur. Sosial adaptasiyaları çətin olur.İzləyicilər də kənarda qalmır. Emosional pozulmalardan əziyyət çəkir,əhval ruhiyyələri tez-tez dəyişir, nevroz, özünə inamsız olur. Kiberbullinq qurbanlarına məktəblərdə pedoqoji heyət, psixoloq və valideynlər yardım göstərməyə çalışmalıdırlar. Psixoloq valideyn və yeniyetmə arasında əlaqələndirici ola bilər.

Mütəxəssisin yardımına aşağıdakı faktorlar mane ola bilər:

1.Yeniyetmənin problemi gizlətməsi.

2.Yeniyetmənin öz problemlərini özünün həll etmək istəyi.

3.Yeniyetmənin qapalı olması.

4.Aqressorun anonim olması,dərhal tapıla bilməməsi.

5.Yeniyetmənin ayrı-ayrı sosial şəbəkələrdən qeydiyyatdan keçməsi.

Yeniyetmələrdən valideynləri ilə kiberbullinq barədə niyə danışmadıqlarını,məlumat vermədiklərini soruşduqda, onlar valideynləri tərəfindən internet bağlantınısının kəsiləcəyindən qorxduqlarını bildirimişdilər. Valideynlərin ilk reaksiyası "Bağla, kəs" olacaqdır. Amma internet bağlantısının kəsilməsi problemin həlli deyil. Belə ki,yeniyetmə öz qorxuları, narahatlığı ilə valideynə müraciət edir, valideyn isə empatiya yerinə konkret hərəkətlər təklif edir.

Qurban ilə söhbət etmək vacibdir. Bu zaman onu sorğulamaq olmaz. Valideyn ilə danışdıqda nə olmasından asılı olmayaraq valideyn yeniyetmə tərəfdə olmalı, ona dayaq olmalı və kömək edəcəyini göstərməlidir.

Yeniyetməyə mobil telefonla və ya kompyuterlə qeydiyyatdan keçdiyi sosial şəbəkədə necə davranmalı olduğu mütləq başa salınmalıdır. Müassir dövrdə "mobil etiket"deyilə anlayış var və çox təəssüf ki, yeniyetmələr bu normalarla tanış deyillər. Zorakılıq elementləri olan videoları yaymağa görə cinayət məsuliyyətinin oldugunundan məlumatsız olurlar.

Aqressorla mübahisə etməməli,provakasiyalara uymamalı, ən yaxşı halda isə "ban" edilməlidir.

Həmçinin aqressor ilə də mütəxəssisin ünsiyyət qurması vacibdir. Psixologiyada "Şiddətsiz ünsiyyət" adlanan metodologiya vardır, duyğuların müəyyən qədər konstruktiv şəkildə ifadə etməyi öyrənilməsidir. Bu birdən-birə deyil,müəyyən müddət ərzində baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1.Дробышева И. Российская газета" - Федеральный выпуск № 5947 (274).. Статья «Как защитить ребенка от кибербуллинга ".

2.Под ред. Н. М. Платоновой. СПб.:Речь, 2006. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие .

3.Макарова Е.А "Психологические особенности кибербуллинга как формы интернет преступления", Российский психологический журнал-2016 №3

4.Солдатова, Г. В., Зотова, Е. Ю. (2011). Зона риска: Российские и европейские школьники: проблемы онлайн-социализации.

5.Aylin Tutgun Ünal "Sosyal Medya Etkileri, Bağımlılığı ve Ölçülmesi"-2020

6.Yeliz Kuşay "Sosyal Medya Ortamında Çekicilik ve Bağımlılık" 2013

7.https://deti.mann-ivanov-ferber.ru/2020/10/13/kiberbulling-i-bezopasnost-rebenka-v-internete/

8. http://mcspsd.ru "Мурманский центр социальной помощи семье и детям"

YENİYETMƏ AQRESSİYASINDA SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRİN ROLU

Kazımova Məhbubə

XÜLASƏ

Yeniyetməlik insanın psixoloji və fiziki dəyişikliklərə məruz qaldığı bir dövrdür. Bu dövr 13-18 yaşı (±2 il)əhatə edir. Yeniyetməlik dövrü həyatın ən qarışıq, qərarlarda qeyri-sabitliyi ilə seçilən, duyğuların idarəsini ələ almaqda çətinlik çəkilən bir dövrüdür

Bu məqalədə sosial şəbəkələrin yeniyetmələrə göstərdiyi neqativ təsirdən söhbət açılır.Kiberbullinq zorakılığın bir növü kimi qəbul olunur. Kiberbullinqin yeniyetmələrin psixologiyasına,həyat şəraitinə,təhsilinə,sağlamlığına vurduğu zərərlər və onlardan qorunma yolları haqqında məlumat verilir.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ПОДРОСТКОВОЙ АГРЕССИИ

Кязимова Махбуба

АННОТАЦИЯ

Подростковый возраст - период психологических и физических изменений. Подростковый возраст охватывает период жизни с 13 до 18 лет (± 2 года). Подростковый возраст - сложнейший период жизни, характеризующийся нестабильностью в решениях и сложностью контроля эмоций.

В этой статье рассматривается негативное влияние социальных сетей на подростков. Кибербуллинг считается формой насилия. Предоставляется информация о психологии, образе жизни, образовании, здоровье подростков, подвергающихся кибербуллингу и способах защиты от них.

THE ROLE OF SOCIAL NETWORKS IN TEENAGERS AGGRESSION

Kazimova Mahbuba

SUMMARY

Teenage years is when most physiological and psycological change developed in to persons . A person begins their teenage life when they become 13 years old and ends when they become 18 years(±2 years). Teenage years is the hardest time of the life, because this is the time is when they are uncertaint and can not control their emotions.

This article talks about how social media can negativly affect a teenager´s life. Additionally, how cyberbullying is harassment of teenagers physical health, mental health, education and way how to stop it and protect teenagers.

STRES VƏ STRESSİN İDARƏ OLUNMASI

İmanova Gülnar Tofiq qızı,
BDU-nun Psixologiya Yardım Sektorunun psixoloqu.
imanovagulnar770@gmail.com

Açar sözlər: stres, travmatik hadisə, təşviş, emosiya, hadisə.
Ключевые слова: стресс, травмирующее событие, тревога, эмоция, событие.
Key words: stress, traumatic event, anxiety, emotion, event.

Stres məşhur bir mövzuya çevrilib. Media, insanlardakı öyrənilməmiş davranışların ya da xəstəliklərin səbəbi olaraq çoxunu, stres ya da stresin səbəb olduğu nevroloji pozuntularla əlaqləndirir. Universitetlərdə tələbələr arasında "ÇOX STRESLİYƏM" ifadəsi çox yayılmışdır. Bəs stres nədir? Ümumiyyətlə, **stres** - insanların fiziloji və psixoloji sağlamlıqlarına bir təhlükə olaraq qəbul etdikləri hadisələrlə qarşılaşmasıdır. Bu hadisələr, ümumiyyətlə stresin səbəbləri olaraq bilinir və insanların onlara göstərdikləri reaksiyalar isə stres reaksiyaları olaraq qəbul edilir.

Əksər insanların stresli olarkən təcrübəsində bir çox hadisələr var. Həmin növ hadisələr və daha sonra orqanizmə stresə qarşı təbii reaksiya göstərir. Bu reaksiyalar stres səbəbindən qaçmaq ya da bu səbəblə mübarizə aparmaqdır. Ancaq, stres xroniki və ya idarəolunmaz olduqda tənzimlənməni poza bilir.

Xəstəliyə səbəb olan stres və digər sosial, psixoloji və bioloji amillərin birləşməsinin tədqiqi, koqnitiv-bihevioral terapiya və ya sağlamlıq psixologiyası olaraq bilinir. Bu hissədə psixososial faktorların bioloji həssaslıqla ürək-damar sağlamlığına və immunitet sisteminin fəaliyyətinə təsir göstərir. Stersin mənbəyi insanın daxilində baş verən ziddiyyətli istək və arzulardır.

Stres yarada bilən hadisələr kateqoriyalardan birinə və ya bir neçəsinə aid ola bilər. İnsan təcrübəsinin standart hüdudlarından kənarda olan travmatik hadisələr; idarə etmək mümkün olmayan və ya gözlənilməz zamanda baş verən hadisələr; yaşayış şəraitində böyük dəyişiklərə təsir edən hadisələr ya da şəxsiyyətdaxili konfliktlər.

Stresi yaradan səbəblər içində ən çox qarşılaşdığımız hadisələr, travmatik hadisələrdir. İnsan təcrübəsinin standartlaşmış əhatəsinin xaricində olan, son dərəcə təhlükəli vəziyyətləri bunlara aid etmək olar. Bunlara zəlzələ və su daşqını kimi təbii fəlakətləri; insanların səbəb olduğu müharibələr ya da nüvə partlayışlarını; avtomobil, təyyarə qəzalarını; təcavüz, cinayət cəhdləri kimi fiziki hücumları misal göstərmək olar.

Travmatik hadisələrdən sonra əksər insanlarda təkrarlanan psixoloji çətinliklər yaranır. Həmin şəxslər qəzadan sonra ilk olaraq vahiməyə düşür, hərəkətsiz qalıb, yaralandığını ya da qarşısında olan təhlükənin fərqində olmurlar. Çaşqın halda gəzə bilər və bu şəkildə davam edərsə məruz qaldığı təhlükənin daha da artmasına səbəb olur. Məsələn; zəlzələdən sonra insan, dağılmaqda olan evlərin arasında gəzə bilər. Qəzadan sonrakı mərhələdə də passiv olub sadə tapşırıqları başlamaqda çətinlik çəkirlər, lakin, başqalarının verdiyi təlimatları tez yerinə yetirirlər. Məsələn, təcavüzə məruz qalan şəxsin, hücumdan sonrakı günlərdə qidalanmaq yadına belə düşməz, amma, dostu məcbur edərsə yemək üçün hərəktə keçə bilər. Üçüncü fazada şəxs narahat və təşvişlidir, mərkəzləşməkdə çətinlik çəkib və yaşadığı fəlakəti təkrar-təkrar danışa bilir. Avtomobil qəzası keçirən şəxs sonralar ona avtomobil yaxınlaşan zaman kəskin təşvişə düşür, diqqətini mərkəzləşdirə bilmədiyi üçün işinə davam etməkdə çətinlik çəkir və qəzanı yenidən ətraflı şəkildə dostlarına danışmağa başlayır. Cinsi zorakılıq kifayət qədər yayılmış travmatik hadisələrdəndir. Təcavüz və digər cinsi zorakılıqlar, qurbanın psixoloji və fiziki sağlamlığında

ciddi fəsadlar yaradır. Araşdırmalar göstərmişdir ki, zorakılıqdan, təcavüzdən sonra ilk altı ayda qadın və kişilərdə qorxu, əhval-ruhiyyə və həyəcan-təşviş pozuntuları, həmçinin, başqa psixoloji çətinliklər özünü göstərir. Bəzi şəxslərdə bu çətinliklər zaman keçdikcə azalsa da, bəzilərində isə uzun vaxt çəkə bilir.

Hadisəyə nəzarət etmək (onu başlatmaq və dayandırmaq dərəcəsi) onu nə qədər stresli qavramağımıza təsir edir. Hadisəyə nəzarət etmək nə qədər çətindirsə, həmin anda stresin yaranması bir o qədər çoxdur. Nəzarət edə bilmədiyimiz zamanlara, sevdiyimiz birinin vəfatı, işdən çıxmağı, ya da ağır xəstəlik keçirməyi aid edə bilərik. Balaca səhv səbəbi ilə dostunuzun sizdən inciməsi, hava limanındakı problemə görə səyahətinizin təxirə düşməsi kimi, idarəsi bizdən asli olmayan zamanlarda da stres yarana bilir. Bu hadisələrin stres yaratmasının başlıca səbəbi, nəzarət etmək çətin olduğunda yaranmış vəziyyəti dəyişdirə bilməməyimizdir.

Əvvəlcədən hadisələrə nəzarət etməklə bağlı fikirlərimizin olması, stres anında bu hadisələri dəyərləndirmək və nəzarət etmək baxımından önəmlidir.

Proqnozlaşdırma-hadisənin reallaşıb reallaşmayacağı və ya nə vaxt reallaşacağını bilmək-stresin səviyyəsinə təsir edir.

Stres yaradan hadisənin reallaşacağını ehtimal etmək belə, sonradan hadisə baş verdiyində hadisəni idarə etmək mümkün olmasa da, stresin səviyyəsi nisbətən daha az olacaq.

Təcrübə laboratoriyalarında həm insanlar, həm də heyvanlar, neqativ ehtimal olan hadisəni daha çox, heç ehtimalı olmayan hadisələri daha az seçirlər. İnsanların əksəriyyəti də, əsasən, ehtimal olunan hadisələrə üstünlük verirlər. Ehtimal oluna bilən hadisələri gözləyərkən daha az həssas və daha az narahat olduqlarını bildirirlər. Həmçinin, eyni dərəcədə çətinlikdə ehtimal olunan hadisələr, ehtimal olunmayan hadisələrə görə daha müsbət qavranılır.

Bu nəticələri necə açıqlaya bilərik?

Ehtimal olunur ki, mənfi hadisədən əvvəl verilən məlumat siqnalı, insanın ya da heyvanın zərərli bir təsirin dərəcəsini azaldacaq səviyyədə hazırlıq vaxtının qazanılmasına icazə verməsidir. Hadisə həyata keçən anda siqnal alan heyvan, hadisənin təsirini azaltmaq üçün davranışını dəyişə bilir. Xəstəxanada iynə vurduracağını bilən şəxs, ağrını azaltmaq üçün nələrsə edir; tufanın olacağı haqqında məlumat eşidən qadın, zərəri azaltmaq üçün evinin pəncərələrini bağlayır.

Başqa bir ehtimal da odur ki, təxmin olunmayan hadisə, daha təhlükəli hesab olunur. Təxmin olunan hadisədə isə insan hadisənin yaxınlaşdığını göstərən siqnal məlumatlarını aldığına görə nisbətən rahat keçirir.

Yaşayışda olan hadisələr - kəskin stres yaradanlardan, cüzi stres yaradan hadisələrə qədər dəyişir. Buna misal olaraq, yaxınlarının itirilməsini, köç, qaçqınlıq və s. kimi nümunə göstərmək olar.

İndiyə qədər ancaq ətrafdakı hadisənin ya da insanların bizi narahat etdiyi xarici vəziyyətlər haqqında danışdıq. Stres, şəxsiyyətdaxili mübahisələrlə - şüurlu və ya şüursuz olan, həll edilməmiş problemlərlə əlaqədardır. Ziddiyyət - şəxs, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan ya da qarşılıqlı olaraq bir-birini təkzib edən hədəflər ya da davranış sərhədləri arasında seçim etmək məcburiyyətində olduğu zaman yaranır. İnsanların arzuları həmişə bir-biri ilə əlaqəli olmur. Həm dostlarının təşkil etdiyi pizza qonaqlığına getmək istəyirsən, həm də sabahkı imtahandan qorxduğun üçün evdə qalıb hazırlaşmalısan. Əminizin evinə şam yeməyi üçün getmək istəmirsiz, amma, bu dəvəti rədd etsəniz, ailənizin şikayətlərini dinləmək məcburiyyətində qalacaqsınız. Verilən bu misallarda iki hədəf bir biri ilə uyğunlaşmır, çünki, birinə çatmaq üçün lazım olan davranış, digərinə çatmağı avtomatik olaraq dayandırır. İki eyni dərəcədə çox gözlədiyimiz iş təklifi alsaq, qərar verməkdə işimizi çətinləşdirər və bizi sonradan peşman edə bilər. Amma bir iş

təklifi gəlsəydi o zaman biz stresə düşməyəcəkdik. İki daxili tələb ya da motiv bir-birinə zidd olduğu zaman da münaqişə yaranır.

Stres əmlə gətirən hadisələr, sevincdən təşvişə, qəzəbdən məyusluğa və əhval ruhiyyə çətinliyinə qədər dəyişən emosional hallara səbəb olur. Stres davamlı yarandığı zaman, emosiyalarımız, stresin öhtəsindən gəlmək üçün müəyyən cəhdlər edir.

Təşviş, stresdən sonra yaranan, ən çox görülən reaksiyadır. İnsanların yaşayışlarında yaranan təcavüz, qaçırılma, təbii fəlakətlər kimi çətinliklər, təşviş simtomlarına və post travmatik stres pozuntusu-PTSP-na səbəb olur. Posttravmatik stres pozuntusu, fəlakətdən sonra inkişaf edə bilər, və ya həftələr, aylar hətta illər sonra balaca streslə ortaya çıxıb, uzun vaxt davam edə bilər. Seksual və ya fiziki şiddət, terror hücumu və müharibə kimi insan təsiri olan travmaların, PTSP - nin yaranmağına, təbii fəlakətlərdən daha çox təsir etməsinin ən az 2 səbəbi var. Birincisi buna oxşayan travmalar, həyatın və digər insanların yaxşı olma inancını şübhə altına atır. Bu inanclar yerindən oynayanda PTSP-in yaranma faizi çoxalır. İkincisi, insanla əlaqəli fəlakətlər, bütün cəmiyyətə təsir etmir, əsasən fərdidir və travmanı tək yaşayan şəxs, PTSP-na qarşı daha dözümsüzdür.

Təzəlikcə olmuş müharibələr və hal-hazırda davam edən müharibələr və münaqişələr, həm əsgərlər, həm də mülki vətandaşlar üçün PTSP ilə nəticələnə bilər.

İşgəncə təcrübəsi, şəxsin PTSP-in yaranma faizini gözlə görünən şəkildə artırır.

Qəzəb və aqressiya. Uşaqlar məyus olduqda, qəzəblənirlər və aqressiv davranışlar göstərirlər. Məyusluq - aqressiya hipotezi, insanın bir hədəfə çatmaq səyinə mane olduqda, davranışın obyektə və ya insana zərər verməsi üçün motivasiya edilən təcavüzkar bir impulsun meydana gəldiyini düşünür. Araşdırmalar aqressiyanın xəyal qırıqlığına qarşı qaçılmaz bir cavab olmadığını göstərsə də, onun ümumi bir cavab olduğu şübhəsizdir. Uşaq başqa bir uşağın oyuncağını götürəndə oyuncağı götürülən, onu geri qaytarmaq üçün digər uşağa hücum edəcəkdir.

Məyusluq mənbəyinə birbaşa hücum etmək həmişə mümkün və ya uyğun olmur. Bəzən mənbə müddətsizdir və ya mücərrədir. İnsan nəyə hücum edəcəyini bilmir, ancaq qəzəbini hiss edir və bu hissləri çatdırmaq üçün bir obyekt axtarır. Maneəsiz olmağın şəxsi məhsuliyyəti, bəzən hücumun təhlükəli olacağı qədər güclüdür. Məyusluqdan qaynaqlanan hücumun qarşısını aldıqda təcavüz yerini dəyişdirə bilər. Aqressiya məyusluq səbəbindən günahsız bir insana və ya obyektə yönəldilə bilər.

Əhval-ruhiyyə pozuntuları və həssaslığın azalması. Stresli vəziyyət davam edərsə və insan bunların öhdəsindən gələ bilmirsə, həssaslığın azalması depressiyaya ilə nəticələnə bilər.

İdrak pozuntuları. İnsanlar ciddi stres faktorları ilə qarşılaşdıqda, güclü idrak pozuntuları və stresə qarşı emosional reaksiyalar göstərə bilərlər. Düşüncələrini məntiqi olaraq cəmləşdirməkdə və düzəltməkdə çətinlik çəkirlər və onları asanlıqla yayındırmaq olur. Nəticədə, xüsusilə də mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirməkdə performansları pisləşir. Bu idrak pozuntusu iki mənbədən gələ bilər. Yüksək səviyyədə emosional oyanış ağılın məlumat işlənməsinə təsir göstərə bilər. Stres səbəbi ilə əlaqədar nə qədər narahat və ya qəzəbli olsaq, idrak pozuntusu ilə qarşılaşma ehtimalı o qədər çoxalır. Koqnitiv zəifləmə həmçinin streslə qarşılaşanda ağlımızdan keçən düşüncələri yayındıra bilir. Bu zaman yarana biləcək davranış mənbələrini düşünür, hərəkətlərimizin nəticələrindən narahat oluruq və vəziyyəti uğurla həll etmədiyimiz üçün özümüzü günahlandırırıq. Məsələn, imtahanı bitirməyə çalışarkən test həyəcanı adlanan bir vəziyyətlə qarşılaşan tələbələr, imtahan üçün oxuyarkən baş verə biləcək uğursuzluqlardan və öz çatışmazlıqlarından narahat olurlar. Bu mənfi düşüncələr o qədər diqqətlərini yayındırır ki, təlimatlara əməl edə bilmirlər və sualların verdiyi məlumatları laqeyd və ya səhv şərh edə bilirlər. Narahatlıqları artdıqca çox yaxşı bildikləri məlumatları xatırlamaqda çətinlik çəkirlər.

Koqnitiv zəifləmə həm də insanların davranış nümunələrinə möhkəm bağlanmasına səbəb ola bilər, çünki insanlar stresli dövrlərdə alternativ nümunələr haqqında düşünə bilmirlər. İnsanlar içəri açılan çıxış qapılarını geri itələməkdə israr etdikləri üçün yanan binalardan çıxa bilmədikləri vaxtlar olub. Bəzi insanlar vəziyyətə uyğun olmayan, davranışlar sərgiləyirlər. Ehtiyatlı insan daha da ehtiyatlı ola bilər və ya bütünlüklə geri çəkilə bilər. Bu vaxt aqressiv olan insan nəzarətini itirə bilər və hər tərəfə məqsədsiz hücum edə bilər.

Stressi idarə etmək bacarıqları. Stresli vəziyyətlərin yaratdığı hiss və həyəcan kəskin narahatlıq yaradır və bu narahatlıq zamanı insanlar onu azaltmaq üçün müxtılif üsullara əl atırlar. Mübarizə, bir insanın stresli vəziyyətlərlə mübarizə müddətini təsvir etmək üçün istifadə olunur və iki əsas formada olur. Yaranan konkret problem və ya vəziyyətdə insan onu dəyişdirmək və ya gələcəkdə qarşısını almaq üçün bir yol tapmağa çalışır. Bu problemə mərkəzləşmiş mübarizədir. Şəxs, vəziyyət dəyişdirilə bilməsə də, stresli bir vəziyyətlə əlaqəli duyğuları azaltmağa çalışa bilər. Bu ikinci proses hisslərə mərkəzləşmiş mübarizə adlanır. Bir çox insan stresli bir vəziyyətlə qarşılaşdıqda bu iki üsulla mübarizə aparır. Bir çox problemin həll etmə strategiyası mövcuddur. İlk olaraq problemi müəyyənləşdirmək lazımdır. Sonra alternativ həllər inkişaf etdirib və bu alternativləri mahiyyət və fayda baxımından qiymətləndirmək gərəklidir. Nəhayət, alternativ həllər arasında seçim etməli və seçilmiş alternativi tətbiq etməlisiniz. Problemə yönəlmiş strategiyalar daxilə yönəlmiş də ola bilər. Ətraf mühiti dəyişdirmək əvəzinə özünüzlə əlaqəli bir şeyi dəyişdirə bilərsiniz. Hədəflərinizi dəyişdirə, alternativ mükafat mənbələrini tapa və ya daxilə mərkəzləşmək üçün, yeni bacarıqları öyrənə bilərsiniz. İnsanların bu strategiyaları nə qədər məharətlə həyata keçirəcəkləri, təcrübələrindən və özlərinə nəzarət qabiliyyətlərindən asılıdır.

İnsanlar mənfi hisslərinə hakim olmağa və onların problemi həll etmə davranışlarına təsir etməməsi üçün, hisslərə mərkəzləşmiş mübarizə üsulu tətbiq etməyə çalışırlar. Problem idarəolunmaz hala gəldikdə, hisslərə mərkəzləşmiş mübarizə üsulundan da istifadə edirlər. Mənfi duyğularımızla mübarizə aparmaq üçün, bir çox yol vardır. Bəzi tədqiqatçılar bunları davranış strategiyalarına və koqnitiv strategiyalarına bölüblər. Davranış strategiyaları arasında fiziki məşqlər etmək, qəzəbini ifadə etmək və problemdən qurtarmaq üçün dostlarından emosional dəstək istəmək yer alır. Koqnitiv strategiyalar problemlə əlaqədar düşüncələri müvəqqəti olaraq kənara qoymağı (məsələn, "narahat olmamağa qərar verdim") və vəziyyətin mənasını dəyişdirərək təhdidi azaltmağı əhatə edir (məsələn, "onun dostluğu mənim üçün hər şey deyil"). Koqnitiv strategiyalar tez-tez vəziyyətləri yenidən qiymətləndirməyi tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. R.Ə.Cavadov&G.B.Tağıyeva(2006)Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət,97-151.
2. Ə.S.Bayramov&Ə.Ə.Əlizadə(2009)Psixologiya,164-175.
3. Duncan,Saunders,Kilpatrick,Hanson və Resnick 1996-American Journal of Ortbopsybiatry,66,437.
4. Geer.J.& Maisel.E (1972)Journal of Personalty&Sosial Psychology,23,314-319.
5. Katz.R &Wykez.T (1985) Journal of Personalty&Sosial Psychology,48,781-790.
6. Seligman.M.E.P&Bink .Y.M(1977)Pavlovian operant interactiouns.
7. Lazarus.R.S & Folkman.S (1984) Stress,appraisal and coping.
8. Pennaebaker.J.W,Kiecolt-Glaser.J.K&Glaser.R(1988)Journal of Consulting and Clinical Psychology,56,239-245.

STRES VƏ STRESSİN İDARƏ OLUNMASI

Gülnar İmanova

XÜLASƏ

Zaman-zaman hamımız stres yaşayırıq. Buna müxtəlif hadisələr səbəb ola bilər. Düşünmədən edilmiş bir səhv, çox iş tələb edən müdirin stresi, şəxsi münasibətlərdəki yaşadığımız stres və b. Stres ilə qarşı-qarşıya qaldığmızda bir çox çətinliklərlə üzləşirik. Stres yaradan bir hadisə bəzi insanlarda ağır psixoloji ya da fizioloji çətinliklər yaradarkən, eyni stresli hadisə ilə qarşılaşan başqa insanlarda heç bir çətinlik yaratmır, hətta bu insanlara olan hadisə maraqlı olub onlara stimul verə bilir. Məqalə stres, stres zamanı orqanizmin verdiyi reaksiyalar və stresi idarə etmək bacarıqlarını əhatə edir.

СТРЕСС И УПРАВЛЕНИЕ СТРЕССОМ

Gülnar İmanova

АННОТАЦИЯ

Все мы время от времени испытываем стресс. Это может быть вызвано различными событиями. Ошибка, совершенная не задумываясь, стресс менеджера, который требует много работы, стресс, который мы испытываем в личных отношениях, и так далее. Столкнувшись со стрессом, мы сталкиваемся с множеством проблем. Хотя стрессовое событие вызывает серьезные психологические или физиологические трудности у некоторых людей, оно не вызывает никаких трудностей у других людей, которые переживают такое же стрессовое событие, и даже событие может быть интересным и стимулирующим для этих людей. В статье рассматривается стресс, реакция организма на стресс и способность справляться со стрессом.

STRESS AND STRESS MANAGEMENT

Gülnar İmanova

SUMMARY

We all experience stress from time to time. This can be caused by various events. A mistake made without thinking, the stress of a manager who requires a lot of work, the stress we experience in personal relationships, and so on. When faced with stress, we face many challenges. While a stressful event causes severe psychological or physiological difficulties in some people, it does not cause any difficulties in other people who experience the same stressful event, and even the event can be interesting and motivating for these people. The article covers stress, the body's reactions to stress and the ability to manage stress.

İNTİHARIN PSİXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ VƏ PSİXOLOJİ YANAŞMALAR

İsmayılov Nail İntiqam oğlu
BDU- nun Sabah qrupları Psixologiya ixtisası məzunu
ismayilovnail78@gmail.com

Açar sözlər: İntihar, intiharın səbəbləri, suisidə elmi yanaşmalar, intiharın qarşısını almağın yolları, psixoloji pozuntular.
Ключевые слова: Самоубийство, причины самоубийства, научные подходы к самоубийству, способы предотвращения самоубийства, психологические расстройства.
Keywords: Suicide, reasons for suicide, scientific approaches to suicide, ways to prevent suicide, psychological disorders.

İntihar-ölmək məqsədilə planlı və ya qəsədən törədilən cəhd olaraq dəyərləndirilir. İntiharı bu gün ki, dünyanın ən acı reallığı adlandırmaq olar. Müasir dünyada istəyimizdən asılı olmayaraq minlərlə insan həyatına son verir.

İntiharın baş vermə mexanizmlərini və qarşısını almağın yollarını işləyib hazırlamaq bu gün ki, elm adamlarına, tibb mütəxəssislərinə qismət olmamışdır. Bu səbəbə görə də onlar əsasən intiharı təsnif və təhlil etməklə məşğul olmuşlar. Bizdə bu problemin necə yarandığını, onun gedişində hansı proseslərin cərəyan etdiyini,intihara elmi yanaşmaları və qarşısını almağın yollarını araşdıracağıq.

İlk öncə intiharın növlərinə diqqət yetirək. İntiharın tarixi və başvermə prinsipləri göstərir ki, intihar əsasən üç formada “şəxsi”,”sosial” və “psixoloji” təzahür edir.

Şəxsi intihar - insanın şəxsi həyatında yaranan faciənin, emosianal halların, sarsıdıcı hisslərin nəticəsində formalaşır. Bura ailədaxili münaqişələr, yaxın və doğma insanların itirilməsi, fiziki və ya cinsi zorrakılıq, məhəbbətdə uğursuzluq və s aiddir. İntiharın bu növünü araşdırmaq digərlərindən asandır. Çünki, insanın şəxsi həyatında intihara səbəb olan dəlilləri tapmaq mümkün olur.

Sosial intihar-insanların məhz sosial problemləri ilə əlaqədar olur. Buna misal olaraq maddi problemləri, vəzifədən kənarlaşdırılmaq, sosial ədalətsizliklə barışmamaq aid edilir. İntiharın bu növünə daha çox keçid dövründə olan dövlətlərdə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan Respublikası da bu cür dövlətlərin sırasında olduğundan bu cür halların baş verməsi qaçılmaz olur.

Psixoloji intihar

Psixoloji intihar daha ağır, sarsıdıcı psixi problemlərin real nəticəsi kimi meydana çıxır. Buna görə də digər növlərindən fərqli olaraq psixoloji intiharın əsas səbəbləri çox vaxt bəlli olmur. Psixoloji intihar edən şəxsləri xəstə adlandırsaq, heç də yanılmarıq. Psixi streslər, təlatümlü mənəviyyat həmin şəxsi çox acınacaqlı vəziyyətə salır və intihar edən şəxs intiharın səbəblərini dərindən anlamır. İntiharın bu növünün müxtəlif baş vermə formaları mövcuddur. Məsələn: anlaşılmadan insan başqa bir insana və ya obyektə əsəbləşib, özünü qətlə yetirə bilər. Lakin psixoloji intiharın qarşısını almağın yolları psixoloqlara, elm adamlarına məlumdur. Bunlara dəyişilmiş şərait, təsadüfi hadisələr və şəxsin fərdi iradəsi aid edilir. Ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, həm şəxsi intihar, sosial intihar, həmçinin psixoloji intihar başvermə səbəblərinə görə onların hər birinin mexanizminin əsasında psixoliji xəstəliklər durur. Uzunmüddətli sarsıdıcı proseslərdən sonra yalnız xəstələnmiş, zədələnmiş psixika öz orqanizminin məhvinə qərar verə bilər. Bir sözlə, intihar gerçək nəticəsi olan zədələnmiş və sonu bəlli olmayan psixi xəstəlikdir.

Jobes, Berman və Josselsan (1987) intiharda iki əsas məsələni qeyd etmişdir. Birincisi, intiharın özünə zərər verəcək şəkildə reallaşması, ikincisi isə intihar davranışının altında şəxsin ölüm istəyinin olmasıdır. Alimlərin fikrincə, əgər şəxsin ölüm istəyi yəni intihar davranışı haqqında fikirləri mövcuddursa, artıq bu şəxsin ruhu ölmüşdür. Bu birbaşa psixikanın zədələnməsi, ölməsi deməkdir. Həmçinin intiharla bağlı düşüncələri və intiharla bağlı davranışları fərqləndirmək lazımdır.İntiharla bağlı düşüncə dedikdə ölümlə bağlı fikirləri, planları, intihar üsulunu özündə ehtiva edir. İntihar davranışı isə intihar cəhdini, intiharın tamamlanmasını yəni ölümlə nəticələnməsini əhatə edir.

Fransız sosioloq, psixoloq və filosofu Emil Durkheymın bütün elm aləminə verdiyi ən böyük töhfə şübhəsiz ki, onun intiharla bağlı araşdırmaları olmuşdur. Durkhayma qədər dünyada elm adamlarının fikrincə intiharın əsasında psixoloji pozuntular, hadisələr dururdu. Durkhaym kəşf etdi ki, intiharın başvermə səbəbini onun özündə yox, yaşadığı, onu əhatə edən ətraf mühitdə axtarılmalıdır. O, araşdırmasına Avropa ölkələrindəki intiharla bağlı statistik məlumatları yığaraq başladı. O, tez bir zamanda statistik nəticələrdən gördü ki (qadınlar, cavanlar, varlı və imkanlı şəxslər) digərlərindən (yoxsullardan, kişilərdən, yaşlılardan) daha az hallarda intihara cəhd edirlər. Buna görə də Durkhaym intiharı sosial fakt adlandırırdı.

Hazırki dövrdə intihar edən bir adam amok sindiromu,hisferik şəxsiyyət, affektif psixoz, psixotik,depressiv vəziyyət və manik depressiv psixoz, yaş dönəmi depressiyası və s kimi xəstəliklərdən birinə aid olmaqdadır. Bunalrın həqiqət payı inkar edilə bilməz, ancaq şəxsiyyətin formalaşmasında insanın, ailəsinin, ətrafındakı insanların,dostlarının, cəmiyyətin əhəmiyyətli payı vardır.

Psixoloji problemi olan insanlar daha çox intihar edirlər. Onların düşüncəsinə görə, cəmiyyətdə, ailədə, sosial mühitdə heç kəs tərəfindən istənilmirlər. Onların bu həyatdan gözləntiləri, arzuları, ümidləri qalmır. Bu səbəbdən onlar çıxış yolu kimi intiharı görüb, fövqəl dünyaya qovuşmaq istəyirlər.

Bourdin və Esquirol kimi fransız psixiatrlar intiharı patoloji hadisə kimi qiymətləndirirlər. Esquirola görə, intihar edən insan bu hərəkəti həddindən artıq bir sayıqlama halında edir. Bir təhlükə qarşısında bütün canlılar kimi insanın da atacağı ilkin addım özünü qorumaq, təhlükədən qaçmaqdır. Bu qaçma iki şəkildə olur: Birincisi təhlükədən qaçaraq uzaqlaşmaqdır. Digəri özünü təhlükənin içinə atmaqla qaçmaq.

Sonrakı illərdə intiharı psixopatoloji yoldan şərhə çalışan Delmas sosioloji nəzəriyyələri rədd edərək intihardan əhəmiyyətli nöqtənin insanın ölüm istəyi və iradəsi olduğunu qeyd edir. Delmasa görə gerçək intiharın səbəbi üç dəyişik halda meydana çıxır:

1. Çöküntü halları və ya melonxoliya tutmaları.
2. Xroniki, davamlı çöküntü halları və ya quruluşdan irəli gələn çöküntü halları.
3. Quruluşdan irəli gələn həddimdən artıq həyəcanlılıqdan son dövrlər.

Freyd intiharı təcavüzkarlıq kimi qələmə alır. Freydə görə şəxsiyyət üç təbəqədən ibarətdir. 1) id, 2) eqo, 3) super eqo

İd şəxsiyyətin təməlini, bünövrəsini təşkil edir. Buna valideynlərdən gələn genlər vasitəsilə keçən instinktlər, psixoloji potensiallar aid edilir. Freyd "id"-ə "gerçək ruhi varlıq" demişdir. Freydə görə id tam bir bioloji amil olub, irsən genlərin köməyi ilə nəsildən-nəsilə keçir. İd doğuşdan etibarən mövcud olur. Bu, insanın fiziki tələbatlarının, arzu, istək və impulsların, xüsusilə insanın seksual və aqressiv istəklarinin mənbəyidir. İd, özündə obyektiv reallığın tələblərindən asılı olmayan instiktiv hərəkətin ilkin mənbəyi hesab edilən libidonu ehtiva edir. İd həzz əsasında fəaliyyət göstərir. Freydin fikrincə id təhtəlşüura aiddir və buna aşağıdakı tərifi vermişdir.

"Bu bizim şəxsiyyətimizin qaranlıq, əlçatmaz hissəsidir. Biz onun haqqında çoz az biliyə sahibik. Lakin yuxu yozmalar, həmçinin, nevrotik simptomlar sahəsində qazandığımız biliklərə əsasən deyə bilərik ki, id neqativ xarakterlidir və eqoya zidd bir məfhum kimi özünü göstərir".İd heç bir dəyərin (nə yaxşılığı, nə pisliyi, nə də mənəviyyatı) mühakiməsini qəbul etmir. İnstiktiv istəklərin təmin edilməsi id-in əsas mahiyyətini təşkil edir.

Eqo şəxsiyyətin əsas hissəsini təşkil edir və uşaqlıqdan, iddən ayrılır, inkişaf edir. Freydin fikrincə, Eqo icraedici funksiyaları yerinə yetirməklə, daxili və xarici aləm, həmçinin id və super-eqo arasında vasitəçi kimi çıxış edir. O, davranışın kəsilməzliyi və davamlılığını, şəxsi nəzər nöqtəsini təmin edir. Bunun köməyi ilə, keçmişdə baş vermiş hadisələr (yaddaşda qalan), hal-hazırda və gələcəkdə (təsəvvürdə canlanan) baş verəcək hadisələr arasında vəhdət yaradılır

Super-eqo psixoanalizdə, adətən, insana xas mənəvi qaydaları təmsil edir."Super-eqo" şəxsiyyətin tərkib hissəsi kimi 3-6 yaşlarında yaranır. "Super-eqo"-nun vəzifəsi cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalara riayət edilməsinin təmin edilməsidir. Super-eqo uşağa ata-ana tərəfindən mükafat və cəza, təlim-tərbiyə ilə möhkəmləndirilən ənənəvi dəyərlərdir. Super-eqonun formalaşmasında sosial mühit və kollektivin çox böyük rolu vardır.

Normal halda bu 3 təbəqə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Bunlarda eqo nizamlayıcı təsir göstərir. Bu üç bənd daxili mühitdə bir-birilə uzlaşmalı və şüur daxilində eqo tərəfindən nəzarət edilməlidir. Bu zaman eqonun üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Daxili mühitdə eqo id-in istəklərinə qarşı qoyan eqo eyni zamanda super-eqonun əxlaq normalarına uyğun gəlmək məcburiyyətindədir. Əgər insan normal psixikaya sahibidirsə şüur daxilində eqo bu qarşıdurmalara nəzarət edir. Lakin qarşıdurma şüur xaricindədirsə, vəziyyət eqonun nəzarətindən çıxır və nevroz keçirilir. Nevrozlu bir adam isə problemi tam aydın görüb şərh edə bilmir. İki zidd qütb arasında çarəsiz qalır və intihar meydana çıxır. Həmin insan vəziyyətdən çıxış yolunu qeyri-ixtiyari özünə qəsddə, intiharda görür. Onun fikrincə intihar etdikdən sonra bütün problemlər həllini tapacaq.

Erich Fromm isə öz nəzəriyyəsində "həyat sevgisi" və "ölüm sevgisi" terminlərindən istifadə edib. İnsanın mübarizə dolu həyatında bu fikirlərdən hansının daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyini araşdırmışdır. O, bunları həyat və ölüm sevərlilik adlandırıb və onların dəyişilə bilmədiyini inkar edir. E.Frommun fikrincə insanların əksəriyyətində "həyat sevərlik" kimi qiymətləndirir. Lakin o, qeyd edir ki, insan böhran, ümidsizlik, frustrasiya vəziyyətinə düşən zaman intihara cəhd edir. Bu zaman onda ölümsevərlik hissi yaranır. Yaşamaq eşqini ətrafımızdakı hər bir canlıda görə bilərik: Qayaların üzərində bitən otlarda, ölməmək üçün sonuna qədər döyüşən heyvanlarda və həyatını qorumaq üçün hər bir şeyi edə bilən insanlarda. Yaşamağı, həyatı qorumaq, ölümə qarşı savaşmaq bütün canlılarda ortaqdır. Həyat sevərlik təkcə insansa deyil, bütün canlılarda mövcuddur. Lakin şüurlu insan digər canlılardan fərqli olaraq, ölüm sevərlilik hissinə də sahibdir. Amma heç bir insan həyatından razi olduqda, xoşbəxt olduqda heç bir zaman ölümü ağlına gətirə bilmir. Ölüm sevərliliyin arxasında həllini tapmayan böyük problemlər durur. İnsan bu problemlərin həllini tapmadıqda, intiharı, yəni ölümü seçir. O, düşünür ki, öldükdən sonra onu digər xoşbəxt, problemsiz dünya gözləyir. Ona görə də o, fövqəldünyaya qovuşmaq istəyir.

Meningerə görə intiharın 3 komponenti mövcuddur və bunlar intihar hadisəsində dəyişən nisbətdə yer alırlar.

1. Öldürmək istəmək:

Hücum, günahlandırma, ayıblama, məhv

2. Öldürülmüş olmaq:

Özünüayıblama, özünügünahlandırma, mazoxizm

3. Ölmək istəmək:

Ümidsizlik, qorxu, yorğunluq

Meningerin fikrincə ilk əvvəl öldürmək istəkləri yaranır, insan ölmək fikrinə gəlir və özünəqəsdi düşünür. Bəzən başqalarının ölümünü istəyir. Lakin intihar edən şəxs bu fikirləri özünə çevirdikdə intihar reallaşır bu fikirlərdən sonra belə bir sual ortaya çıxır. İntihar edən şəxs həqiqətən ölmək istəyir? Menenger bu sualı aydınlaşdırmaq üçün insanlarım intihar statistikasına nəzər salır və görür ki, yaş artdıqca intihar edənlərin sayı azalır. Yeniyetmələr və gənclər intihar zamanı həqiqətən ölmək istəmirlər. Fəqət yaşlılar sözün əsl mənasında ölmək istəyirlər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yeniyetmələr, gənclər qarşılarına çıxan və onlar üçün həlsiz görünən hər hansı problemdə intihar edir. Bu zaman onlar yetərincə düşünə bilmirlər. Lakin yaşlılar isə problemlə üzləşdikdə onun həll yollarını araşdırlar və çox zaman bu problemlər həllini tapır.

Bəzi alimlər isə intiharı affekt vəziyyətlə əlaqələndirirlər. Affekt insanın güclü, coşqun baş verən və nisbətən qısa müddətli olan emosional həyəcanı, qəzəbi, dəhşətidir. Affekt kəskin ifdəli hərəkətlərlə, səs reaksiyaları ilə, başqasına hücumla və insanın özünə qəsdi ilə nəticələnə bilər. Affekt ilk öncə şəxsin öz fərdi xüsusiyyətlərindən ən vacibi isə iradəsindən aslıdır. Affekt vəziyyətində "şüurun daralması" baş verir. Nəticədə insanda intellektual proseslərin gedişi pozulur və onun öz davranışı üzərində nəzarəti zəifləyir. Affektin aradan qaldırılması xeyli dərəcədə iradə tələb edir. Affekt halı özünü 2 cür göstərir:

1. Patoloji affekt
2. Normal affekt

Normal affekt hər bir insanda mövcuddur və qorxu, narahatlıq, əziyyət, nevroloji çatışmazlıq, ürək sıxıntısı ilə müəyyən olunur. Patoloji affekt halı isə narkotik maddə qəbulu zamanı şizofreniya, depressiya halında özünü göstərir. Bu affektlərin hər ikisi zamanı intihar özünü göstərə bilər.

Freydin müasiri sayılan Alfred Adler intihara cəhdi "özünə zərər vermə xəyallarını görərək ya da özünə zərər verərək başqalarını incidən insan"olaraq təsvir edilir. Adlerə görə intihar edən şəxs özünü kifayət qədər düşünür,başqa insanları isə düşünmür. Həmin insan ölməyə və yaşamağa qabiliyyətli deyil. İnsan təbiətin güclərinə və hətta bəzi heyvan növlərinə nisbətən zəif varlıqdır. Adler "intiharın ancaq kafi ictimai əlaqəsi olmayan, insanın təcili bir çətin problemlə rastlaşdıqda ortaya çıxa biləcəyi" ni qeyd edir.

İntihar cəhdini insanlar üzərində aparılan tədqiqatların 70%-i hədsuz dozada dərman istifadə edərkən, 63%-nin silaha üstünlük verdiyi aşkar olunmuşdur. Özünü zəhərləmə, asma, kəsmə, yandırma, maşının önünə atma yeniyetmələrin tez-tez istifadə etdiyi üsullardandır. Digər bir araşdırmalardan alınan nəticəyə əsasən yeniyetmələrin bir qismi həyatına son vermək üçün hündür yerdən özlərini atmaqdan da istifadə edirlər.

İntihar edən şəxslərin üzərində aparılan psixoloji autopsiya işlərinin nəticəsində psixotik pozuntuların intihar davranışının dinamikasında yer alan əhəmiyyətli faktor olduğu aşkar olunmuşdur.Bu psixoloji xəstəliklər arasında depressiv pozuntular, psixiotrik pozuntular, affektiv xəstəliklər, ünsiyyət pozuntuları və borderline şəxsiyyət pozuntusunu qeyd etmək zəruridir.

İntihar müasir dövrdə gənclər, yeniyetmələr arasında çox böyük sürətlə yayılır. Məktəbyaşlı uşaqların belə intihar xəbərlərini alırıq. 15-24 yaş aralığında olan gənclərin və yeniyetmələrin intihar etmə meyilləri daha yüksəkdir. Gənclərin intihar etməsinin bir çox səbəbləri mövcuddur. Bunlara depressiya, şizofreniya, zorrakılıq, yalnızlıq, əqli pozuntular aid edilir. Elm adamlarının araşdırmalarına görə kişilər intihar etməyə qadınlara nisbətən daha çox meyillidir. Qadınlar kişilərə nisbətən daha çox dəyişkən təbiətə sahib olduqları üçün hətta intihar zamanı belə fikirlərindən dönə bilərlər. İntihar edən gənclərin çoxunun psixoloji pozuntulara sahib olduğu artıq hər kəsə məlumdur. Bunları araşdırarkən belə bir sual meydana çıxır. Bəs gənclərin və yeniyetmələrin intihar etmək istəklərini əvvəlcədən necə bilmək olar? İntiharı düşünən şəxslər intihardan öncəki zamanda özləri də bilmədən bəzi işarələr verirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Dostlarından, ailəsindən, ətrafındakılardan soyma, çəkinmə.
2.Emosional münasibətlərdə çətinlik çəkmə.
3.İnsanın həyat fəaliyyətində,işində uğursuzluqların artması.
4.Evdən qaçmaq.
5.Yuxu pozuntuları.
6.Narkotik maddələrdən və alkoqollu içkilərdən mütəmadi istifadə.
7.Özünə zərər vermək və bundan həzz almaq.

Çağdaş dövrümüzdə ən çox intihara əl atanların yeniyetmələr olduğunu desək yanılmarıq. Hər kəsin bildiyi kimi insanın həyatı mərhələlərə bölünür. Bu mərhələlərdən ən çətini, problemli keçəni yeniyetməlikdir. Bu dövrdə insanın özünü təsdiq etməsi vacib məsələlərdəndir.

Yeniyetməlik dövründə bioloji amilin – cinsi yetişgənliyin üstün rolu haqqında nəzəriyyələrin yaranması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Biogenetik universializmin baniləri sayılan amerikan psixoloqu Stenli Xoll və Avstriya psixiatrı Ziqmund Freydə görə yeniyetməlik yaşı, ilk növbədə bioloji amillərlə o cümlədən cinsi yetişkənliklə şərtlənir. Stenli Xoll passiv pedaqogika tərəfdarı idi: o belə hesab edirdi ki, yeniyetmənin şəxsiyyətində mövcud olan nəyisə dəyişmək, yenidən tərbiyyə etmək məqsədyönlü deyil, tamamilə faydasızdır. Lakin elə həmin dövrdə aparılmış bir sıra tədqiqatlarla sübut edildi ki, şəxsiyyətin təşəkkülü heç də təkcə bioloji deyil, sosial, psixoloji amillərdən də asılıdır. Beləliklə, yeniyetməlik dövrünün böhranları ictimai həyatın onlara verdiyi konkret sosioloji tələbatı ödəyərkən, yəni inkişaf edən yeniyetmənin böyüklər aləmində müəyyən mövqe tutmaq istədiyi zaman qazanılan xüsusiyyətlərlə, müstəqilliyə artan tələbatla bu müstəqilliyi həyata keçirmək imkanları arasında baş verir.

Yeniyetmələr daha çox təhsil problemi ilə əlaqədar intihara əl atırlar. Hər bir valideyn övladının ali təhsil alıb yaxşı işlə təmin olunmasını, gözəl karyera qurmasını və öz ayaqları üzərində durmasını arzulayır. Lakin uşaqla düzgün davranmağı, həssas psixikasını zədələməməyi, uşaqlıq travmalarından qorumağı hər kəs bacarmır. Nəticədə övladını ali təhsil müəssisəsində, arzuladığı yüksəklikdə görmək əvəzinə onun yoxluğu ilə razılaşmalı olur. Uşağın düşdüyü mühit, ətrafdakı insanlar onun formalaşmasında rol oynasa da, əsas məsuliyyət valideynin üzərinə düşür. Psixoloqlar bildirirlər ki, ali məktəblərə qəbul olmayan abituriyentlərin intihar etməsi anidən yaranan bir fəlakət deyil: “Bu uşaqlıqdan gələn bir travmadır. Ola bilsin ki, 3 yaşından və ya 10 yaşından başlayaraq şəxsiyyətin formalaşması prosesində uşaqlar psixoloji travmalarla üzləşsinlər.”

Hər il qəbul imtahanları yekunlaşdıqdan sonra abituriyentlərin intihar hadisələri qeydə alınır. Bu hadisələrin baş verməməsi üçün valideynlərin rolu əvəzsizdir. Bu dövrlərdə onlar hər zaman olduqlarından daha çox diqqətli olmalıdırlar. Övladlarının üzərinə getmək əvəzinə daha çox onlarla dostluq münasibəti qurmalıdırlar. Abituriyentlərin hazırlıq mərhələsində valideynlər övladlarını repetitorla yanaşı psixoloji yardım göstərilməsi üçün psixoloq yanına da aparmalıdırlar. Bu zaman onlar daha uğurlu nəticə ala bilərlər.

Ailə üzvləri bir yerdə yaşasalar da hər kəsin fərqli fikirləri, həyata baxış tərzi var. Valideynlər övladlarına sərbəstlik verməlidirlər. Valideyn övladına “Onu eləmə”, “Bunu etmək olmaz!”, “Uşaqsan otur uşaq yerində” kimi sözlər deyərək çox sıxırlar.

Uşaqların xüsusilədə yeniyetmələrin psixikasını pozan amillərdən biri də başqası ilə müqaisə olmunmasıdır.Valideynlərin doğru bildikləri ən böyük yanlış budur.Valideynlər başqasının övladını öz övladına nümunə göstərərək onun kimi olmağını istəyir. Uşaqda isə həmin insana qarşı böyük nifrət yaranır.Bütün yaşlarda insanı öz yaşıdı ilə müqaisə etmək mənfi təsir bağışlayır. Hələ bu insan ən həssas dövr olan yeniyetməlikdədirsə bu faciədir. Bunu anlamaq lazımdır ki, hər bir insanın öz potensialı mövcuddur. Hər hansı bir savadlı həkim gözəl bir zərgər ola bilməz.

İnsan ömrünün gənclik çağı-fiziki cəhətdən yeniyetməliyin başa çatması,onun özünüdərk etməsini, intelektinin sürətli inkişafı, özünəməxsus yüksək keyfiyyətlərin, dünyagörüşünün formalaşması, peşə seçmək və yaşlılıq həyatına başlamaq dövrüdür. Gənclik dövründə ən ülvi hiss olan sevgi meydana çıxır. Qarşı cinsə olan bu sevgi insan həyatını dəyişdirməyə qadirdir. Müasir dövrümüzdə gənclərin intihar etməsinin ən çox rast gəlinən səbəblərindən biri məhəbbətdə uğursuzluqdur. Buna qarşılıqsız sevgini misal göstərmək olar. Eşq psixoloji və nevroloji vəziyyət olduğu üçün insan məntiqini işlətməkdə çətinlik çəkir. Qarşılıqsız eşqə düçar olan insanlar isə həlli bəzən intiharda görürlər. Digər bir səbəb isə sevdiyin insanı itirməkdir. Bu zaman insan həqiqətən ölmək istəyir və o, inanır ki, həmin şəxs onu digər dünyada gözləyir. Qovuşmaq istəyi insanı intihara yönəldir.

Bəzi insanlar isə yaşlılıq, yetkinlik dövründə intihar edir. Buna misal olaraq maddi sıxıntıları, iflası, övlad itkisini göstərmək kifayətdir.

Əgər valideynlər övladlarında intihar faktorundan şübhələnərsə, bunu özləri də aradan qaldıra bilərlər. İlk öncə övladlarına intihardan bəhs etmək heç də düzgün deyil. Valideyn övladının ilk öncə dostu olmalıdır. Onun bütün problemləri ilə maraqlanmalıdır. Övladının problemini sadə,adi adlandırmaq heç də məqsədə uyğun deyil. O, problem uşaq üçün sadə olsaydı, intihara meyillilik həddinə gəlib çatmazdı. Ona kömək etmək,danışıqlar aparmaq,onunla zaman keçirmək daha doğru olar. Nə qədər öncədən bunun fərqinə varılarsa, bu problemi bir o qədər tez həll etmək mümkündür.

Bütün bu fikirlərdən, görüşlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, intihar bəşəriyyətin hələ də müalicəsi tapılmamış xəstəliyidir. İntiharın qarşısını yalnız cəmiyyət, insan ala bilər. Hər bir insan müstəqildir və onun yalnız özünə məxsus olan həyatı haqqında qərar vermək ən təbii hüququdur. Lakin bu qərar intiharla nəticələnməməlidir. Bunun üçün isə insanları maarifləndirmək zəruridir. Artıq 2003-cü ildən Azərbaycan Respublikasında intiharla mübarizə işləri qanuni şəkildə aparılmağa başlanılmışdır. Bu işlərə əhalinin maddi, sosial və psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, maarifləndirici tədbirlər keçirmək aid edilmişdir. Dünyada, həyatda hər nə olursa olsun insan həyatından vacib deyil. Bu həyat mübarizədir və hər kəs bu mübarizə meydanında qalib gəlməyə çalışmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Eksterimal şəraitdə psixoloji xidmət. Bakı:2010
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya Bakı: 2003
3. Маклаков С.Э. Общая психология. М.: 2006
4. Майерс Д. Психология. Минск: 2001
5. Психология личности. Тексты. 1982
6. Немов Р.С. Психология. М:2006
7. Ковалев А.Г. Психология личности. М,1970
8. Raymond Aron. Main Currents in Sociological Thought. Vol.2. New York, 1979, pp. 21-33.
9. Wilson, Edward O. On Human Nature. Cambridge, MA: Harvard University Press,1978
10. Rubin,L.B. Worlds of Pain: Life in the Working-Class Family.New York:Basic Books,1976,p.
11. Edgard H.Schein. Career Dynamics: Matching Individuals and Organizational Needs. MA: Addison-Wesley,1978.
12. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: 2010.
13. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı: 2005.
14. Шаповаленко И.В.Возрастная психология. М.: 2005.

15. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası. Bakı: BDU, 1994
16. Hüseynova G.Q. Musayeva T.M. Emosiya və motivasiyanın psixologiyası. Metodik vəsait. Bakı: 2004.
17. Якобсон П.М. Психология чувств. М.: 1958

İNTİHARIN PSİXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ VƏ PSİXOLOJİ YANAŞMALAR

İsmayılov Nail

XÜLASƏ

Müasir dövrdə mürəkkəb qlobal bir fenomen olan intihar dünyanı narahat edir. Məqalədə intihar anlayışı, səbəbləri, elmi yanaşmaları araşdırılmışdır. İntiharın qarşısını almaq üçün cəmiyyətə sosial mesajlar verilmişdir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ САМОУБИЙСТВА И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Исмаилов Наиль

АННОТАЦИЯ

Самоубийство, сложное глобальное явление в наше время, беспокоит мир. В статье исследуются понятие суицида, его причины и научные подходы. Обществу были даны социальные сообщения для предотвращения самоубийств.

PSYCHOLOGICAL CAUSES OF SUICIDE AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES

Ismayilov Nail

SUMMARY

Suicide, a complex global phenomenon in modern times, worries the world. The article examines the concept of suicide, its causes and scientific approaches. Social messages were given to the society to prevent suicide.

BÖYÜK MƏKTƏBLİLƏRLƏ PEŞƏ MƏSLƏHƏTİ MÜSAHİBƏSİ

Cəfərzadə Mirxalid Alçın oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ceferzademirxalid@gmail.com

Açar sözlər: böyük məktəbli, peşə seçimi, peşə məsləhəti, peşəkar özünütəyinetmə
Ключевые слова: старшеклассник, выбор профессии, профессиональное консультирование, профессиональное самоопределение.
Key words: high school student, vocational choice, vocational consultation, vocational self-determination

Böyük yeniyetməlik dövrünün sonuna doğru inkişaf edən sosial situasiya şagirdlərin əksəriyyəti üçün peşəkar özünütəyinetmə vəzifəsini qoyur, onları peşəkar məqsədləri həyata keçirmək üçün konkret yollar seçməyə məcbur edir.

Məktəb təcrübəsinin və çoxsaylı tədqiqatların göstərdiyi kimi, bir çox şagird bu problemin öhdəsindən təkbaşına gələ bilmir. L.İ.Bojoviç yazırdı ki, “yeniyetməlik dövründə peşə seçimi psixoloji cəhətdən hətta seçim deyil, yoldaşların, valideynlərin təqlidi aktı və ya xarici şəraitin, habelə təsadüfi marağın təsiri altında qəbul edilmiş qərar ola bilər” [1, səh. 368]. Çox güman ki, bunun səbəbi budur ki, peşəkar özünütəyinetmə birbaşa olaraq şəxsi özünütəyinetmə ilə şərtlənir. Şəxsi özünütəyinetmə sırf gənclik dövründə effektiv səviyyəyə çatır. Yeniyetmələr isə cəmiyyətdə özlərini hələ yenicə dərk etməyə başlayırlar, onların sosial fəallığı hələ təzə inkişaf edir.

Ənənəvi formalarda peşə məsləhəti belə bir vəziyyətdə olan yeniyetməyə çətin kömək edə bilsin, çünki peşəkar məsləhət bu və ya digər konkret peşənin seçimi ilə bağlı "tövsiyələrin formalaşdırılması" prinsipi üzərində qurulur. Bu cür tövsiyələr, bir sıra metodikalardan istifadə edərək inkişaf etməkdə olan şəxsiyyətin maraq və meyllərini müəyyən etməyə əsaslansa da, ona yaddır, kənardan tətbiq edilir, peşə yolunun məlumatlı seçimi üçün zəruri olan çox sayda subyektiv və obyektiv amilləri nəzərə almır [9].

Psixoloji ədəbiyyatlarda şagirdin bu və ya digər peşəni şüurlu və müstəqil şəkildə seçə bilməsi üçün yuxarıda işarə etdiyimiz məsələyə (peşəkar özünütəyinetmənin şagirdin şəxsiyyətinin inkişafı vasitəsilə aktivləşdirilməsinə) çoxdandır ki xüsusi diqqət yetirilir. [1; 3; 4; 7; 8].

Peşə məsləhəti praktikasında belə bir yanaşmanın tətbiqi imkanlarını araşdırarkən belə bir fikirdən çıxış edilir ki, böyük yeniyetmələrin peşəkar özünütəyinetməsinin əsasında bu yaşın aşağıdakı psixoloji yeni törəmələri durur - həyatın mənasının axtarışına yaranan aktual ehtiyac ilə əlaqəli dəyər yönümü sistemi; yeniyetmənin öz ehtiyaclarını, qabiliyyətlərini, maraqlarını, digər xüsusiyyət və imkanlarını reallaşdırmağa, onları müəyyən bir peşənin tələbləri ilə müqayisə etməyə, həyat planları kontekstində qiymətləndirməyə imkan verən kifayət qədər inkişaf etmiş refleksiv şüur forması.

9-cu sinfin sonunda peşəkar seçim etmək üçün real ehtiyacla üzləşən şagird, bu əlaqədə yaranan ziddiyyətlərin bütün kompleksini, məsələn, aşağıdakılar arasındakı ziddiyyətləri həll etməlidir: 1) həyat arzuları və seçilmiş peşənin verə biləcəyi imkanlar; 2) seçilmiş peşə və müvafiq təhsili almaq üçün real imkanlar; 3) şəxsi keyfiyyətlər və seçilmiş peşənin zəruri olaraq tələb etdiyi keyfiyyətlər və s.

Bir qayda olaraq, yeniyetmə əksər ziddiyyətlərdən kifayət qədər aydın şəkildə xəbərdar deyil və dərk edilən, lakin həllini tapmayan ziddiyyətlər şüurdan kənarlaşdırılır. Bütün bunlar bəzən

peşəkar məqsədlərin formalaşması prosesinə mənfi təsir göstərir, onun təsadüfi və eyni zamanda ziddiyyətli amillərə məruz qalmasına səbəb olur.

Yaşın psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulmuş məqsədyönlü peşə məsləhəti müsahibəsi (və ya söhbətlər silsiləsi) yeniyetməni narahat edən problemləri dərk etməyə, onların həlli yollarını müzakirə etməyə və mövcud vəziyyətin gərginliyini aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Bu prosesi metodik cəhətdən təmin etmək üçün Rusiya psixoloqları [6] peşə məsləhəti müsahibəsinin aşağıda sadalanan nüansları nəzərə alan, beş mərhələdən ibarət olan bir versiyasını hazırlamış və sınaqdan keçirmişlər: uşağın öz həyat planları və dəyər oriyentasiyaları haqqında məlumatlı olması (birinci mərhələ); öz qabiliyyətlərinin, maraqlarının, bacarıqlarının, biliklərinin adekvat qiymətləndirilməsi (ikinci mərhələ); böyüklərin və həmyaşıdların peşə seçiminə müsbət və mənfi təsirlərini təcrid etmək bacarığı (üçüncü mərhələ); seçilmiş peşənin insanın şəxsi keyfiyyətlərinə olan tələblərinin dərk edilməsi (dördüncü mərhələ); yeniyetmənin əvvəlki mərhələlərdə təhlil edilən amilləri müqayisə etmək və bu müqayisələr əsasında peşəkar yolun adekvat optimal seçimini tapmaq bacarığı (beşinci mərhələ).

Müsahibə, ənənəvi metodlar kompleksinin köməyi ilə öncədən əldə edilmiş, yeniyetmənin fərdi xüsusiyyətlərinin obyektiv mənzərəsini (sosial-demoqrafik səviyyə, qabiliyyətlərin, maraq və meyllərin xarakteri, dəyər oriyentasiyaları, istəklərin səviyyəsi, xarakteroloji xüsusiyyətlərin spesifikliyini və s.) göstərən ilkin məlumatlardan istifadə etməklə aparılmalıdır. (Müfəssəl tədqiqat məlumatlarının olmaması, təklif olunan metodun effektivliyini azaltmaqla yanaşı, faktiki psixotexniki mənada "tədqiqatçı-peşə məsləhətçisi"nin ondan uğurla istifadə etməsini qeyri-mümkün edir.) Müsahibənin mərhələlərinin məzmununu, onun aparılması formalarını və bəzi metodik tövsiyələri daha ətraflı nəzərdən keçirək.

1) Müsahibənin birinci mərhələsinin məqsədi yeniyetməni "Həyatda nəyə nail olmaq istəyirəm?", "Mən özümü gələcəkdə necə görürəm?" suallarına müstəqil şəkildə cavab tapmağa həvəsləndirməkdir. Bu mərhələdə aşağıdakı əsas məqamlar müzakirə mövzusudur: tələbat və dəyər oriyentasiyaları sferası, həyat planları, zaman perspektivi, peşəkar planlar və peşəkar inkişafın mərhələləri, ehtiyat peşəkar məqsəd.

Böyük yeniyetməlik dövründə müxtəlif dəyərlərə müəyyən münasibət formalaşır, lakin bu dəyərlərin heç də həmişə və heç də hamısı dərk olunmuş olmur. Psixoloqun vəzifəsi həyat planlarının qurulduğu əsas dəyərlər dairəsini təsvir etmək, şagirdə bu dəyərlərdən hansının daha əhəmiyyətli olduğunu dərk etməyə kömək etməkdir. Bundan əlavə, yeniyetmənin öz dəyər sistemini valideynlərinin və dostlarının dəyər sistemindən ayıra bilməsi vacibdir. Düzgün əsaslandırılmış bir peşə seçimi, ən uğurlu şəkildə yalnız (bu yaş dövrünün səviyyəsində) formalaşmış dəyər yönümləri sistemi əsasında qurula bilər.

Bundan sonra həyat planlarına keçid edilməlidir. Həyat planları yeniyetmə üçün öz məqsədlərini-dəyərlərini reallaşdırması üçün bir yol kimi, zaman perspektivi isə bu reallaşdırmanın mərhələləri kimi çıxış etməlidir. Peşəkar planlar isə həyat planlarının bir hissəsi, onların konkretləşdirilməsi şəraiti və üsulu kimi qəbul edilməlidir.

Söhbətin vacib məqamı şəxsiyyətin peşəkar inkişafı mərhələlərinin təhlilidir. Aşağıdakı mərhələləri ayırd etmək olar: 1 - şəxsiyyətin peşəkar inkişafı üçün ilkin şərtlərin formalaşması; 2 - peşəkar yönəlişliyin formalaşması; 3 - peşəkar məqsədlərin formalaşması; 4 - peşə hazırlığı; 5 - peşəkar adaptasiya; 6 - peşə fəaliyyətində şəxsiyyətin özünüreallaşdırması; 7 - peşə fəaliyyətindən çıxmaq.

Həyat planlarının nəzərdən keçirilməsi kontekstində, müxtəlif, ilk növbədə obyektiv xarakterli səbəblərdən dolayı əsas peşə məqsədinin həyata keçirilə bilməməsi şəraitində peşəkar inkişafın ehtiyat istiqaməti variantlarını təhlil etmək lazımdır. Əsas məqsəd ilə yanaşı, yeniyetmənin düşünülmüş ehtiyat məqsədinin də olması peşə seçimi və peşə təhsili müəssisəsinə daxil olmaq

vəziyyətinin yaratdığı gərginliyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və bəzi hallarda isə sadəcə olaraq peşəkar həyat yolunun əsas arzu olunan variantını həyata keçirməyə kömək edir.

Müsahibənin birinci mərhələsinə yekun vuraraq, təhlil edilən suallar dairəsini ümumiləşdirmək, yeniyetmənin öz zehnində əsas məqamlara təmərküz etməsinə çalışmaq lazımdır. O, mərhələnin əsas müddəalarını qısaca sadalamağı bacarmalı və “Həyatda nəyə nail olmaq istəyirəm?”, “Mən özümü gələcəkdə necə görürəm?” suallarına obyektiv və adekvat cavab verməyi bacarmalıdır.

2) Müsahibənin ikinci mərhələsində əsas məqsəd yeniyetmədə onun fərdi imkanları haqqında mümkün qədər dolğun təsəvvür yaratmaq və bununla da onun “Nələri bacarıram?” “Mənim hansı imkanlarım var?” suallarına əsaslı, adekvat və ən əsası şüurlu cavablar hazırlamasına şərait yaratmaqdır.

Bu məsələlərin müzakirəsi üçün başlanğıc nöqtə yeniyetmənin hobbilərinin, maraqlar dünyasının təhlili ola bilər. Həm ümumi, həm də peşəkar maraqların səviyyəsini, sabitliyini, genezisini müzakirə etmək lazımdır. Bir qayda olaraq, yeniyetmə indi nələr ilə maraqlandığını, əvvəllər nələri sevdiyini, asudə vaxtını necə keçirməyi xoşladığını, hansı kitabları oxuduğunu, böyük zövqlə hansı televiziya verilişlərinə baxdığını, hər hansı sevimli məktəb fənlərinin olduğunu, məktəb kollektivinin həyatında iştirak etməyin, ictimai tapşırıqları yerinə yetirməyin onun üçün nə qədər maraqlı olduğunu və s. çox asanlıqla təsvir edə bilər. Söhbət zamanı yeniyetməyə bunları başa düşməyə təşviq etmək lazımdır ki, maraqlar təklikdə nə qədər güclü və şiddətli olsalar da düzgün peşəseçimi üçün kifayət deyillər. Maraq gərək müvafiq qabiliyyətlər, inkişafın sosial situasiyasının obyektiv xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi, bilik, bacarıq, vərdiş, xarakteroloji xüsusiyyətlər və s. ilə dəstəklənsin. Yalnız bu halda maraq əsasında peşəkar perspektiv qurmaq, bu sahədə uğurlu irəliləyiş gözləmək olar....

Aydın ifadə edilən qabiliyyətləri olmadığı təqdirdə yeniyetmələr öz qabiliyyətlərini zəif dərk edirlər. Buna görə də müsahibəni bu kimi suallarla aparmaq lazımdır : «Nələri başqalarından daha yaxşı edirsən/etmisən?», «Hansı məktəb fənlərini öyrənmək sənə daha asan gəlir?», «Sən öz yaşıdlarınla yaxşı yola gedə bilirsənmi?», «Nələr ilə məşğul olmaqdan daha çox xoşuna gəlir: texniki cihazlarla, kompüter ilə, bitki və heyvanlarla və ya uşaqlarla məşğul olmaq» və s.

Yeniyetməlik dövrü həm də təlim fəaliyyətinə marağın bir qədər azalması ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan, bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir, yəni bilik səviyyəsinin peşəkar fəaliyyətin uğuruna təsirini nəzərə almaq lazımdır (çox vaxt yeniyetmələr yaxşı biliyi sadəcə texniki məktəbə və ya universitetə uğurla qəbul olma ehtimalı ilə əlaqələndirirlər.).

Daha bir vacib məqamın da üzərində dayanmalıyıq. Şagirdin düşüncəsində sağlamlıq durumu çox vaxt peşə seçimi ilə əlaqəli deyil. Lakin məktəblilərdə xroniki xəstəliklərin artması ilə əlaqədar bu asılılıq son illər daha çox aktuallaşır. Bir çox peşələr (kütləvi olanlar da daxil olmaqla) qarşıya bir sıra tibbi tələblər qoyur və bu maneənin yeniyetmə üçün sürpriz olmaması vacibdir, çünki bu, ciddi psixi travmaya çevrilə bilər.

İkinci mərhələnin yeniyetmənin “Nələri bacarıram?” “Mənim hansı imkanlarım var?” suallarına cavab verə bilməsi üçün qurulduğuna baxmayaraq, yaxın inkişaf zonasını təyin etmək üçün onu vacib olan digər bir suala da cavab axtarmağa sövq etmək lazımdır: "Əgər cəhd etsəm nələrə nail ola bilərəm?". Özünü heç bir şeydə xüsusi göstərməyən “zəif”, infantil uşaqlar üçün özünü tanımanın bu aspektinin təhlili xüsusi məna kəsb edir.

3) Növbəti, üçüncü mərhələdə, müsahibənin məqsədi uşağın öz peşə yolunun müəyyənləşdirməsinə ətraf mühitin təsirindən xəbərdar olmasıdır. Bu mərhələnin sualı belədir: "Mühit mənə necə təsir edir?"

Müsahibə üç xətt üzrə aparılır: ailənin, dostların və müəllimlərin təsiri. Təhlilin birinci xətti ailənin, qohumların (öz peşə yolu, dəyərləri, həyat şəraiti və s. vasitəsilə) təsiridir.

Uzunmüddətli, sıx, "dərin" təsir olmasına baxmayaraq, yaxınların təsiri yeniyetmə tərəfindən çox vaxt zəif başa düşülür. Bəzi hallarda bu, neqativizm, valideynlərin həyat tərzindən imtina, təmasların olmaması, şişirdilmiş yetkinlik hissi və s. kimi reaksiyalarla əlaqələndirilir. Eyni zamanda, belə hallar da az olmur ki, yeniyetmə öz peşəkar gələcəyini valideynlərinin təsirinə zidd olaraq qurmağa çalışır.

Yeniyetmənin peşə seçiminə təsir edən başqa bir xətt həmyaşıdların referent qrupudur. Bu təsir çox vaxt həlledici olur. Bu qrupla identifikasiya, onun dəyərlərinə, hobbilərinə, düşüncə tərzinə, qrupun digər üzvlərinin seçdiyi peşə yoluna tabe olmaq bəzən müstəqil seçim etməyə mane olur. Bu vəziyyətdə psixoloqun əsas vəzifəsi uşağa dostları ilə münasibətlərə təsir etmədən bu təsir mexanizmini "görməsinə" və şəxsi özünütəyinetməsinə kömək etməkdir.

Üçüncü təhlil xətti müəllimlərin yeniyetmənin peşə seçiminə təsiri olmalıdır. Peşəseçiminə rəhbərlik işinin zəruriliyi müəllimləri bu mövzuda uşağa kifayət qədər intensiv təsir etməyə məcbur edir. Burada yeniyetməyə bir tərəfdən müəllimin dediklərinə kor-koranə uymamağı, digər tərəfdən də həm üstünlüklərini, həm də mənfi cəhətlərini kifayət qədər yaxşı bilən bir insanın məsləhətindən çəkinməməyi öyrətmək vacibdir. Müsahibənin üçüncü mərhələsində bu nəticəyə nail olmağa çalışmaq lazımdır, artıq yeniyetmə müstəqil şəkildə mövzu ilə əlaqədar öz şəxsi mövqeyini vurğulaya, onu valideynlərin, yaşıdların, müəllimlərin nəzərləri ilə müqayisə edə, bu fikirlər arasında uyğunluq və ziddiyyətləri aşkarlaya, şəxsi özünütəyinetmə məntiqində müəyyən fikirləri qəbul edib, müəyyən fikirlərə qarşı çıxa bilsin.

4) Dördüncü mərhələdə müsahibənin məqsədi gələcək peşənin ən vacib komponentlərinin onu seçməyi düşünən yeniyetmənin nöqteyi-nəzərdən təhlil olunmasıdır. Bu mərhələnin sualını şərti olaraq belə formalaşdırmaq olar: “Mən seçilmiş peşə haqqında nə bilirəm?”.

Söhbətin bu mərhələsində ilkin olaraq bir sıra üstünlük verilən peşələri (yalnız biri seçilsə belə) təyin edərək, öz növbəsində, onların hər birinin kontekstində əsas peşəkar əhəmiyyətli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini vurğulamaq lazımdır. Başqa bir təhlil xətti seçilmiş peşənin insana verə biləcəyi yaşayış şəraiti kompleksi olmalıdır. Buraya daxildir: iş qrafiki, peşəkar yüksəliş imkanı, ünsiyyət, maddi şərait və s. Bu kompleksdən xəbərdar olmaq yeniyetmənin bu peşədəki "varlığını" təsəvvür etməyə, onu sanki daxildən görməyə kömək edəcəkdir. Əhəmiyyəti yeniyetmələr tərəfindən çox vaxt yetərincə dərk edilməyən başqa bir məqam isə peşə seçərkən cəmiyyətin və regionun müəyyən mütəxəssislərə ehtiyacı, konkret ixtisas və məşğulluq əldə etmək üçün regional imkanlar, seçilmiş profildə məşğulluq imkanları kimi amilləri nəzərə almaq zərurətidir. Bu aspekti təhlil etmək bacarığı olmadan peşəkar seçimin etibarlılığından danışmaq çətindir.

5) Müsahibənin yekun, beşinci mərhələsinin məqsədi peşəkar özünütəyinetmənin əsas komponentlərini əks etdirən əvvəlki, hazırlıq mərhələlərini birləşdirməkdir. Əvvəlki addımlarda bu komponentləri başa düşmək məlumatlı seçimlər üçün möhkəm zəmin yaradır. Yalnız seçilmiş komponentlərin təhlili, müqayisəsi və birləşdirilməsi, onların əlaqəsinə baxış, onların optimal nisbətinin axtarışı peşə yolunun seçilməsinin faktiki prosesini təşkil edir. Yekun mərhələnin sualı bütün müsahibənin məqsədinə uyğundur: "Məlumatlı peşə seçimini necə etmək olar?" Təhlilin özü dörd müqayisə xətti üzrə gedir:

Birinci xətt - yeniyetmənin dəyər yönümləri, həyat planları və istəkləri ilə seçilmiş peşələrin bu planların həyata keçirilməsi üçün təmin edə biləcəyi imkanların müqayisəsidir (birinci və dördüncü mərhələlərin təhlilinin nəticələrinin müqayisəsi). Burada bir tərəfdən həyat planlarına və dəyər oriyentasiyalarına uyğun olaraq seçilən peşə dairəsinin daralması müşahidə olunur, digər tərəfdən isə həyat istəklərinin özü də bir sıra dəyişikliklərə məruz qalır.

İkinci xətt - yeniyetmənin fərdi xüsusiyyətlərinin peşənin insanın keyfiyyətlərinə qoyduğu tələblərlə (ikinci və dördüncü mərhələlərin məlumatlarına görə) müqayisəsidir.

Üçüncü təhlil xətti - seçilmiş peşənin cəmiyyətin ehtiyacları, peşə hazırlığı və məşğulluq imkanları ilə müqayisəsinə aiddir.

Dördüncü xətt - əsas və ehtiyat peşəkar məqsədlərin seçilməsi və onların həyata keçirilməsi planının qurulması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müsahibə zamanı optimal peşəkar seçim tapıldığından və müsahibənin girişində göstərilən ziddiyyətlər aradan qaldırıldığından, mümkün peşə seçimlərinin dairəsi tədricən daralmalı və son mərhələdə o, (alternativ variant daxil olmaqla) iki və ya üç peşə ilə məhdudlaşmalıdır. Dairənin bir peşəyə qədər daraldılması arzuolunmazdır, çünki müsahibə zamanı əldə etdiyi təhlil təcrübəsindən istifadə edərək bunu yeniyetmə özü etməlidir.

Bu material peşəkar özünütəyinetmə prosesini intensivləşdirmək üçün psixoloji peşə konsultasiyasının əsas prinsiplərinin xülasəsidir. Bu material əsasında hazırlanmış müsahibə bir neçə il ərzində RF-nin ümumtəhsil məktəblərinin 8-9-cu siniflərində peşəyönümü işinin aparılması kontekstində sınaqdan keçirilmişdir. Müsahibənin müddəti məqsədlərindən, vaxt imkanlarından, həmçinin konkret yeniyetmənin şəxsi və peşəkar özünütəyinetmə qabiliyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər və 30-40 dəqiqədən (qısaldılmış versiya) bir sıra müxtəlif müddətli xüsusi seanslara qədər dəyişə bilər (qrup seansları da mümkündür).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, peşəkar özünütəyinetmə əsasən şəxsi özünütəyinetmə ilə bağlıdır, buna görə də təklif olunan müsahibədən əvvəl onun inkişafına yönəlmiş hər hansı tədbirlər onun effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər [bax. 2].

ƏDƏBİYYAT

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.

2. Гинзбург М. Р. Развитие самоопределения подростков: Методические разработки. М., 1988.

3. Климов Е. А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. М., 1983.

4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. М.; Воронеж, 1996.

5. Михайлов И. В. Опыт активизации профессионального самоопределения старшеклассников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1981.

6. Орлов В. А. К вопросу о психологической помощи старшеклассникам в выборе профессии // Социально-психологические проблемы образования. Вопросы теории и практики: Сборник научных трудов. Выпуск 4. Часть II / Под ред. М. Ю. Кондратьева. — М.: МГППУ, 2006. — С. 45—52

7. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. М.; Воронеж, 1996.

8. Самоукин А. С., Самоукина Н. В. Выбор профессии: путь к успеху. Дубна, 2000.

9. Чебышева В. В. Психологические проблемы профориентации школьников // Вопросы психологии. 1971. № 1.

BÖYÜK MƏKTƏBLİLƏRLƏ PEŞƏ MƏSLƏHƏTİ MÜSAHİBƏSİ

Cəfərzadə Mirxalid

XÜLASƏ

Məqalədə böyük məktəblilərin peşə seçiminə yardım məqsədilə Rusiya psixoloqları tərəfindən hazırlanmış və bir neçə ildir sınaqdan keçirilmiş peşə konsultasiyası müsahibəsi metodikası haqda söhbət açılmışdır. Müsahibənin gedişində peşə məsləhətçisi 5 mərhələ ərzində şagirdə özünün və seçməyi düşündüyü peşə(lər)nin xüsusiyyətlərini, böyüklərin və həmyaşıdların onun peşə seçiminə olan təsirlərini təhlil edə bilmək bacarığını aşılayaraq, sonda, təhlil edilən amillərin müqayisələri əsasında müstəqil şəkildə məlumatlı peşə seçimi etməsinə yardım göstərir.

ПРОФКОНСУЛЬТАЦИОННОЕ СОБЕСЕДОВАНИЕ СО СТАРШЕКЛАССНИКАМИ

Джафарзаде Мирхалид

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждается методика проведения профконсультационное собеседование, разработанная российскими психологами и апробированная в течение нескольких лет, чтобы помочь старшеклассникам выбрать профессию. На 5 этапах собеседования кпрофессиональный консультант прививает студенту способность анализировать характеристики себя и профессии, которые он намеревается выбрать, влияние взрослых и сверстников на его выбор карьеры, и помогает ему сделать осознанный выбор карьеры на основе сравнения анализируемых факторов.

VOCATIONAL COUNSELING INTERVIEW WITH HIGH SCHOOLERS

Jafarzade Mirkhalid

SUMMARY

The article discusses a career counseling interview methodology developed by Russian psychologists and tested for several years to help senior students choose a career. During the 5 stages of the interview, the career counselor instills in the student the ability to analyze the characteristics of himself and the profession(s) he intends to choose, the influence of adults and peers on his career choice, and finally helps him to make an informed career choice based on comparisons of the factors analyzed.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

Hüseynova Sevinc. Metod və metodoloğiyanın inkişaf və əhəmiyyəti 3
Везиров Хикмет, Мамедова Малакханум, Везиров-Кенгерли Фикрет, Фиксированные идеи и развитие страны 8
Səbinə Mikayılova. Əhməd Ağaoğlunun tarixi-fəlsəfi görüşləri 18
Zeynəb Manafova. Millət və millətçilik fenomenlərinin tədqiqinə əsas yanaşmalar 23
Yusifzadə Zöhrə. Heydər Əliyevin yeni cəmiyyət modelində “demokratiya” anlayışı 28
Nəsibova Gültac. Fəlsəfədə insan problemini dair müxtəlif konsepsiyalar 31
Везиров Хикмет, Везиров-Кенгерли Фикрет. Философские начала математики 36
Айбала Намазова. Об аспектах социальной философии 54
Pərvin Həsənova. Elmi şüurda nəzəriyyə, onun mahiyyəti və sosial funksiyaları 61
Əziz Məmmədov, Rüxsarə Səmədova. İnsan və kosmos: kosmik nəzəriyyələrə fəlsəfi baxış 66

POLİTOLOGİYA VƏ İQTİSADİYYAT

Шихализаде Саида. Новый подход к экономическому росту: стратегический выбор 75
Həsənov Mehman. Politologiya və idarəetmə dövlət idarəçiliyi sisteminə müasir elmi yanaşmalar institusional innovasiya kimi 78
Шихализаде Саида. Уменьшение зависимости от экспорта энергоресурсов – как основа экономической модели развития Азербайджана 88

SOSİAL İŞ

Məmmədli Elvin. Dövlətin sosial siyasət modelləri: nəzəriyyə və praktika 92
Zeynalova Səma. Gənclərin məşğulluğu sahəsində yeni imkanlar: yaşil işlər 96
Kazımova Bənövşə. İşsizlik problemi və işsizlərin sosial müdafiəsi 101

PEDAQOGİKA

Quluzadə Nigar. Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində ekskursiyaların rolu 105
Qubadova Ülkər. Cəmiyyətin mədəni inkişafina əxlaqi-mənəvi dəyərlərin təsiri 109
Adışlı Zəhra. Azərbaycan milliqəhrəmanlarının nümunəsində milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin həyata keçirilməsi 114

PSİXOLOGİYA

Rüstəmzadə Rüstəm. Erkən gənclərdə mənlik şüurunun və əxlaqi şüurun inkişaf xüsusiyyətləri 118
Məmmədova Aysel. Onlayn dərslərin psixoloji aspektləri 122
Əlizadə Günəş. Sosiallaşma və gender rolları haqqında təsəvvürlərin formalaşması 126
Nağıyeva Lalə. Depressiya və depressiyanın yaranmasına təsir edən amillər 131
Cəlilova Aisa. Emosional yamma sindromunun psixoloji xüsusiyyətləri 136
Hüseynova Gülnarə, Həsənli Şəbnəm. Tranzitiv cəmiyyətdə nəsillərarasi münasibətlər probleminin sosial-psixoloji aspekti 142

Kazımova Məhbubə. Yeniyetmə aqressiyasinda sosial şəbəkələrin rolu 147
İmanova Gülnar. Stres və stressin idarə olunması 152
İsmayılov Nail . İntiharin psixoloji səbəbləri və psixoloji yanaşmalar 157
Cəfərzadə Mirxalid. Böyük məktəblilərlə peşə məsləhəti müsahibəsi 164
....
....

Müəlliflərin nəzərinə!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) «**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**» təsdiq edilmiş və bu məsələ ilə bağlı dövri elmi nəşrlərin baş redaktorlarının iştirakı ilə keçirilmiş elmi-praktik seminarda qeyd olunan faydalı tövsiyələr nəzərə alınmışdır.

Onlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Məqalələr dövri elmi nəşrin təsis sənədlərində qeyd edilmiş dildə və ya dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) dərc oluna bilər. Xarici dildə məqalələr dərc edən dövri elmi nəşrin redaksiya heyəti üzvlərinin sırasında dərc olunan məqalənin aid olduğu elm sahəsi üzrə xarici dili bilən tanınmış mütəxəssis olmalıdır.

2. Dövri elmi nəşr hansı dillərdə məqalə dərc edirsə, həmin dillərin hər birində məqalə müəllifləri üçün qaydalar verilməlidir.

3. Dövri elmi nəşrdə baxılan elm və ya texnologiya sahəsində qabaqçıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına yer verilməlidir.

4. Məqalələrin mətnləri Times New Roman-12 şrifti ilə (məsələn, Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əli fbası ilə) 1 intervalla çap olunmalıdır.

5. Hər bir məqalə yeni səhifədə verilməli və səhifənin yuxarısında dövri elmi nəşrin adını, ilini, cildini, sayını, məqalənin başlanğıc və son səhifələrini bildirən başlıq (zastavka) olmalıdır.

6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.

7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla (məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalı) ya da əlifba ardıcıllığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

10. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

11. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa iki dildə məqalənin xülasəsi verilməlidir. Məqalələnin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s.

xülasədə yıgcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir.

12. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PAJS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.

13. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işlənməyə göndərilmə və çapa qəbul olunma tarixləri sonda göstərilməlidir.

14. Dövri elmi nəşrin redaksiyası məqalənin dərc olunması ilə əlaqədar olaraq müəllif və ya müəlliflərin razılığını, göndərilən məqalənin əvvəllər dərc olunmadığını (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisna olmaqla), məqalənin hər hansı bir dildəki variantının eyni zamanda digər dövri elmi nəşrlərə göndərilmədiyini və məqalə ilə bağlı elmi-tədqiqat işinin hansı müəssisədə yerinə yetirildiyini əks etdirən anket hazırlamalıdır. Bu anketi müəllif(lər) imzalayıb redaksiyaya göndərməli və ya dövri elmi nəşrin saytına daxil olub anketin elektron variantını doldurmalı və onu elektron təsdiqləməlidir(lər).

15. Elmi curnallarda «əvvəli ötən saylarımızda», «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.

16. Dövri elmi nəşrin əvvəlki nömrələrində dərc olunmuş məqalələrdə rast gəlinən ciddi səhvlər və ya texniki qüsurlara dair düzəliş və qeydlər elmi nəşrin növbəti nömrələrindən birində müəllif(lər) tərəfindən yenidən verilə bilər. Bu halda əvvəlki məqalə ilə «DÜZƏLİŞ» bölməsində verilən məqalənin adı eyni olmalıdır.

Həm də xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan Respublikasında elmi əsərlərin tərtibinə tələblərinə uyğun olaraq, məqalənin mətni aşağıdakı əsas elementləri özündə ehtiva etməlidir:

- *Ümumi problem və mühüm elmi və ya praktiki vəzifələri ilə bağlı problemin qoyuluşu;*
- *Bu problemin həllində müəllif üçün təməl rolunu oynayan son tədqiqatlar və nəşrlərin qısa təhlili;*
- *Bu məqalədə həlli nəzərdə tutulmuş məsələyə aid daha ümumi problemin hələ də həllini tapmayan tərəflərin aşkar edilməsi;*
- *Məqalənin məqsədlərinin göstərilməsi;*
- *Elmi nəticələrin tam əsaslandırılması ilə əsas tədqiqat materialın təqdimatı;*
- *Tədqiqatın nəticələri və bu istiqamətdə işin daha da inkişaf etdirilməsi perspektivləri.*

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 27
(I HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Yığılmağa verilmişdir: 10.04.2021

Çapa imzalanmışdır: 15.04.2021
Format: 60×84 1/8
Şərti çap vərəqi – 42
Sifariş № 62
Tiraj – 100 nüsxə